

ОПОВІДАННЯ

ФРАНЦ
КАФКА

СУЧАСНІСТЬ

1989

Франц Кафка
ОПОВІДАННЯ

ФРАНЦ КАФКА

О П О В І Д А Н Н Я

у перекладі Івана Кошелівця

diasporiana.org.ua

СУЧАСНІСТЬ

1989

Обкладинка Надії Штендери
Технічна редакція Івана Кошелівця
Безкислотний папір

Franz Kafka
TALES
Selected and Translated
by Iwan Kozeliwec

SUČASNIST — 1989

All rights reserved.
Copyright © 1989 Sučasnist
Library of Congress Catalog Card Number: 89-61932
ISBN 3 89278 019 6
Printed on acid-free paper.

ВИРОК

Був прегарний весняний ранок недільного дня. Молодий комерсант Георг Бендеманн сидів у себе в приватній кімнаті на першому поверсі одного з тих низеньких легкої будови будинків, що довгою низкою простяглися уздовж річки й відрізнялися майже тільки височиною й офарбленням. Він саме закінчив писати одному другові юности, що перебував тепер на чужині, листа, повільно, ніби граючися, заклеїв його і потім, спершись ліктями на письмовий стіл, задивився через вікно на річку, міст і на другому боці ледь позеленілі горби.

Він замислився над тим, як той друг, невдоволений своїм становищем удома, вже кілька років тому дослівно втік до Росії. Тепер він мав крамницю в Петербурзі, і торгівля спочатку пішла дуже добре, але вже давно якось розладналася, на що друг нарікав при нагоді все рідших наїздів додому. Так виснажувався він без толку на чужині; знайоме з дитинства обличчя, жовтий колір якого наводив на думку про якусь можливу недугу, лишилося тим самим, хоч його й прикривала борода на чужий кшталт. За його словами, він не мав добрих відносин з тамошньою колонією своїх земляків, але вже й зовсім ніякого товариського зв'язку з місцевим населенням, тож остаточно й наставився на життя самотника.

Що можна писати такій людині, яка опинилася в безвиході, їй можна співчувати, але годі було б допомогти.

Можливо, належало б порадити йому, повернутися додому, тут оселитися, відновити давні товариські взаємини — супроти чого не було б жадних перешкод — і врешті покластися на допомогу друзів? Що означало б тим самим не що інше, як сказати йому, і то чим делікатніше, тим вразливіше для нього, що з усіма дотеперішніми спробами він зазнавав поразки, що йому треба від них остаточно відмовитися й повернутися до своїх, де на нього будуть показувати як на невдачу, що назавжди повернувся додому; це означало б сказати йому, що його друзі на чомусь таки розумілися, а він, як доросла дитина, мусів наслідувати тих, що нікуди з дому не потикалися. Але чи можна було бути певним, що з усіх так завданих прикрошей вийде щось путнє для нього? Можливо, взагалі не пощастило б намовити його повернутися додому — бо й сам він казав, що вже не орієнтується в тутешніх обставинах, — і тоді він попри все лишився б на чужині, огірчений тими порадами і ще більше відчужений від друзів. А як він таки й послухає порад, а потім почуватиме себе тут приниженим — звісно, не з чиеїсь вини, а під впливом обставин, — як він не зблизиться з давніми друзями, а без них не зіпнеться на ноги, як він буде почувати себе ніяково й соромитися свого становища та відчувати, ніби тепер у нього вже дійсно немає ні батьківщини, ні друзів, чи не ліпше тоді лишитися йому на чужині, хоч і як уже було б прикро? Чи можна в таких обставинах припускати, що він тут справді здобудеться на щось краще?

З уваги на це не слід було говорити йому, якщо взагалі доцільно було продовжувати листування, про те, про що без вагання можна розповідати першому-ліпшому ледве знайомому. Друг не з'являвся на батьківщині вже понад три роки і пояснював це досить непереконливо нібито непевними політичними обставинами в Росії, які не дозволяли дрібному комерсантові відлучатися навіть на короткий час, хоч сотні тисяч росіян спокійно мандрували

собі по світу. А тим часом протягом цих трьох років у житті Георга зайшло багато змін. Про смерть Георгової матері, що сталася років зо два тому, і про те, що відтоді Георг господарив спільно зі своїм батьком, друг звичайно дізнався і своє співчуття висловив у листі, але дуже сухо, що можна пояснити хіба тільки тим, що біль від такої втрати годі собі уявити на чужині. З того часу Георг, як і коло всього іншого, енергійно заходився коло свого торговельного діла. Не виключене, що за життя матері батько не давав йому можливості виявити себе, бо визнавав у справах тільки власний авторитет, можливе, що по смерті матері батько хоч і продовжував працювати, але не так енергійно, можливо — і це припущення чи не буде найправдоподібніше — щасливий збіг обставин відігравав особливо важливу роль, але факт, що справи протягом цих двох років йшли несподівано добре, довелося удвоє збільшити персонал, а обіг капіталу зріс у п'ять разів, успішний розвиток передбачався і в дальшому.

Але друг не мав жадного уявлення про ці зміни. Раніше, здається, останній раз у листі зі співчуттям з нагоди смерті матері, він намовляв Георга перебратися до Росії, багато писав про перспективи в Петербурзі, особливо для Георгової комерційної галузі. Числа, які наводив друг, були достоту незначні супроти оборотів Георгового підприємства. Але Георг не мав жадної охоти писати другові про свої комерційні успіхи, а коли б він написав про це з запізненням, це звучало б уже дійсно дивовижно.

Тож Георг і обмежувався тим, що завжди писав другові про різні дрібниці, які впадають на думку, коли сидиш собі в неділю й, не поспішаючи, пригадуєш усуміш що збриде в голову. Він не хотів нічого іншого, як тільки зберегти в пам'яті друга те незмінне уявлення про рідне місто, яке в того склалося вже раніше. Так і сталося, що Георг уже тричі повідомляв у листах, писаних з великими проміжками часу, про заручини зовсім нецікавого чоловіка з такою ж нецікавою нареченою, так що, всупереч

його намірам, друг раптом виявив велике зацікавлення цією подією.

Так склалося, що Георг про подібні речі писав другові багато радніше, ніж зізнався б у тому, що він сам місяць тому заручився з панною Фрідою Бранденфельд, дівчиною з заможної родини. Він часто говорив зі своєю нареченою про свого друга та своєрідний характер листування з ним.

— Він напевно не прибуде на наше весілля, — казала вона, — а я однак маю право знати твоїх друзів.

— Я не хочу його турбувати, — відповів Георг, — прошу правильно розуміти мене: він імовірно прибув би, принаймні так мені здається, але зробив би це з примусу й почував би себе пошкодованим, імовірно, заздрив би мені, а вже напевно був би невдоволений самотньо повертатися назад, не мавши змоги ніколи цього невдоволення позбутися. Самотнім — уявляєш собі, що це значить?

— Добре, але чи не має він змоги про наше одруження дізнатися з іншого джерела?

— Що ж, я не можу цьому перешкодити, але при його способі життя це мало ймовірне.

— Як ти таких друзів маєш — так тобі, Георге, взагалі не слід було б заручатися.

— Так, це наша спільна з тобою помилка; але я й тепер не зробив би інакше.

А як вона тоді, важко дишучи під його поцілунками, ще додала:

— І все ж це образливе для мене, — він подумав, що не буде ніякої шкоди, як про все докладно другові написати. «Такий я є, й таким він мусить мене знати», — подумав він. — «Я не можу викроїти з себе людину, яка краще, ніж я, відповідала б для дружби з ним».

І справді, він повідомляв свого друга в цьому довгому листі, написаному у неділю перед обідом, про свої заручини такими словами:

— Найкращу новину я залишив на закінчення. Я

заручився з панною на ім'я Фріда Брандельфельд, дівчиною з заможної родини, яка тут оселилася задовго після твого виїзду, тож ледве чи ти можеш щось про неї знати. Ще буде інша нагода розповісти тобі докладніше про мою наречену, сьогодні ж вистачить сказати, що я дуже щасливий і в наших взаєминах з тобою змінилося хіба те, що в моїй особі досі ти мав звичайного, а тепер матимеш щасливого друга. А поза тим ти в особі моєї нареченої, яка передає тобі сердечний привіт і ближчим часом напише сама, матимеш теж щирого друга, що для такого самотника, як ти, матиме не абияке значення. Я знаю, тебе тримають там безліч різних справ, але чи не могло б моє весілля стати доброю нагодою на те, щоб відкинути геть до біса всі перешкоди й відвідати нас? Проте, хоч і як там діялося б, роби, як знаєш і як тобі краще виглядає.

З цим листом у руках Георг довго сидів у себе біля письмового столу, обернувшись до вікна. Одному знайомому, який, проходячи завулком повз будинок, привітав його, він відповів ледь помітною усмішкою.

Нарешті поклав листа до кишені й, вийшовши з кімнати, подався маленьким переходом до батькового покою, в якому не був уже щось з кілька місяців. У цьому й не було якоїсь потреби, бо він постійно зустрічався зі своїм батьком у конторі, обідали вони одночасно в тій самій їдальні, щоправда, з вечерею кожен влаштовувався на своє уподобання, але потім, якщо Георг не зустрічався, як це найчастіше траплялося, з друзями чи тепер не відвідував свою наречену, вони ще якийсь час сиділи в сальоні кожен зі своєю газетою в руках.

Георга те здивувало, що батькова кімната була така темна навіть цього соняшного ранку. Він помітив, що таку густу тінь кидав мур, який підносився за вузьким подвір'ям. Батько сидів при вікні в куточку, прикрашеному різними предметами, що нагадували про покійну матір, і читав газету, яку тримав якось боком перед очима, щоб

ніби тим робом компенсувати слабкість свого зору. На столі стояли рештки сніданку, як видно, спожитого незначною частиною.

— Ага, Георг! — мовив батько й відразу ж рушив йому назустріч. Його важкий шляфрок розкривався при ході, і поли плуталися йому в ногах. «Мій батько все ще моцак», — подумав Георг.

— Таж тут жахливо темно, — мовив він потім.

— Та що темно то темно, — відповів батько.

— А ти ще й вікно зачинив?

— Мені так ліпше.

— Надворі зовсім тепло, — сказав Георг наче б на додаток до сказаного вже раніше.

Батько прибрав посуд від сніданку й поставив його збоку на скриню.

— Я хотів лише сказати тобі, правив Георг далі, з відсутнім виглядом стежачи за батьковими рухами, — що повідомив до Петербургу про свої заручини. — Він трохи витягнув з кишені листа й пустив, щоб він запав знову назад.

— Чому до Петербургу? — запитав батько.

— Таж моєму другові, — відповів Грегор, стежачи за батьком очима. «У конторі він зовсім інакший, — думав далі, — ніж отут сидить розпростано зі схрещеними на грудях руками».

— Так. Твоєму другові, — вимовив з притиском батько.

— Ти ж бо знаєш, батьку, що я досі не хотів згадувати йому про свої заручини. З обережності, ні з якої іншої причини. Сам добре знаєш, що він важка людина. Тоді я сказав був собі, що він може дізнатися про мої заручини з іншого джерела, супроти чого я не можу нічого зробити, хоч при його замкненому способі життя це й мало правдоподібне, але хай воно не вийде від мене самого.

— А тепер ти знову передумав інакше? — запитав

батько, поклав велику газету на підвіконня, а на газету окуляри, прикривши їх рукою.

— Так, тепер я знову передумав інакше. Як уже він мій добрий друг, сказав я собі, то й мої щасливі заручини мають стати для нього теж якимось щастям. І з цієї причини я не завагався написати йому про них. Одначе вирішив, заки вкинути листа, поінформувати тебе.

— Георге, — сказав батько й на всю широчінь розтягнув свій беззубий рот, — ось послухай! Ти прийшов у своїй справі до мене почути мою раду. Це робить тобі честь поза всяким сумнівом. Але це ніщо, гірше ніж ніщо, бо ти не кажеш мені всієї правди. Я не хочу торкатися справ, які сюди не належать. Від часу смерти нашої незабутньої матері сталися різні негарні речі. Можливо, надійде час і на них, і то, можливо, надійде раніше, ніж ми припускаємо. У нашій торговельній справі дещо відбувається поза мою увагою; можливо, від мене нічого й не приховують, принаймні я не хочу щось таке припускати; я вже не той, що раніше, моя пам'ять послабла, і я неспроможен за всім устежити. Поперше, це природний розвиток речей, а подруге, смерть нашої матусі вплинула на мене далеко сильніше, ніж на тебе. Але як ми вже при цій справі, тобто при твоєму листі, то я прошу тебе, Георге, не обманюй мене. Це ж дрібниця, не варта зайвого слова, але не обманюй мене. Чи ти дійсно маєш друга в Петербурзі?

Георг зняковіло підвівся.

— Лишімо розмову про моїх друзів. Тисяча друзів не заступлять мені батька. Знаєш, що я думаю? Ти не шкодуєш себе. А тим часом вік має свої права. Ти конечно мені потрібний у нашому ділі, та й сам ти це надто добре знаєш, але якщо справи шкодять твоєму здоров'ю, я завтра ж замкну магазин, і то назавжди. Так не йде. Ми мусимо відтепер змінити твій образ життя. І то доглибно. Ти сидиш тут у п'їтмі, а в салоні мав би ясне світло. Замість того, щоб добре наїстися, ти ледве доторкнувся до сніданку. Ти сидиш при закритому вікні, а тим часом тобі

потрібне свіже повітря. Ні, батьку! Я покличу лікаря, і ми будемо триматися його приписів. Ми поміняємося кімнатами: ти перейдеш до передньої спальні, а я сюди. Ти не помітиш ніяких змін, усе твоє буде перенесене до тієї кімнати. Але на все це потрібен час, а покищо приляж собі трохи до ліжка, тобі конечно потрібен спокій. Ходи, я допоможу тобі роздягнутися, ти сам побачиш, що я вмію це зробити. Чи хочеш відразу перейти до тієї передньої кімнати, тоді тимчасово вкладешся до мого ліжка. Зрештою, це було б найрозумніше.

Георг зупинився впритул перед батьком, який склонив свою сиву розкошлану голову на груди.

— Георг, — озвався тихо й непорушно батько.

Георг відразу припав перед батьком на коліна й побачив спрямовані на нього широко розверті зіниці на втомленому батьковому обличчі.

— Ти не маєш друга в Петербурзі. Ти завжди був жартуном та не стримався з жартами й супроти мене. Як ти можеш саме там мати собі друга! Я ніяк не можу в таке повірити.

— Подумай но добре, батьку, — відповів Георг, підвів батька з крісла і, як він так стояв кволий і безпомічний, стягнув з нього халат, — саме тепер минає три роки відтоді, як у нас був на відвідинах мій друг. Я собі ще пригадую, що тобі він не дуже сподобався. Щонайменше двічі я говорив тобі, що його немає в нас, а він сидів у моїй кімнаті. Твою зневагу до мого друга я міг зовсім добре розуміти: він дещо дивак. Але потім ти все ж таки радо розмовляв з ним. Я тоді був навіть дуже гордий з того, що ти вислухував його, щось запитав і погоджувався з ним. Якщо ти добре подумаєш — мусиш це пригадати. Він оповідав тоді неймовірні історії про російську революцію. Як він, наприклад, під час своєї ділової подорожі до Києва при великому натовпі бачив на якомусь балконі священика, який витяв у себе на долоні широкий

хрест, підніс цю руку й щось гукав до натовпу. Ти ж сам час від часу кілька разів оповідав цю історію.

Тим часом Георгові вдалося знову посадити батька й обережно стягнути з нього трикотажні кальсони, які він носив поверх бавовняних, а також і шарпетки. При вигляді не дуже чистої білизни він відчув себе винним у тому, що не мав належного догляду над батьком. Певно ж належало й до його обов'язків пильнувати своєчасну зміну батькової білизни. Зі своєю нареченою він ще не мав докладної розмови про те, як вони влаштують батькове майбутнє, бо вони мовчазно вже стали на тому, що батько лишиться сам-один у старому помешканні. А тепер він твердо вирішив взяти й батька до свого майбутнього дому. Бо як добре подумати, то турботи, якими він мав намір оточити батька в майбутньому, можливо, вже й спізнені.

Він узяв батька на руки й відніс до ліжка. Раптом зауважив, що батько, притиснувшись до його грудей, грається ланцюжком від його годинника, і йому стало страшно. Він і не міг відразу покласти його в ліжку — так міцно тримався той за ланцюжок.

Але щойно він опинився в ліжку, як, здавалося, все виглядало добре. Він сам укритися й добре обгорнув плечі ковдрою. І подивився на Георга без неприхильности.

— Правда ж, ти вже згадав його? — запитав Георг і підбадьорливо кивнув йому головою.

— Чи я добре вкритий тепер? — запитав батько, наче б йому не хотілося подивитися, чи його ноги належно загорнені.

— Видно, тобі подобається в ліжку, — мовив Георг й підоткнув йому краще ковдру.

— Чи добре я вкритий? — запитав ще раз батько, надаючи своєму питанню, здавалося, особливого значення.

— Не турбуйся, ти вкритий добре.

— Ні! — вигукнув батько відразу, наче б у відповідь на своє питання, відкинув ковдру з такою силою, що вона

злетіла в повітря, і стоячи випростався на ліжку. Тільки однією рукою легенько тримався за карниз.

— Ти хотів мене назавжди вкрити, я це знаю, мій друже, але вкрити мене не вкрив. І якщо це мої останні сили, то їх на тебе вистачає, вистачає з гаком. Звісно, я знаю твого друга. З нього був би мені любий син. Саме тому ти й обдурював його протягом багатьох років. Бо чому ж іще? Ти гадаєш, я не оплакував його? Тому ти й замикаєшся собі в кабінеті, мовляв, хай ніхто не заважає, хазяїн зайнятий — тільки тому ти й можеш посилати свої фальшиві листи до Росії. Але, дякувати Богові, твого батька не треба вчити, він свого сина бачить наскрізь. Тепер ти вирішив, що підом'яв батька під себе, та так, що можеш його своїми сідницями душити, а він і не рухнеться під тобою; тоді то мій вельможний син і вирішив одружитися!

З жахом дивився Георг на свого батька. Образ петербурзького друга, якого, виходить, батько чудово знав, опанував його, як ніколи досі. Він уявив собі його загубленим на широких просторах Росії. Бачив його на дверях до спустошення пограбованої крамниці. Наче б стоїть він серед потрошених полиць, пошматованого товару, побитого устаткування. Пощо він так далеко заїхав!

— Але ти поглянь на мене! — вигукнув батько, і Георг розгублено побіг до ліжка, але зупинився на півдорозі.

— Тому що вона задрала спідницю, — наче б почав співати батько, — тому що вона високо задрала спідницю, та огидна гуска, — і він, наче б показуючи, як задрала спідницю, підняв свою сорочку так високо, що видно стало шрам на його стегні від рани, одержаної на війні, — тому що вона спідницю отак, отак й отак задрала, тому ти так уклепався в неї, а щоб ніщо не перешкоджало тобі натішитися нею, ти осквернив пам'ять по нашій матері, зрадив свого друга, а батька запхав до ліжка, щоб він і ворохнутися не міг. І що ж: може він рухатися чи ні?

І він став зовсім вільно, вибрикуючи ногами. Він саяв від свідомости своєї проникливости.

Георг опинився в куті, якнайдалі від свого батька. Він уже й раніше ухвалив собі бути на пильності, щоб батько не напав на нього якимось обхідним маневром, можливо, ззаду чи навіть зверху. Тепер він пригадав це забуте рішення, але відразу ж знову забув його, гейби протягнувши через вушко голки короткий уривок нитки.

— Але твій друг аж ніяк не зраджений! — вигукнув батько, підкріплюючи свої слова помахуванням в один і другий бік вказівним пальцем. — Я був його представником тут, на місці.

— Комедіянт! — не втримався Георг, але тут таки й похопився — на жаль, занадто пізно — і прикусив язика, так що від болю вирячив очі й аж скрутився.

— Звичайно, так, я грав комедію! Комедія! Влучне слово! Бо яка ще втіха лишалася старому, овдовілому батькові? Скажи — і в ту мить, поки відповідатимеш, будь моїм улюбленим сином, і — що лишалося мені в темній комірчині, переслідуваному зрадливим персоналом, ветхому днями старому? А мій син жив, посвистуючи, укладав гешефти, підготовані мною, з дурної радості ходив на голові й дивився на батька з гордовитим виглядом, наче й справді порядна людина! Гадаєш, я не хотів би тебе любити, я, що тебе породив?

«Тепер він похилиться наперед», — подумав Георг. — «Аби лиш не впав і не забився», — це питання дзвеніло йому в голові.

Батько нагнувся, але не впав. І тому що Георг не підбіг до нього, як можна було б сподіватися, випростався знову.

— Лишайся там, де стоїш, ти мені не потрібен. Гадаєш, що маєш силу підійти, але не підходиш тому, що сам того не хочеш? Тільки не помиляйся! Я все ще багато сильніший за тебе. Якби я був сам, можливо, й змушений був би поступитися, але мати віддала мені свої сили, і ми з

твоїм другом прегарно порозумілися, усі твої клієнти отут у мене в кишені!

«Дивись, навіть у сорочці має кишені», — подумав Георг, і йому здалося, що однією цією фразою він міг би скомпромітувати його перед усім світом. Але ця думка тільки на мить прийшла йому в голову, бо він відразу ж і забув її.

— Тримайся лише своєї нареченої і спробуй з'явитися мені з нею на очі, я її так одшию, що ти не встигнеш її отямитися!

Георг скривився, ніби з недовір'я до батька. Батько ж лише кивнув головою в той кут, де стояв Георг, наче б підтверджуючи цим свої слова.

— Добра була мені розвага, коли ти прийшов до мене й запитав, чи треба писати твоєму другові про заручини. Таж він знає все, дурний парубче, він знає все! Я ж йому написав, бо ти забув відібрати мені письмове приладдя. Тому він уже кілька років і не приїздить, бо все сто раз ліпше від тебе знає, твої листи, пожмакавши, викидає геть, а мої — читає з правої руки.

Він так захопився, що змахнув руками над головою:

— Він знає все тисячу разів ліпше! — вигукнув знову.

— Десять тисяч разів! — сказав Георг, щоб перекривити батька, але ще на його устах ці слова прозвучали зовсім серйозно.

— Я вже не від сьогодні чекав тієї миті, коли ти прийдеш із цим питанням! Ти гадаєш, що мене турбує щось інше? Гадаєш, я читаю газети? Ось вони! — і він кинув Георгові під ноги газету, що якимось чином опинилася в ліжку. Якась стара газета з не відомою Георгові назвою.

— Як довго ти вагався, доки не дозрів остаточно! Мати встигла померти, їй не пощастило втішитися своїм сином, твій друг гине десь у Росії, уже три роки тому, зжовклий, він ні на що не був придатний, а я, сам бачиш добре, який я став. Таж тобі не повилазили!

— Виходить, ти шпигував за мною? — вигукнув Георг.

— Мабуть, ти хотів це раніше сказати. Але тепер воно вже не до речі, — ніби між іншим мовив співчутливо батько. І голосніше: Отож, тепер ти знаєш, досі ти думав тільки про себе, а воно — діяв не тільки ти. Був ти гейби невинною дитиною, але в дійсності ти диявольський чоловік! — І тому знай: я прирікаю тебе на смерть — через утоплення.

Георга ніби здуло з хати, лише звучав йому в ухах удар, з яким батько гепнувся на ліжку. На сходах, по яких гнав, наче по гладенькій похилій площині, він збив з ніг покоївку, що йшла нагору прибирати помешкання.

— Ісусе! — вигукнула вона й прикрила обличчя фартухом, але він уже зник за дверима. Коли вискочив з брами, його потягло через дорогу до води. Відразу вхопився за поруччя, як голодний за їжу. Перемахнув через нього, як вправний гімнаст, яким він на втіху батькам і був за своєї молодости. Ще тримаючися ослабленими руками за поруччя, вичекав автобуса, який легко міг заглушити його падіння, із вигуком: «Дорогі батьки, я ж вас весь час любив!» — кинувся в воду.

Саме в ту мить на мосту тривав жвавий рух.

ШМАРОВОЗ

Коли шістнадцятьлітній Карл Росманн, якого нещасливі батьки вислали до Америки, бо його спокусила покоївка й дістала від нього дитину, на кораблі, що вже стихив ходу, опинився в Нью-Йоркській гавані, перед ним явилася наче б раптом залита сліпучим соняшним світлом статуя богині Свободи. Її рука з мечем ніби несподівано знеслася вгору, і навколо її постаті гуляли вільні вітри.

«Така висока!» — подумав він і, наче б не думаючи йти далі, був поволі відтиснутий до бортового поруччя носіями багажу, що множилися дедалі більшим натовпом.

Молодий чоловік, з яким він мимохідь познайомився під час подорожі, запитав, проходячи повз нього:

— Що, не маєте охоти сходити на берег?

— Та ні, я вже готовий, — відповів Карл, усміхаючися до нього, й загонисто чи тому, що був міцним хлопцем, схопив під пахву свою валізу.

Але кинувши погляд на знайомого, який, злегка вимахуючи палицею, уже віддалявся в натовпі з іншими, він збентежено зауважив, що внизу в кораблі забув свій парасоль. Поспішивши попросити свого знайомого, який не був тим дуже втішений, по-дружньому постояти якусь мить коло його валізи, він оглянувся навколо, щоб зорієнтуватися, як сюди повернутися, і швидко подався геть. На превеликий для себе жаль, він побачив унизу, що прохід, який значно скоротив би його дорогу, був тепер

закритий, що, видно, було пов'язане з виходом з корабля всіх пасажирів, і тепер мусів прокладати собі дорогу через безліч приміщень, коротких сходів, що слідували одні за одними, через безконечні обвідні коридори, якусь кімнату з забутим письмовим столом, поки нарешті переконався, бо проходив тут якийсь раз чи два, і то у великому товаристві, що остаточно заблуdiv. У повній безпорадності не бачачи живої людини, тільки чуючи над собою шарудіння тисяч людських ніг та з віддалі, наче зідхання, останні оберти зупинених уже машин, він, не замислюючися над тим, що робить, постукав у перші, що трапилися, маленькі двері, до яких прибуdivся.

— Двері не замкнені, — почувлося з середини, і Карл, полегшено зідхнувши, відчинив їх.

— Чому гатите, як несамовитий, у двері? — запитав ледве поглянувши на Карла, величезний на зріст чоловік.

Через якийсь отвір угорі похмуро, закаламучене у верхніх частинах корабля падало світло в убогу кабіну в якій щільно одне коло одного стояли ліжко, шафа, стілець і згаданий чоловік.

— Я заблуdiv, — відповів Карл. — Під час плавби якось не зауважив, що цей корабель такий великий.

— А так, маєте рацію, — сказав з відтінком задоволення чоловік, не перестаючи порпатися в замку невеликої валізи, який він раз-у-раз натискав обома руками, щоб почути клацання заціпки. — Але заходьте до середини, — продовжував він, — не будете ж стояти в коридорі!

— А не буду вам заважати? — запитав Карл.

— Та де, як ви можете заважати?

— Ви німець? — допитувався для самозаспокоєння Карл, бо начувся про небезпеки, які чигають на новоприбулих до Америки, особливо з боку ірландців.

— Так є, так є, — відповів чоловік.

Карл усе ще вагався. Тоді той чоловік раптом

вхопився за клямку дверей і, швидко зачинаючи їх, втягнув до себе разом з дверима й Карла.

— Я не годен витримувати, як хтось заглядає до мене з проходу, — продовжував він, заходжуючися знову коло своєї валізи. — Там біжить кожен повз двері й заглядає в середину, а комусь таке витримуй!

— Алеж у проході нема нікогісінько, — зауважив Карл, незручно стоячи, притиснений до спинки ліжка.

— То тепер, — відповів чоловік.

«Про тепер же й ідеться», — подумав Карл, — «важко говорити з цим чоловіком».

— Ляжте собі на ліжко, — сказав чоловік.

Карл заліз, як міг, до ліжка, голосно засміявшись з того приводу, що за першим разом не пощастило йому туди вскочити. Та ледь опинившись в ліжку, він раптом скрикнув:

— Господи, Твоя воля, я зовсім забув про свою валізу!

— Де ж вона?

— Зверху на чардаку, один знайомий доглядає її. Як тільки його звати? — Він дістав з потайної кишені, яку мати пришила на дорогу підбивки сурдута, візитівку: — Буттербавм, Франц Буттербавм.

— Чи валіза вам дуже потрібна?

— Звичайно.

— Тоді пощо ж ви віддали її на чужі руки?

— Я забув унизу свій парасоль і побіг його забрати, а тягати з собою валізу не хотілося. А тоді до того всього я ще й заблудився.

— Ви самі? Без товариства?

— Так, сам.

«Мабуть, я мусів би триматися того хлопця», — майнуло Карлові в голові. — «Де мені тепер шукати ліпшого друга».

— І тепер на додачу ви втратили ще й свою валізу. Я вже не говорю про парасоль, — сказав чоловік і сів на

стілець, наче б справи Карла його тепер чимось зацікавили.

— Але я вірю, що валіза ще не пропала.

— Віра — джерело блаженства, — сказав чоловік і кріпко почухмарив собі темне, густе, коротко стрижене волосся, — на кораблі разом зі зміною гавані міняються й звичаї. У Гамбурзі, можливо, ваш Буттербавм і доглянув би валізу, а тут дуже правдоподібно по ньому та валізі й слід пропав.

— Коли так, то я мушу негайно піти подивитися, — мовив Карл і поглянув навколо, як йому видобутися з ліжка.

— Не поспішайте! — сказав чоловік і досить таки грубим стусаном у груди збив Карла назад у ліжко.

— Чому? — запитав ображено Карл.

— Тому що нема потреби поспішати, — відповів чоловік. — За якусь мить вибираюсь і я, то й підемо разом. Або вашу валізу вкрадено, тоді не допоможе поспіх, або той хлопець залишив її, і ми тим легше її знайдемо, коли корабель спорожніє. Так само ж і ваш парасоль.

— Ви добре орієнтуєтесь на кораблі? — запитав недовірливо Карл, і назагал переконлива думка, що на спорожнілому кораблі легше буде знайти його речі, здалася йому чимось підозрілою.

— Я ж корабельний шмаровоз, — відповів чоловік.

— Ви шмаровоз! — радісно вигукнув Карл, наче б ця вістка перевершувала всі його сподіванки, і, спершись на лікті, уважніше вдивився в того чоловіка. — Якраз коло тієї кабіни, в якій я спав з одним словаком, був пробитий отвір, через який я міг заглядати до відділу машин.

— Так, там я й працював, — мовив шмаровоз.

— Я завжди дуже цікавився технікою, — зауважив Карл, не перестаючи думати своє, — і пізніше напевно став би інженером, якби не мусів виїхати до Америки.

— Що ж вас примусило виїхати?

— Ет, що казати! — мовив Карл і ніби жестом руки

змахнув усю ту історію. При тому він подивився з усмішкою на шмаровоза, наче б вибачаючися за те, що не може вдоволити його цікавість.

— Видно, була на те причина, — зауважив шмаровоз, і годі було зрозуміти, хоче він дізнатися про ту причину чи ні.

— Тепер і я міг би стати шмаровозом, — сказав Карл, — моїм батькам зовсім байдуже, що з мене вийде.

— Моє місце звільняється, — зауважив шмаровоз, у повній свідомості сказаного засуваючи руки в кишені штанів, та закинув і собі, щоб їх випростати, на ліжку ноги в пом'ятих і засмальцьованих, наче б сталевого кольору, ногавицях.

— Ви залишаєте корабель?

— Атож, сьогодні ми відходимо геть.

— А то чому? Вам тут не подобається?

— Так, тому причиною відносини; іноді важко сказати — комусь подобається це чи ні. А зрештою, ви маєте рацію, особисто мені не подобається. Мабуть, ви не намислили собі поважно стати шмаровозом, і в такому випадку справа розв'язувалася б найпростіше: я особисто рішуче не раджу вам цього фаху. Як ви хотіли студіювати в Європі, то чому не хотіти тут? Американські університети незрівнянно кращі від європейських.

— Це можливе, — відповів Карл, — але я не маю для студій грошей. Щоправда, я читав про одного, що вдень працював у якійсь установі, а вночі вчився, аж поки здобув титул доктора і, здається, навіть став бургомістром, але на таке треба не абиякої витривалості, правда ж? Боюсь, що мені її не вистачас. Крім того я не був особливо добрим учнем й зі школою, правду кажучи, легко розпрощався. Та й можливе, що в школах тут вимоги багато суворіші. По-англійському я майже нічого не розумію. І взагалі тут, здається мені, панує упередження проти чужинців.

— Ви встигли вже відчутися це на собі? Якщо так, то добре. Тоді ви той, хто мені потрібен. Бачите, ми тут на

німецькому кораблі, він належить лінії Гамбург-Америка, чому ж не ми, самі німці, тут? Чому головний машиніст — румун? На прізвище Шубаль. Це ж достоту неймовірне. І цей смердючий пес дере з нас шкіру на німецькому кораблі! Не подумайте, — задихався шмаровоз, розмахуючи руками, — що я нарікаю, аби нарікати. Я знаю, що ви не можете мати жадного впливу і самі безпомічний бідачисько. Але як це прикро! — І він почав бити кулаками по столі, не відриваючи, поки бив, очей від своїх рук. — Я ж служив на стількох пароплавах, — і він проказав двадцять назв одну за одною, наче б одне слово, так що Карл зовсім запаморочився, — і мав нагороди, мене хвалили, я був робітником, якого любили капітани, а на одному вітрильнику працював кілька років, — він підвівся, наче б на знак того, що це було найвищим здобутком його життя, — а тут, на цьому кориті, де все суворо розписане, де не почуєш жадного жарту, тут я нічого не вартий, весь час стою поперек дороги тому Шубалеві, тут я ледащо, варте лише того, щоб бути викинутим геть, і дістаю платню з чийєсь ласки. Ви щось тут розумієте? Я ні.

— Вам не вільно дозволяти так поводитися з вами, — мовив схвильовано Карл. Він майже забув про своє непевне становище на кораблі, на березі невідомої частини світу, так затишно було йому на ліжку шмаровоза.

— Ви вже говорили з капітаном? Домагалися захисту від нього?

— А, ідіть геть, краще йдіть геть. Я не хочу вас тут бачити. Ви не прислухаетесь до того, що я говорю, і даєте мені поради. Як я можу піти до капітана! — Утомлений шмаровоз знову сів і захопив обличчя руками.

«Ліпшої поради я не можу йому дати», — подумав Карл. І взагалі він прийшов до висновку, що ліпше було б йому пильнувати своєї валізи, замість давати тут поради, які іншим виглядають просто дурними. Передаючи йому назавжди валізу, батько жартома запитав: «Як довго ти її матимеш?» І от тепер можливе, що ця дорога валіза була

його до нагрудної кишені, схопив свою валізу і швидко разом з Карлом залишив кабіну.

— Тепер я піду до контори й скажу тим панам свою думку. Там уже немає жадного пасажира, й немає потреби на когось оглядатися.

Ці слова шмаровоз повторив з варіаціями кілька разів, спробував, не зупиняючи ходи, викидом ноги вбік розчавити пацюка, але тим рухом лише прискорив його втечу до діри, в яку він своєчасно й чкурнув. Шмаровоз назагал був повільний у своїх рухах, бо хоч і мав довгі ноги, але вони були заважкі.

Вони пройшли через дільницю кухні, де кілька дівчат у брудних фартушках — вони забруднювали їх навмисне —мили посуд у великих цебрах. Шмаровоз покликав одну з них на ім'я Ліна, поклав руку на її стан і так пройшовся трохи з нею, а вона кокетливо притискала до його плеча.

— Тепер відбувається виплата. Хочеш — підемо разом? — запитав її.

— Пощо мені той клопіт, ліпше принесеш мені гроші ти сам, — відповіла вона, вивернулася з-під його руки й метнулася геть. — Де ти вивудив такого вродливого хлопця? — вигукнула вона на додаток, не чекаючи вже відповіді. Чути було, як, переставши працювати, засміялися дівчата.

Вони ж пішли далі й зупинилися перед дверима з виступом на подобу фронтончика, підтримуваного кар'ятидами. Як на звичайне устаткування корабля це виглядало надто пишно. Карл, як він це тепер постеріг, досі тут не був, видно, ця частина корабля була призначена тільки для пасажирів першої й другої класи, і щойно тепер, перед загальним прибиранням корабля, двері, що закривали сюди вхід, знято. І справді, вони зустріли кількох чоловіків з мітлами на плечах, і шмаровоз

привітався з ними. Карла здивував великий рух, про який він на своєму середньому чардаку не мав уявлення, Уздовж коридорів простягалися дроти електричної сіті, і весь час чути було дзеленчання невеликого дзвінка.

Шмаровоз шанобливо постукав у двері й, почувши «заходьте», рухом руки запросив підійти й Карла. Той підійшов, але зупинився на порозі кімнати. Перед трьома вікнами її видно йому було морські хвилі, і, споглядаючи їх мирне дихання, він відчув, як йому забилося серце, наче б він протягом довгих п'ятьох днів зовсім не бачив моря. Великі кораблі перетинали один одному шлях і реагували на удари хвиль відповідно до своєї ваги. Як приплющити очі, складалося враження, ніби кораблі хилиталися під тягарем свого вантажу. На їх щоглах зносилися вузькі, але довгі прапори, які, щоправда, від руху випростувалися, але час від часу й обвисали. Мабуть, з військових кораблів пролунали сальви салюту, цівки одного з них, що пропливав не дуже далеко, виблискуючи боками сталеві обшивки, лагідно погойдувалися при певній, але не зовсім зрівноваженій плавбі. Малі кораблики й човни можна було, принаймні від дверей, бачити лише на віддалі, як вони цілими зграями звивалися поміж великими кораблями. А за всім цим стояв Нью-Йорк і дивився на Карла сотнями тисяч очей своїх хмаросягів. Так, з цієї кімнати можна було бачити, де перебуваєш.

При одному круглому столі сиділо троє панів; один з них був корабельний офіцер у синій морській уніформі, два інші, службовці портової управи, були одягнені в чорні американські мундири. На столі лежали великі стоси різних документів, які спочатку оглядав офіцер з пером у руці, щоб потім передати тим двом іншим, які то перечитували їх, то щось собі виписували, то ховали до

своїх течок, якщо один з них, безнастанно легенько клацаючи зубами, не диктував щось до протоколу.

При вікні, обернувшись спиною до дверей, сидів за письмовим столом малий на зріст чоловік, який щось маніпулював з великими фоліянтами, що стояли перед ним уряд на книжковій полиці на височині його голови. Побіч нього стояла відкрита, принаймні так здавалося на перший погляд, порожня каса.

Перед другим вікном не було нічого, і з нього видно було якнайкраще, але при третьому вікні стояло, півголосно розмовляючи, двоє панів. Один з них був також у морському мундирі; спершися на підвіконня, він грався руків'ям шпаги. Той, з ким він говорив, стояв обернений до вікна і, похитуючися, час від часу то відкривав, то закривав для погляду частину орденів на грудях іншого. Він був у цивільному й мав тоненьку палицю з бамбуку, яка, тому що він стояв, узявшись в боки, відстобурчувалася, як шпага.

Карл не мав багато часу на все це роздивитися, бо невдовзі до них приступив служка і поглядом запитав шмаровоза, так ніби той був сторонньою людиною, чого він хоче. Шмаровоз відповів так само тихо, як його й запитали, що він хоче говорити з головним касиром. Служка своєю чергою рухом руки відхилив це бажання, а проте навшпиньки пішов, великим колом обходячи круглий стіл, до пана з фоліянтами. Той пан — це виразно було видно — достоту заціпенів, почувши мову служки, але врешті обернувся до того, що хотів з ним говорити, і завзято замахав руками, рішуче боронячися проти шмаровоза, а заразом для певности й проти служки. Тоді цей останній повернувся назад до шмаровоза і сказав йому в такому тоні, наче б зраджував йому якусь таємницю:

— Утікайте скоріше з цієї кімнати!

Шмаровоз, почувши таку відповідь, обернувся до Карла, так ніби звертався до власного серця, якому хотів повідати своє горе. Без дальшої надуми Карл кинувся вперед, так перебіг кімнату, що легенько штовхнув офіцера в фотелі; служка зігнувшись побіг слідом хапати його розставленими руками, наче б ловлячи комаху, але Карл перший добіг до старшого касира й ухопився за стіл на той випадок, якби служка намірився відтягнути його геть.

Від цього відразу ж ожила вся кімната. Підскочив корабельний офіцер, що сидів при столі, панове з портової управи спостерігали все це спокійно, але уважно; ті двоє панів, що коло вікна, переступали з ноги на ногу, а служка, подумавши, що там, де вже виявили зацікавлення вищі панове, його присутність недоречна, відступив назад. Шмаровоз напружено чекав при дверях тієї миті, коли буде потрібна його допомога. Нарешті головний касир різко обернувся в своєму фотелі праворуч.

Карл витягнув зі своєї потайної кишені, наявність якої він не боявся відкрити перед цими панами, свій пашпорт, який він без ніякої затримки відкрив і поклав на стіл. Головний касир, потрактувавши той пашпорт, як щось не варте уваги, відсунув його геть, на що Карл відповів тим, що подумав, ніби усі формальності задовільно полагоджено, й заховав пашпорт до кишені.

— Я дозволю собі сказати, — почав він потім, — що, на мою думку, пан шмаровоз зазнав кривди. Є тут якийсь Шубаль, який його кривдить. Сам же він, шмаровоз, працював уже на багатьох кораблях, які він вам усі може назвати, при тому завжди були ним задоволені; він роботящий, любить працю; і справді годі зрозуміти, чому саме на цьому кораблі, де служба не така вже й важка, як для прикладу на торговельному судні, він не міг би давати

собі раду. Тільки наклеп може бути причиною того, що заважає йому підноситися по службі та позбавляє його належного визнання, якого йому не бракувало б за інших обставин. Я висловився лише загально в цій справі, докладно всі свої скарги викладе вам він сам.

З цією промовою Карл звернувся до всіх панів (та всі його й слухали), так виглядало багато правдоподібніше, що серед них усіх разом знайдеться справедливіший, ніж міг бути справедливим головний касир. Крім того, Карл схитрував, умисне промовчавши, що він знає шмаровоза від недавнього часу. Зрештою, він міг би говорити багато краще, якби його не бентежило почервоніле обличчя того пана, що з бамбуковою паличкою, яке він, щойно отак стоячи, міг бачити.

— Усе це правда від початку до кінця, — озвався шмаровоз, перш ніж його устиг хтось запитати, навіть звернути погляд на нього. Цей надмірний поспіх шмаровоза міг би стати великою помилкою, якби пан з орденами, який, як Карлові тепер стало ясно, був не хто інший, як сам капітан, якби той пан сам не поклав собі вислухати шмаровоза. Тож він простягнув руку в напрямі шмаровоза й покликав його:

— Підійдіть ближче! — мовив він твердим голосом, гейби молотом ударив. Тепер усе залежало від поведінки шмаровоза, бо що стосується справедливості його справи, Карл не мав жадного сумніву.

На щастя, тут виявилось, що шмаровоз, мандруючи по світу, набув не абиякого досвіду. З майстерною вправністю одним рухом дістав він зі своєї валізочки жмут паперів та на додачу нотатник і, вважаючи за samozрозуміле ігнорувати старшого касира, підійшов до капітана й розгорнув перед ним на підвіконні свою документацію.

Головному касирові не лишилося нічого іншого, як потрудитися підійти туди самому.

— Цей чоловік — відомий наклепник, — почав він свої пояснення. — Він частіше буває в касі, ніж у машиновому відділі. Він довів того Шубаля, спокійну людину, до цілковитого розпачу. Ось послухайте! — звернувся він до шмаровоза. — Далєбі ви заходите задалеко зі своїм нахабством. Скільки разів викидали вже вас з приміщення до виплат, чого ви з вашими зовсім, таки зовсім і незаперечно необґрунтованими домаганнями заслуговуєте! Як часто прибігали ви звідти до головної каси! Як часто вам по-доброму казано, що Шубаль — ваш безпосередній начальник і тільки з єдиним ним можете ви домовлятися, як його підлеглий! Й ось тепер ви знову приходите, коли тут присутній капітан, і не соромитесь надокучати навіть йому, ба ще й маєте сміливість приводити сюди цього малого, якого я взагалі вперше бачу на кораблі, щоб він висловлював тут вдовбані вами йому в голову непристойні обвинувачення!

Карл силоміць стримував себе, щоб не підскочити до нього. Але тут втрутився капітан, який сказав:

— Та вже раз послухаймо цього чоловіка. Шубаль взагалі поводитьсь надто незалежно, чим я не хочу сказати щось на вашу користь.

Останнє стосувалося шмаровоза, бож зовсім зрозуміле було, що капітан не міг відразу заступатися за нього, але, здавалося, все оберталось на добре. Шмаровоз почав викладати свої пояснення й відразу ж добре втрапив, назвавши Шубаля «паном». І Карл дуже втішився, лишившись сам при столі головного касира, де з великої втіхи раз-по-раз натискав вагівницю для листів. — Пан Шубаль не має рації! Пан Шубаль надає перевагу чужинцям! Пан Шубаль вигнав шмаровоза з машинового відділу й наказав йому чистити вбиральні, що звичайно ж

не належить до обов'язків шмаровоза! — Якось навіть виходило, ніби порядність пана Шубаля взагалі була під сумнівом, ніби вона існувала на показ, а насправді її не було. Чуючи таке, Карл зі всієї сили пас ласкавими очима капітана, наче б той був йому колегою, щоб він під впливом незручного вислову шмаровоза не наставився неприхильно до нього. Одначе, з усіх тих розмов годі було зрозуміти щось присутнє, і хоч з зосередженого погляду капітана можна було відчутти, що він готовий був вислухати шмаровоза до кінця, інші панове почали виявляти занепокоєння, і голос шмаровоза уже не звучав упевнено на все приміщення, що давало підставу для певного неспокою. Пан у цивільному перший почав поводити бамбуковою паличкою, постукуючи нею, хоч і досить легенько, по паркету. Інші панове поглядали сюди й туди; ті, що з управи порту, очевидно, змушені до поспіху, заходилися коло паперів і почали, покищо ще не зовсім зосереджено, їх переглядати; корабельний офіцер знову підсунув ближче до них свого стола; а головний касир, якому справа вже здавалася виграною, глибоко зідхнув з іронією. Загальна байдужість не опанувала, здавалося, лише одного тільки служку, який співчував малій людині, поставленій під управу сильних, і з поважним виглядом похитуванням головою подавав Карлові знаки, наче б тим хотівши йому щось сказати.

А тим часом перед вікнами тривало портове життя; якийсь плаский вантажний корабель з цілою горою бочок, які мусіли бути з дивовижною майстерністю укладені, щоб не розкотилися, пропливав поблизу і майже зовсім затемнив кімнату; невеликі моторові човни, які Карл тепер, коли б мав досить часу, міг уважно роздивитися, пролітали просто, як по шнуру, під досвідченою рукою водіїв, що стояли випроставшись непорушно при стерні; якісь своєрідні предмети виринали тут і там зі збуреної води, знову затоплювалися й виринали перед здивованим поглядом спостережника; човни океанських кораблів

зусиллями матросів, що орудували веслами, посувалися вперед і були повні пасажирів, які, напхані туди, сиділи тихо й зосереджено, хоч не одне з них не могло утриматися, щоб не стежити поворотами голови за тим, що діялося навколо. Безконечний рух і неспокій, перекладений неспокійною стихією на безпомічних людей і діло їх рук!

Отож усе вимагало поспіху, чіткості, точного вислову, а що робив шмаровоз? Він говорив, обливаючись потом, паперів, що на вікні, він уже давно не міг тримати в тремтячих руках; з усіх боків облягали його скарги на Шубаля, з яких, на його думку, кожної одної вистачило б закопати в землю того Шубаля, але все, що він міг пред'явити капітанові, являло собою суцільний сумний хаос. Пан з бамбуковою паличкою — давно посвистував щось тихенько в стелю; панове з портової управи вже давно тримали при столі офіцера і, здавалося, не мали наміру будь-коли його відпустити; головний касир, як виглядало, тільки зі спокою капітана міг уявляти собі, що там діялося; а служка, стоячи в позиції напоготові, кожної миті чекав, що має вчинити з шмаровозом.

Далі Карл уже не міг бездіяльно чекати. Він повільно рушив до гурту і, тому що в русі, якнайскорше обмірковував, як найзручніше втрутитися в розмову. І справді, годі вже було далі чекати, бо ще одна мить — і вони обидва зовсім певно могли вилетіти з кімнати. Бо воно так, що капітан міг бути доброю людиною і на додаток саме тепер, як здавалося Карлові, мати якусь певну підставу показати себе справедливим начальником, але, в кінцевому рахунку, він не був інструментом, яким можна крутити, як іграшкою, а саме так поведився з ним шмаровоз, звичайно, з безмежного обурення усім своїм еством.

Карл так звернувся до шмаровоза:

— Ви повинні оповідати простіше, ясніше, пан капітан не може нічого збагнути з такої вашої розповіді. Хіба ж може він знати всіх машиністів і хлопчаків з

прізвища й на ім'я так, щоб, коли ви щойно вимовите якийсь прізвище, відразу ж знати, про кого мова? Отож упорядкуйте ваші скарги, скажіть спочатку найголовніше, а далі поволі все інше, можливо, тоді взагалі виявиться, що більшість з того навіть не варте буде згадки. Адже мені ви завжди викладали все ясно. — Якщо в Америці можна валізи красти, то певно можна час від часу щось і збрехати, думав він на своє виправдання.

Аби ж тільки це допомогло! Та й чи не було воно вже пізно? Шмаровоз, щоправда, відразу ж змовк, почувши знайомий голос, але своїми очима, залитими сльозами страшних спогадів, ображеної людської гідності, засліпленими напливом важкого горя, — не міг доладу Карла впізнати. Як же він міг би тепер — Карл мовчки зрозумів це, стоячи перед змовклим шмаровозом, — як же він міг тепер раптом заговорити інакше, коли мав враження, ніби все те, що належало сказати, вже сказане без найменшого знаку розуміння, а з другого боку, наче б він нічого не сказав і не міг тепер змусити капітана ще раз усе вислухати. І саме в цю мить підходить Карл, його єдиний прихильник, щоб дати йому добру пораду, але замість того тільки засвідчує, що все, достоту все втрачене.

«Якби ж я прийшов раніше, замість видивлятися у вікно...», — подумав Карл й опустив безпомічно руки на познаку того, що всі надії втрачені.

Але шмаровоз нічого з того не зрозумів, вичував, щоправда, потаємні Карлові закиди йому і з добрим наміром спростувати їх, на довершення всіх своїх вчинків, розпочав суперечку з Карлом. Саме тоді, коли панове при круглому столі вже давно були обурені зайвим галасом, який перешкодив їм важливій праці, коли головному касирові витривалість капітана здавалася зовсім незрозумілою й він уже готовий був вибухнути, коли служба, цілковито повернувшись на бік панів і кидав на шмаровоза нищівні погляди, й коли нарешті пан з бамбуковою паличкою, у бік якого навіть капітан час від часу

доброзичливо поглядав, зовсім байдуже чи навіть з огидою до шмаровоза, витягнув з кишені маленький нотатник і, очевидно, заклопотаний якимись зовсім іншими справами, кидав оком то на Карла, то до нотатника.

— Та знаю, знаю, — говорив Карл, який намагався боронитися проти зливи спрямованих до нього закидів шмаровоза, одночасно, попри суперечку, дружньо усміхаючись до нього. — Ви маєте рацію, маєте, у чому я ні на мить не сумнівався. — Він волів би, зі страху перед ударами, тримати шмаровоза за руки, а ще радше, звичайно, відтиснути його в кут, щоб сказати пару теплих, заспокійливих слів, яких ніхто не міг би почути.

Але шмаровоз уже не тямив себе. І Карл готовий був тепер шукати своєрідної втіхи в думці, що шмаровоз, опанований розпачем, на крайній випадок міг би подолати усіх семеро чоловіків, тут присутніх. Щоправда, на письмовому столі, як переконався Карл, глянувши туди, стояв апарат з багатьма гудзиками електромережі; і легеньким потиском однієї руки можна було оголосити тривогу на всьому кораблі з усіма його переходами, наповненими вороже наставленими людьми.

Тоді до Карла приступив той, не зацікавлений у всьому, що діялося, пан з бамбуковою паличкою й не надто голосно, але досить виразно, щоб чути було попри галас кочегара, запитав:

— Як вас, властиво, на прізвище?

І в цю мить, наче б хтось у коридорі чекав на ту репліку пана з бамбуковою паличкою, постукало в двері. Служка кинув погляд на капітана, а той ствердно кивнув головою. Тому служка подався до дверей і відчинив їх. За дверима стояв у старому цісарському сурдуті середній на зріст чоловік, який своїм виглядом не справляв враження такого, що працює біля машин, але це й був власне — Шубаль. Якби Карл з очей усіх присутніх, в яких світився вираз задоволення, не виключаючи й капітана, не

зрозумів, хто був той прибулець, він мусів би з жахом усвідомити це з п'ястуків на напружених руках шмаровоза, стиснутих так, наче б у них усе зосередилося для нього життєво найважливіше, що він готовий був принести в жертву. У них зосередилася тепер уся його сила, навіть та, яка тримала його на ногах.

То з'явився власною персоною ворог, вільний від праці й бадьорий, святочно одягнений, з текою ділових паперів під пахвою, імовірно з обрахунком платні та посвідкою праці шмаровоза, й сміливо подивився в очі кожному за чергою, наче б хотівши визначити настрої кожного зокрема. Ті ж семеро усі були його друзями, бо якщо капітан раніше й мав якісь застереження проти нього чи припущення у висліді того, що наговорив йому шмаровоз, то правдоподібно він не мав нічого Шубалеві закинути. Проти такої людини, якою був шмаровоз, суворість ніколи не могла бути завеликою, й якщо Шубалеві взагалі можна було щось закинути, то хіба те, що він протягом довгого часу не здолав поконати зухвальство шмаровоза, так що той ще й насмілився тепер з'явитися перед капітаном.

Тепер можна було принаймні припустити, що очна ставка шмаровоза й Шубалю перед таким високим форумом викличе особливу увагу присутніх, бо навіть якби Шубаль і почав зручно прикидатися, ледве чи пощастило б йому так витримати до кінця. Короткого вибуху злости вистачило б зрадити його в очах присутніх, за це потурбувався б уже Карл. Принагідно він уже мав змогу зорієнтуватися в спостережливості, слабостях і настроях кожного з панів, і з цього погляду перебування тут не пройшло для нього марно. Аби ж тільки шмаровоз міг належно триматися, а він виглядав зовсім до боротьби непридатним. Якби його сила, він стовк би Шубалеві кулаками голову. Але навіть ступити пару кроків до нього ледве чи був спроможний. І чому Карл не передбачив того, легкого до передбачення, що врешті Шубаль мусів

прийти, якщо не з власної волі, то на поклик капітана. Чому уже по дорозі сюди він не уклав спільно з шмаровозом пляну боротьби, замість того, щоб подурному, як це сталося в дійсності, пхатися в перші-ліпші відчинені двері? Чи міг шмаровоз ще взагалі говорити, так чи ні сказати, потрібне, як це звичайно буває при перехресному допиті, і то в найкращому випадку. Так він стояв, широко розставивши ноги, коліна йому тряслися, голова дещо задрата вгору, повітря входило й виходило через відкритий рот, наче б далі взагалі не було легенів для його засвоєння.

А тим часом Карл почував себе так міцно й при ясному розумі, як, здавалося, не почував себе ніколи дома. Якби лиш могли побачити його батьки, як він у чужій країні, перед такими визначними людьми боронив справедливість і хоч не довів справи до остаточної перемоги, але рішуче готовий був її здобути! Чи не змінили б часом своєї думки про нього? Чи не посадили б його поміж себе, щоб похвалити? Бодай один-єдиний раз глянути в піднесені до них очі? Непевні питання, і не в добрий час морочити ними голову!

— Я прийшов, бо припускаю, що шмаровоз обвинувачує мене в нечесності. Одна дівчина з кухні сказала мені, що бачила, як він ішов сюди. Пане капітане, і ви всі, мої панове, я готовий на підставі наявних у мене на руках паперів та, при потребі, опиту безсторонніх і не підкуплених свідків, що стоять під дверима, спростувати всі обвинувачення.

Так мовив Шубаль. Це була мова тверезої людини, і зі зміни виразу облич слухачів можна було пересвідчитися, що вони вперше по довгому часі почули нарешті людську мову. Звичайно, вони не помітили, що й з цієї прегарною мовою було не все гаразд. Чому перше присутнє слово, яке впало йому на думку, було — «нечесність»? Чи не на це й треба було класти наголос при обвинуваченні, а не на національне упередження? Якось дівчина з кухні бачила

шмаровоза в дорозі до канцелярії, і Шубалеві вже цього вистачало, щоб зрозуміти, в чому річ? Чи не була то свідомість провини, яка загострила саме на цьому його увагу? Щождо свідків, то він сам їх щойно сюди привів і ще назвав їх безсторонніми й не підкупленими. Ошуканство, чисте ошуканство! І панове погодилися з ним і визнали його поведінку нормальною? Чому ж він і з якою метою потратив аж так багато часу між повідомленням дівчини з кухні й своєю появою в канцелярії? Таж не з якою іншою метою, як тільки на те, щоб шмаровоз так запаморочив панів, аби вони поступово втратили здоровий глузд, якого саме й боявся Шубаль. Чи ж він, напевне вистоявши довго за дверима, не постукав саме в ту мить, коли під враженням другорядних питань тих панів міг сподіватися, що шмаровоз уже справу програв?

Усе це було ясне, і Шубаль мимоволі ті сумніви підтвердив, але панам усе це треба було інакше, ще виразніше втокмачити. Їх треба було струснути. Отож Карл і поспішив використати принаймні той час, заки увійшли свідки, що усе переплутали б.

Але саме тоді капітан жестом руки зупинив Шубаля, і той — з уваги на те, що ніби його справа на якийсь час відкладалася, — відразу відступив набік і почав стишену розмову зі служкою, який тут таки приступив до нього, розмову, яка супроводилася то поглядами в бік Карла і шмаровоза, то переконливими жестами рук. Здавалося, Шубаль готував свою наступну велику промову.

— Може, хочете щось спитати в того молодого чоловіка, пане Якобе? — звернувся під загальну мовчанку капітан до пана з бамбуковою паличкою.

— А так, — відповів той з легеньким уклоном, дякуючи капітанові за увагу. І запитав Карла ще раз:

— Властиво, як ви називаєтеся?

Карл, якому здавалося, що в інтересі головної справи потрібно якнайскорше покінчити з побічними питаннями наполегливого допитувача, відповів коротко, не пред'яв-

ляючи, як він це звичайно робив, пашпорта, бо треба було його ще десь шукати:

— Карл Росманн.

— Ти диви, — мовив той, до якого зверталися, називаючи Якобом, і, ніби не вірячи своїм вухам, з посмішкою ступив крок назад. І капітан теж, і головний касир, і корабельний офіцер, та навіть служба — усі виразно виявили надмірне здивування Карловим прізвищем. Лише панове з портової управи та Шубаль лишилися байдушими.

— Ти диви, — повторив пан Якоб і якусь надмір твердим кроком приступив до Карла. — Тоді виходить, що я — твій дядько Якоб, а ти — мій любий небіж. Щось таке я й прочував весь час! — звернувся він до капітана, перш ніж обняти й поцілувати Карла, який усе це сприйняв мовчазно.

— Як ваше прізвище? — запитав Карл, визволившись з обіймів, правда, дуже ввічливо, але без жадного хвилювання, намагаючися збагнути наслідки, які ця нова подія могла мати для шмаровоза. Покищо годі було припускати, щоб те, що сталося, міг будь-яким способом використати Шубаль.

— Молодий чоловіче, усвідомте ваше щастя, — сказав капітан, якому здалося, що Карлове питання образливе для гідності особи пана Якоба, який став передом до вікна, очевидно, з наміром не показати іншим зворушення на обличчі, яке він на додаток ще й почав витирати носовичком. — Це сенатор Едвард Якоб, який признався вам у тому, що він ваш дядько. Від цієї миті, певно, зовсім усупереч дотеперішнім вашим передбаченням перед вами відкривається блискача кар'єра. Спробуйте зрозуміти це, скільки можливо в першу мить приголомшення, й опануйте себе!

— Я, щоправда, маю дядька Якоба в Америці, — мовив Карл, звертаючися до капітана, — але, якщо я правильно зрозумів, Якоб — це тільки ім'я сенатора.

— Так і є, — відповів, очікуючи на дальше в'яснення, капітан.

— Отож, мій дядько Якоб, який доводиться братом моїй матері, хрищений на ім'я Якоб з тим, щоб його ім'я було подібне до імени моєї матері, яка походила з дому Бендельмайрів.

— Дорогі панове! — вигукнув у відповідь на Карлові в'яснення сенатор, який, опанувавши себе, бадьоро повернувся від вікна. Усі, за винятком портових урядовців, вибухнули сміхом, дехто ніби з розчулення, дехто не знати з чого.

«Те, що я сказав, не було ніяк смішне, таки зовсім ні», — подумав Карл.

— Дорогі панове, — повторив сенатор, — супроти мого і вашого бажання ви берете участь у маленькій родинній сцені, і я не можу стримати себе від пояснення, бо, як мені здається, тільки пан капітан, — при цих словах обидва вони обмінялися поклонами, — цілковито розуміє, в чому справа.

«Тут я справді мушу уважно прислухатися до кожного його слова», — подумав Карл і втішився, бо, кинувши погляд у бік шмаровоза, переконався, що обличчя того почало повертатися до життя.

— Я живу вже багато років від початку свого перебування в Америці — слово перебування, щоправда, звучить дуже недоречно в устах американського громадянина, яким я є всім своїм серцем, — отож, уже багато років живу я тут, цілковито відірваний від своєї європейської рідні, з причин, які, поперше, не місце тут згадувати, а подруге, було б це для мене дуже боляче. Я боюсь навіть тієї миті, коли, можливо, змушений буду розповісти про них своєму дорогому небожеві, при чому, на жаль, годі буде утриматися від одвертого слова про його батьків та близьких їм людей.

«Це мій дядько, поза всяким сумнівом», — подумав

Карл й уважно прислухався далі. — «Імовірно, він змушений був змінити своє прізвище».

— Мого любого небожа його батьки — хай буде вжите тут слово, яке відповідає дійсному станові речей, — просто позбулися з-перед своїх очей, як викидають за двері надокучливе кошеня. Я зовсім не маю наміру прикрашувати те, що вчинив мій небіж, щоб так бути покараним, але сама розповідь про нього уже містить у собі можливість вибачення.

«Про це варто поговорити», — подумав Карл, — «але я не хочу, щоб він розповідав тут. Зрештою, ледве він про те й знає. Звідки бо?»

— Він був спокушений, — продовжував дядько далі й, трохи нахилившись наперед, сперся на поставлену перед себе бамбукову паличку, у висліді чого йому дійсно вдалося уникнути в розповіді урочистости, яка неминуче без того мала б місце, — він був спокушений служницею на ім'я Йоганна Бруммер, особою близько тридцять'ять-річного віку. Вживаючи слово «спокушений», я зовсім не маю наміру образити свого небожа, але дуже важко знайти інше відповідне до випадку слово.

Карл, приступивши тепер зовсім близько до дядька, обернувся, щоб з облич присутніх пересвідчитися, яке враження справляє на них дядькова розповідь. Ніхто не сміявся, всі зосереджено й уважно слухали. Зрештою, ледве чи личить сміятися з сенаторового небожа при першій-ліпшій, яка трапиться, нагоді. Радше можна було б сказати, що шмаровоз, щоправда, ледь помітно, усміхався до Карла, що, поперше, свідчило, що він почав трохи оживати, а подруге, говорило про втішне для Карла вибачення за те, що він у кабіні робив таємницю з тієї справи, яка тепер вийшла наверх.

— І от та Бруммер, — продовжував далі дядько, — дістала від мого небожа дитину, здорове хлоп'я, якому при хрищенні дали ім'я Якоб, поза всяким сумнівом на вшанування моєї скромної особи, яка, навіть лише з

побіжних згадок мого небожа, мусіла справити на дівчину велике враження. На велике щастя, належить сказати. Бо тому що батьки, бажаючи уникнути виплати аліментів чи якогось іншого можливого скандалу — мушу підкреслити, що не знаю ні тамошніх законів, ні обставин життя батьків, — отож, хотівши уникнути аліментів чи якогось скандалу, батьки вирішили вислати свого сина, а мого любого небожа до Америки, як видно, при безвідповідально недостатньому спорядженні, так що молодий чоловік, як не брати до уваги чудесних пригод в Америці, був би приречений на загибель в одному з портових завулків Нью-Йорку, якби та покоївка в адресованому мені листі, який по довгих блуканнях, щойно вчора до мене дійшов, не описала мені докладно всієї історії разом з описом особи мого небожа; та ще й мудро зробила, подавши назву корабля. Якби я поклав собі розважити вас, мої панове, я міг би зачитати тут окремі місця з листа, — і він витягнув з кишені два величезні, густо обписані аркуші паперу й помахав ними в повітрі. — Він напевно справив би на вас враження, бо написаний з дещо простакуватою, але доброзичливою в задумі хитрістю, з висловами щирої любови до батька дитини. Але я не хочу ні зловживати вашою увагою більше, ніж це потрібне для вияснення справи, ні, можливо, вразити ще не згаслі почуття мого небожа, який, якби він захотів, може прочитати собі для науки листа в тиші своєї кімнати, яка чекає на нього.

Але Карл не мав жадних почуттів до тієї дівки. У напливах щодень то дальшої минувшини уявлялася вона йому сидячою на кухні біля кухонного столу, з ліктями, опертими на стільницю. Вона звертала на нього свій погляд, коли він час від часу приходив на кухню, щоб принести батьковій склянку води чи виконати якусь доручення матері. Деколи вона в кінці кухонного столу в напруженому зосередженні писала листи, здобуваючися на надхнення з Карлового обличчя. Іноді прикривала очі

долонею і тоді не сприймала жадного звернення до неї. Іноді, вклякнувши на коліна в своїй вузькій кімнатці побіч кухні, молилася до дерев'яного розп'яття; у цих випадках Карл боязко спостерігав її через щілину трохи прочинених дверей. Часто вона металася по кухні й, сміючися, як відьма, сахалася назад, коли траплявся назустріч Карл. Іншим разом, коли Карл вступав до кухні, вона закривала двері й тримала на клямці руку, доки Карл не жадав звільнити йому вихід. Іноді вона приносила речі, яких він зовсім не потребував, і мовчки пхала їх йому в руки. Але одного разу вона покликала: «Карле», — і, приголомшеного несподіваним зверненням, завела його, кривлячись та зідхаючи, до своєї кімнати, примкнувши за собою двері. Мало не задушивши, обняла його за шию і, просячи роздягнути її, у дійсності роздягла його сама й потягла в ліжку, так наче б хотіла опанувати його назавжди, щоб пестити й доглядати до кінця світу.

— Карле, о мій ти, Карле! — вигукувала вона, наче б стверджуючи своє право власности на нього, тим часом як він нічого не міг утямити й почував себе огидно в нагромадженні теплого постільного манаття, яке вона збила спеціально для нього. Потім вона й сама лягла до нього й почала домагатися від нього якихось таємниць, але він не міг їй нічого сказати, й вона ужарт чи справді лютувала, тузувала його, прислухалася до його серця, підставляла йому власні груди ніби для такого самого вислухування, на що не могла спокусити Карла, притискала до голим животом до його тіла, шастала своїми руками так огидно в нього між ногами, що він плутався головою в подушках, потім терлася своїм животом об його тіло, і тоді здавалося йому, наче б вона ставала частиною його самого, і з цієї причини його опадало почуття туги за чимось допомогою. Плачучи вирвався він нарешті до своєї кімнати, під безнастанні вислови з її боку жадань наступних зустрічей. Отак воно було насправді, а дядько зумів з цього всього виснувати

цілу велику історію. А куховарка, як видно, пам'ятала про нього й повідомила про його прибуття до Америки. З її боку це було справді добре подумане, і він при нагоді радий був би виявити їй свою вдячність.

— А тепер, — вигукнув сенатор, я хочу чути від тебе одверте слово: дядько я тобі чи ні.

— Ти мені дядько, — мовив Карл і поцілував його руку, за що дістав поцілунок у чоло. — Я дуже радий, що зустрів тебе, але ти помиляєшся, якщо думаєш, що мої батьки говорять про тебе тільки погане. Та й незалежно від того у твоїх словах є окремі помилки, тобто я хочу сказати, що в дійсності не все так відбувалося. Та ти звідси й не можеш так добре судити про події, а крім того, я думаю, що з того не буде великої шкоди, як ці панове про справи, які в дійсності далекі для них, будуть у деталях дещо неточно поінформовані.

— Добре сказане, — зауважив сенатор, підвів Карла до капітана, помітно зацікавленого усім, що сталося, й запитав: — Чи не прегарного небожа я маю?

— Я щасливий, — мовив капітан з таким поклоном, який можуть віддати тільки військово вишколені люди, — пізнати вашого небожа, пане сенаторе. Велика честь для мого корабля, що він став місцем такої зустрічі. Але подорож на середньому чардаку була дуже прикра, та хто міг знати, кого там везеш. Тепер ми робимо все можливе, щоб якомога улегшити людям подорож на середньому чардаку, Багато більше, ніж, наприклад, американські лінії, але зробити з такої подорожі одне суцільне задоволення усе ще не вдалося.

— Та мені воно не шкодило, — мовив Карл.

— Воно йому не шкодило! — повторив, голосно сміючися, сенатор.

— Лише що, боюся, пропала моя валіза, — і, кажучи це, Карл пригадав усе, що сталося і що належало ще зробити, поглянув навколо й побачив, що всі присутні навколо, мовчазні в зосередженні й подиві на своїх місцях,

спрямували свої погляди на нього. Лише портовим службовцям, скільки можна було зрозуміти з їх суворих, самовдоволених облич, видно, шкода було, що вони з'явилися тут у такий не відповідний час; самі кишенькові годинники, які вони тепер поклали перед собою, здавалися їм важливішими від усього, що в цій кімнаті сталося й могло ще статися.

Перший, хто після капітана висловив свої почуття, був, дивним чином, саме шмаровоз:

— Сердечно вітаю вас, — мовив він і потряс Карлові руку, чим хотів висловити і ніби своєрідне визнання. Коли ж він виявив намір з подібним словом звернутися й до сенатора, той ступив крок назад, ніби хотівши сказати, що шмаровоз забагато дозволяє собі, і той негайно зупинився.

Решта ж побачили тепер, що мають робити, і з галасом оточили колом Карла й сенатора. Дійшло до того, що Карл вислухав навіть поздоровлення від Шубаля, прийняв його й подякував. Останніми приступили до товариства, коли все заспокоїлося, портові службовці і промовили пару англійських слів, справивши тим досить смішне враження.

Сенатор, будучи в тому доброму настрої, коли хочеться щасливу нагоду висмакувати до решти, вирішив для себе й присутніх доповнити розповідь і другорядними деталями, що, звичайно, всі не тільки схвалили, а й з інтересом вислухали. Отож він звернув увагу на те, що всі згадані в листі куховарки особливі Карлові прикмети виписав до свого нотатника, щоб у відповідну мить скористатися ними. І під час нестерпно нудної балаканини шмаровоза не з якою іншою метою, як тільки щоб самому собі зосередитися, витягнув з кишені нотатник і, звичайно, не надто досконалі детективні прикмети Карлового вигляду, подані в листі куховарки, почав порівнювати з живим його виглядом.

— Й отак знаходять свого небожа! — закінчив він

таким тоном, наче б ще раз хотів вислухати поздоровлення.

— Як буде тепер з шмаровозом? — запитав Карл слідом за останньою розповіддю дядька. Йому здавалося, що в теперішньому його новому становищі він може висловити все, що має на думці.

— Шмаровоз дістане те, на що заслуговує, — відповів сенатор, — і що вважатиме за потрібне зробити капітан. Я гадаю, що всі ми маємо шмаровоза досить і більше, ніж досить, в чому погодиться зі мною кожен з тут присутніх.

— Алеж не про це йдеться, якщо мова про справедливість, — сказав Карл. Він стояв між дядьком і капітаном і вважав, що, ймовірно, вже самою цією позицією впливає на вирішення справи.

А проте шмаровоз виглядав так, наче б і не мав жадної надії на корисне для нього вирішення справи. Він тримав руки півзасунутими за пасок штанів, який у висліді збуджених його рухів виліз наверх разом зі скрайками узорчастої сорочки. Але його це зовсім не турбувало; усі свої жалі він висловив, тепер хай ще бачать лахміття на ньому, а тоді хоч і винесуть геть. Він уявив собі, що служба і Шубаль, як найнижчі тут рангою, мають зробити йому цю добру послугу. Хай тоді Шубаль має спокій і не буде впадати в розпач, як дозволив собі висловитися головний касир. Капітан зможе набирати собі самих румунів, щоб уже всі й говорили тільки по-румунському, і може, все й справді пішло б на краще. Ніякий шмаровоз не буде вже базікати при головній касі, хай лише прихильно запам'ятається лише останнє його базікання, бо, як сенатор виразно це висловив, воно посередньо допомогло йому впізнати небожа. Цей небіж часто раніше звертався до нього по допомозі й за ці послуги висловив належну подяку ще раніше перед спізнанням з дядьком; шмаровоз і не думав тепер вимагати від нього ще чогось. А поза тим, хай він буде й небожем сенатора, але йому далеко до капітана, а саме з капітанових уст і падали ворожі слова. —

Як це й відповідало його настроєві, шмаровоз намагався і не дивитися в бік Карла, та, на жаль, у цій ворожій кімнаті постать Карла була єдиним пунктом, на якому могли спочити його очі.

— Не помиляйся в оцінці ситуації, — звернувся сенатор до Карла, — можливе, що мова точиться навколо питання справедливості, але одночасно й навколо питання дисципліни. І те й друге, зокрема ж треба підкреслити останнє, — належить до компетенції пана капітана.

— Так воно й є, — мугикнув шмаровоз. Ті, що зауважили й зрозуміли ним сказане, здивовано усміхнулися.

— Ми ж капітанові з його клопотами, які особливо нагромаджуються тепер з прибуттям до Нью-Йорку, так довго перешкоджаємо, що вже давно надійшла пора залишити корабель, а не на додаток до всього ще й дозволяти собі зовсім не доцільне втручання в цю сварку двох машиністів, перетворюючи її ніби на якусь значну подію. Я розумію, зрештою, зовсім добре твої наміри, любий небоже, але саме це й дає мені право якнайшвидше вивести тебе звідси геть.

— Я негайно ж накажу подати вам до диспозиції човен, — мовив капітан, навіть, на великий подив Карла, не зареагувавши жадним зауваженням на дядькові слова, які поза всяким сумнівом можна було розглядати як вислід дядькового самоприниження. Головний касир прожогом кинувся до письмового столу й передав телефоном наказ капітана старшому над човнами.

«Час наглить, це правда», — подумав Карл, — «але я, нікого не образивши, нічого не можу зробити. Не можу ж я залишити дядька, коли він щойно мене знайшов. Капітан, щоправда, ввічливий, але тільки й усього. На дисципліні й кінчається його ввічливість, і дядько сказав йому це зовсім щиро. З Шубалем я не хочу говорити, мені навіть шкода,

що я потиснув йому руку. А вся решта, що тут є, — покидьки».

З цими думками він повільним кроком підійшов до шмаровоза, витягнув його правницю з-під паска і потримав її, граючись, у своїй.

— Чому ти нічого не сказав? — запитав він. — Чому погоджуєшся з таким розв'язанням твоєї справи?

Чоло шмаровоза взялося зморшками, ніби він шукав вислову для того, що хотів сказати, а потім подивився на Карла і його руку.

— З тобою повелися несправедливо, як ні з ким іншим на кораблі, я знаю це зовсім певно. — І Карл рухав пальцями своєї руки між пальцями шмаровоза, який блискучими очима розглядав навколо, ніби відчуваючи блаженство, якого ніхто не може йому позаздрити.

— Таж ти мусиш боронитися, так і ні казати, інакше ці люди не матимуть уявлення, де правда. Обіцяй мені, що послухаєш мене, бо сам я, боюся, з багатьох причин не зможу тобі чимось допомогти.

І тоді, цілуючи руку шмаровоза, Карл заплакав, узяв ту засмальцьовану, майже без ознак життя руку й притиснув її до своєї щоки, як ту коштовність, яку мав утратити. Тут поруч нього опинився дядько сенатор і потягнув його геть, щоправда, дуже лагідно.

— Шмаровоз, виглядає, мусів зачарувати тебе, — сказав він і поглянув багатозначно через голову Карла на капітана. — Ти почував себе всіма покинутим і тоді знайшов шмаровоза; тепер ти маєш почуття вдячності до нього, і це достойне хвали. Але не гайся з цим, хоча б з уваги на мене, занадто довго і зрозумій своє нове становище.

Перед дверима зчинився галас, чути було вигуки, і складалося враження, наче б хтось брутально стукав у двері. Зайшов один матрос, дещо неохайний, підперезаний дівочим фартушком.

— Там за дверима люди, — вигукнув він і розвернув

лікть навколо себе, гейби повертався в натовпі. Врешті отямився й хотів відсалютувати капітанові, та щойно тоді помітив фартушок, зірвав його й кинув на підлогу з вигуком: — Справді, яка гидота: вони підперезали мене дівочим фартушком. — Аж тоді вистукнув закаблуками й відсалютував. Хтось спробував засміятися, але капітан суворо зауважив:

— Це називається в мене добрим настроєм. Хто там за дверима?

— То мої люди, — мовив Шубаль, ступаючи вперед, — я уклінно прошу вибачення за їх непристойну поведінку. Коли океанська подорож лишається позаду, люди часто починають дуріти.

— Кличте їх негайно сюди! — наказав капітан і, відразу ж обернувшись до сенатора, сказав ввічливо, але швидко: — Будьте тепер такі ласкаві, шанований пане сенаторе, слідуєте зі своїм небожем за цим матросом, який заведе вас до човна. Не потребую аж підкреслювати, яке велике задоволення і честь припали мені від особистого знайомства з вами, пане сенаторе. Хотілося б ще мати нагоду, пане сенаторе, відновити нашу перервану розмову про становище американської флотії, а тоді знову ж перервати ту розмову з такої приємної нагоди.

— Покищо вистачає мені цього одного небожа, — відповів жартома сенатор. — А тепер прийміть моє найсердечніше спасибі за вашу люб'язність і будьте здорові. Зрештою, зовсім не виключене, що ми, тут він розчулено притиснув Карла до себе, — за нашої наступної подорожі до Європи зійдемося з вами, можливо, на довший час.

— Чому я сердечно був би радий, — відповів капітан.

Обидва панове потиснули собі руки, Карл ледве встиг мовчки лише на мить простягнути капітанові руку, бо вже капітана оточило щось з п'ятнадцятеро людей, які під керівництвом Шубаля увійшли дещо зніяковіло, але досить галасливо. Матрос вибачився перед сенатором, що

йтиме попереду, й розсунув для нього й Карла натовп, і вони легенько пройшли між людьми, схиленими в поклони перед ними. Здавалося, що ці, назагал доброзичливі люди суперечку Шубалю з шмаровозом сприймали як жарт, комізм якого не пригас і в їх зустрічі з капітаном. Серед них Карл зауважив дівчину з кухні Ліну, яка весело йому підморгнула й підперезалася фартушком, що його кинув матрос, то й був її фартушок.

Слідуючи далі за матросом, вони залишили канцелярію й повернули в невеличкий прохід, який за пару кроків привів їх до маленьких дверцят, з яких короткий трап спадав до човна, приготованого для них. Матроси в човні, до яких одним скоком приєднався їх провідник, підвелися, вітаючи прибулих. Саме як сенатор висловив Карлові пересторогу, щоб той сходив до човна обережно, Карл ще на найвищому шаблі вибухнув голосним плачем. Сенатор поклав свою праву руку на Карлове підборіддя й, міцно притиснувши до себе, гладив його лівою рукою. Так рухалися вони поволі шабель за шаблем униз і, тісно притиснувшись один до одного, вступили до човна, де сенатор вибрав Карлові зручне місце якраз проти себе. На знак сенатора матроси відштовхнулися від корабля й негайно запрацювали веслами. Ледве вони на яких пару метрів віддалилися від човна, як Карл зробив відкриття, що вони були саме на тому боці корабля, куди виходили вікна головної каси. Усі троє вікон були обсажені свідками Шубалю, які доброзичливо вітали й махали руками, так що навіть дядько дякував їм, а один з матросів викинув штуку: не переставши навіть рівномірно веслувати, віддав поцілунок рукою. Зробилося так, що наче б шмаровоза й зовсім не було. Карл подивився пильно в очі сенаторові, коліна якого дотикалися до його колін, і йому в душу закрався сумнів: чи ця людина зможе колись заступити йому шмаровоза? Дядько ж відвів від нього погляд й задивився на хвилі, на яких похитувався човен.

ПЕРЕТВОРЕННЯ

Прокинувшись одного ранку з неспокійного сну, Грегор Замза побачив себе в своєму ліжку перетвореним на велику комаху. Він лежав на своїй панцероподібній твердій спині і, підносячи трохи голову, бачив свій випнутий брунатний, поділений дугастими стяжками живіт, на висоті якого, майже зовсім готова сповзти, ледве трималася ковдра. Безліч у порівнянні з обсягом тіла жалюгідно тоненьких його ніжок безпомічно мерехтіли йому перед очима.

«Що зі мною сталося?» — подумав він. Це вже не сон. Його кімната, справжня, дещо мала кімната стояла в своїх чотирьох, добре знайомих стінах. Над столом, на якому був розкладений розпакований набір зразків сукна — Замза був комівояжером, — висіла картина, яку він недавно витяв з одного ілюстрованого журналу й оправив у гарну золочену раму. На ній була зображена дама в хутряній шапочці й хутряню боа, вона сиділа випростано й простягала до глядача важку хутряню муфту, в якій рука зникала до самого ліктя.

Потім погляд Грегора впав на вікно, і від похмурої погоди — чути було стукіт дощових крапель по блясі підвіконня — він поринув у глибоку меланхолію.

«Як добре було б ще трохи поспати й забути весь цей одур», — подумав він, але це було зовсім неможливе, бо він звик спати на правому боці, а в теперішньому стані не міг повернутися. Хоч як не кидався він з усієї сили на

правий бік, кожного разу знову перевертався на спину. Він пробував так добру сотню разів, заплющував очі, щоб не бачити мерехтливих ніжок, і перестав аж тоді, як почув у боку ніколи не знаний йому легкий, тупий біль.

«Ах, Господи, — подумав він, — який важкий фах обрав я собі! День-у-день у дорозі. Службові турботи багато важчі, ніж на місці в торговельному закладі, а ще до того на мені тяжать ці муки подорожей, клопоти з пересіданнями, нерегулярна, погана їжа, завжди змінне, завжди нетривале товариство, яке ніколи не переходить у сердечні стосунки. Хай його чорти беруть усе це!»

Він почув легеньку сверблячку в горішній частині живота; посунувся злегка спиною ближче до спинки ліжка, щоб краще піднести голову; знайшов свербляче-місце, що було густо вкрите дрібними білими цяточками, які йому годі було збагнути, і хотів однією з ніжок намацати це місце, але відразу ж смикнув її назад, бо при дотику його охоплював холодний дроз.

Він сповз знову на попереднє місце.

«Це передчасне пробудження, — подумав він, — робить людину божевільною. Людина мусить виспатися. Інші комівояжери живуть, як жінки в гаремі. Коли я, наприклад, десь перед обідом заходжу до ресторану, щоб переписати потрібні замовлення, ці панове сидять ще при сніданку. Якби спробував так при моєму хазяїні — відразу вилетів би. Хто знає, чи це й не було б дуже добре для мене. Якби я не тримався заради своїх батьків, давно вже взяв би розрахунок; я підступив би до хазяїна й висловив би все, що про нього маю в своєму серці. Він мусів би звалитися з-за пульту! Теж мені ще звичка — сісти за пульт і згоря вниз говорити зі службовцем, який до того ж, з огляду на глухоту хазяїна, мусить підступити зовсім близько. Але надія ще не зовсім утрачена; як зберу колись грошей, щоб сплатити йому борг батьків — це може потривати ще п'ять-шість років, — конче так зроблю. Тоді відітну за

одним разом. А покищо мушу вставати, бо мій потяг відходить о п'ятій».

І він кинув оком на будильник, що вицокував на шафі.

«Небесний Боже!» — подумав він. Було вже пів на сьому, і стрілки спокійно рухалися вперед, навіть минула вже половина, було без малого три чверті. Хібащо будильник не дзвонив? З ліжка видно було, що він правильно наставлений на четверту годину; певно, що він дзвонив. Так, алеж чи можна спокійно проспати той дзвінок, від якого стрясаються меблі? Хоч він і спав неспокійно, але, мабуть, трохи міцніше. Що йому тепер робити? Наступний потяг відходить о сьомій годині, щоб захопити його, треба було б божевільно поспішати, а колекція зразків ще не спакована, та й він сам почував себе щось не дуже свіжо й бадьоро. А навіть якби він ще й устиг до потягу, однак не уникнути лайки хазяїна, бо посланець фірми чекав на нього біля п'ятигодинного потягу і вже давно повідомив про його спізнення. Це був вислужник хазяїна, безхарактерний і дурний. А що як удати з себе хворого? Та це було б прикре й підозріле, бо Грегор за свою п'ятирічну службу жадного разу не хворів. Напевне хазяїн прийшов би з лікарем від каси хворих, дорікав би батькам за лінивство сина й відкидав би всі заперечення, посилаючися на лікаря від каси хворих, для якого взагалі існують тільки здорові, але ледачі до праці люди. І, зрештою, чи не мав би він у цьому випадку трохи рації? Як не зважати на надмірну заспаність, викликану довгочасним сном, Грегор справді почував себе зовсім добре і навіть мав якийсь особливо свіжий апетит. Коли він на швидку руч передумав усе це, не зважаючися устати з ліжка — будильник саме пробив три чверті на сьому, — хтось обережно постукав у двері в головах ліжка.

— Грегоре, — кликали його, це була мати, — уже три чверті на сьому. Ти не збираєшся їхати?

Цей ласкавий голос! Грегор злякався, почувши свій власний голос, яким відповів; це був безсумнівно його

попередній голос, але наче з глибини до нього домішувався нестримний болючий писк, який просто таки лише в першу мить не позбавляв слів виразності, щоб у дальшому вже звучанні так їх деформувати, що не було певности, що правильно їх почують. Грегор хотів докладно відповісти й усе пояснити, але за цих обставин обмежився лише тим, що сказав:

— Так, так, дякую, мамо, я вже встаю.

Через дерев'яні двері зміна в голосі Грегора зовні була непомітна, бо матір заспокоїла його відповідь, і вона відійшла. Але з цієї короткої розмови інші члени родини помітили, що Грегор несподівано для них був ще дома, і в протилежні двері вже стукав батько, легенько, але кулаком:

— Грегоре, Грегоре, — гукав він, — що сталося? — І за якусь мить він обізвався знову стихшим голосом: — Грегоре, Грегоре!

А при інших бічних дверях тихо квилула сестра:

— Грегоре, ти хворий? Чимось тобі допомогти?

Грегор, намагаючися найвиразнішою вимовою з довгими павзами між словами надати своєму голосові найбільшій виразності, відповів на обидва боки:

— Я вже готовий.

Батько й повернувся до свого сніданку, а сестра далі шепотіла:

— Грегоре, відчини, благаю тебе.

Але Грегор і не думав відчиняти, тішачися своєю виробленою в подорожах звичкою замикати на ніч двері навіть і вдома.

Зрештою, він хотів спокійно й без перешкод устати, одягнутися й насамперед поснідати, а тоді вже думати про решту, бо, як він помітив, у ліжку не дійшов би з своїми думками до жадного розумного висновку. Він пригадав, що часто в ліжку, можливо, з незручного лежання, він відчував якийсь легкий біль, який опісля здавався просто витвором уяви, і тепер він був дуже цікавий знати, як

поступово розвіються сьогоднішні запаморочення. Що зміна в голосі була тільки передвісником порядної простуди, професійної хвороби комівояжерів, у цьому не було жадного сумніву.

Скинути ковдру було дуже просто; вистачило трохи надутися, й вона сповзла сама. Але далі було важко, особливо ж тому, що він був незвично широкий. Йому треба було б рук і ніг, щоб підвестися, але, замість них, він мав лише багато ніжок, які безперервно метилялися сюди й туди, і він ніяк не міг над ними панувати. Коли він хотів зігнути одну з них, тоді саме ця випростувалася, а коли йому врешті вдавалося зробити з цією ногою те, що хотілося, в цей самий час усі решта працювали довільно в найболючішому збудженні.

«Тільки не лишатися без потреби в ліжку», — подумав Грегор. Спочатку він хотів вибратися з ліжка нижчою частиною свого тіла, але ця нижча частина, якої він ще не бачив і не міг скласти собі про неї жадного уявлення, виявилася дуже неповороткою; справа рухалася повільно; і коли він нарешті майже люто всіма силами безоглядно рвонувся вперед — зле розрахував напрям, сильно вдарився об бильце в ногах, і гострий біль, який він відчув, дав йому зрозуміти, що саме нижня частина його тіла була тепер, мабуть, найвразливіша.

Тому він спробував видобути з ліжка спочатку верхню частину й обережно зсунув голову на край ліжка. Це йому вдалося легко, і, попри свою широчінь і вагу, вся маса тіла повільно сунулася за рухом голови. Але щойно голова звисла вільно в повітрі за межами ліжка, як страх зупинив його від дальшого висунання, бо, впавши так, голова лишилася б не пораненою хіба якимось чудом. А саме ж тепер будь-якою ціною він не смів втратити притомність; ліпше лишатися в ліжку.

Та коли він по таких самих зусиллях, стогнучи, повернувся в попереднє положення і знову побачив свої ніжки, які ще лютіше змагалися між собою, і не знайшов

ніякої можливості дати спокій і порядок цій сваволі, тоді сказав він собі знову, що лишатися в ліжку неможливо і що було б найрозумніше офірувати всім, аби лиш була хоч найменша надія на звільнення з ліжка. А зараз він не забував іноді пригадувати собі, що спокійне і найспокійніше обміркування багато краще від одчайдушних рішень. У ці хвилини він якнайпильніше вдивлявся в вікно, але, на жаль, вигляд ранкового туману, що крив навіть протилежний бік вузької вулиці, мало додавав певности й бадьорости.

«Уже сьома година, — подумав він при нових ударах будильника, — уже сьома година, і досі ще такий туман».

Якусь мить він лежав спокійно, слабо дишучи, наче б від повного спокою сподівався повернутися до нормального й самозрозумілого становища.

Але потім сказав собі:

«Перш ніж ударить чверть на восьму, я безумовно мушу зовсім вибратися з ліжка. А зрештою, вже й до того часу хтось прийде від фірми, щоб спитати за мене, бо магазин відкривається о сьомій годині».

І він заходився знову рівномірно висувати своє тіло з ліжка всією своєю довжиною. Коли він таким способом впаде з ліжка, голова, що на цей випадок буде високо піднесена вгору, може лишитися не ушкодженою. Спина здавалася твердою; їй нічого не станеться при паданні на килим. Найбільше непокоїв його голосний удар, що мусить статися при падінні й викличе за всіма дверима як не переляк, то в кожному разі неспокій. Але треба було зважитися.

Коли Грегор уже наполовину звисав з ліжка — нова метода здавалася скоріше грою, ніж напруженням, бо йому вистачало лише сунутися спиною; тоді впало йому на думку, як усе було б просто, якби хтось йому допоміг. Двох сильних людей — він мав на увазі батька й покоївку — цілком би вистачило. Вони лише засунули б руки під його вигнуту спину, щоб вийняти з ліжка, схилитися з вантажем і тоді тільки терпляче пильнувати, щоб він

обернувся на підлозі, де вже й ці ніжки матимуть яесь застосування. Отже, чи не покликати справді на допомогу, не зважаючи на замкнені двері? При всьому своєму нещасті він не міг стримати посмішки від цієї думки.

Уже він посунувся так далеко, що під час сильного ривка ледве утримував рівновагу, і скоро мусів остаточно зважитися, бо було вже за п'ять хвилин чверть на восьму, як почув дзвінок на вході до помешкання.

«Це хтось з магазину», — сказав він собі й майже завмер, а ніжки тим часом затанцювали ще скоріше. Хвилину все було тихо.

«Вони не відкривають», — подумав Грегор, опанований якоюсь дикою надією. Але потім звичайно, як завжди, покоївка пішла важкими кроками до дверей і відкрила. Грегорові вистачало почути лише перше слово привітання відвідувача, як він уже знав, хто це був: управитель власною особою. За що Грегор був приречений служити в такій фірмі, в якій при найменшому спізненні відразу вдаються до найбільших підозрінь? Чи ж усі без винятку службовці були ганчірками, чи не було між ними широко відданої людини, яка, не віддавши пари ранкових годин службі в магазині, божеволіла від закидів сумління, при тому не буди спроможною підвестися з ліжка? Чи не вистачало послати учня, щоб запитати — якщо вже взагалі це випитування було конче потрібне, — мусів приходити сам управитель і своєю появою всій невинній родині показувати, що розслідування такої підозрілої справи можна довірити лише управителеві? І більше в наслідок роздратування, яке опало його від цих думок, ніж у висліді свідомого рішення, рвонувся він усією силою з ліжка. Стався досить лункий удар, але справжнього хряскоту не було. Килим дещо пом'якшив удар, та й спина була еластичніша, ніж уявляв собі Грегор, тому пролунав не дуже разючий, глухий звук. Лише голову тримав він не досить обачно й ударився нею; він повернув її від злоти та болу потерся об килим.

— Там щось упало, — мовив управитель у суміжній кімнаті ліворуч. Грегор намагався уявити собі, чи не могло статися й з управителем це саме, що сьогодні сталося йому. Таку можливість, властиво, можна припускати. Але, наче грубо відповідаючи на це питання, управитель зробив пару чітких кроків у суміжній кімнаті, заскрипівши лакованими чобітьми. З суміжної кімнати праворуч жебоніла сестра, щоб поінформувати Грегора:

— Грегоре, прийшов управитель.

«Я знаю», — мовив Грегор сам собі, але піднести голос так, щоб чула сестра, не зважився.

— Грегоре, — обізвався вже батько з суміжної кімнати ліворуч, — прийшов пан управитель і питається, чому ти не від'їхав ранковим потягом. Ми не знаємо, що йому сказати. А зрештою, він хоче говорити з тобою особисто. Отже, відкрий, будь ласка, двері. Він уже буде ласкавий пробачити нелад у кімнаті.

— Добрий день, пане Замзо, — гукнув тим часом дружньо управитель.

— Він хворий, — мовила мати до управителя, коли батько ще говорив через двері. — Він хворий, вірте мені, пане управителю. Бо інакше чого він спізнився б на потяг! Хлопцеві тільки те й у голові, що магазин. Я майже гнівалася, що він вечорами нікуди не виходить; от і тепер він був вісім днів у місті, але щовечора сидів дома. Отак сидить коло нас при столі або читає часопис чи вивчає розклад потягів. Ото тільки й розваги для нього, що вирізувати пилочкою щось у дереві. Ось, наприклад, за два-три вечори він вирізав маленьку рамку. Ви здивувалися б, яка вона гарна. Висить вона там у кімнаті; зараз ви побачите її, як Грегор відкриє. Я дуже щаслива, що ви тут, пане управителю; ми самі не упросили б його відкрити двері, бо він такий затятий; і хоч напевно хворий, але заперечував би це вдень.

— Зараз іду, — сказав Грегор тихо й обережно, але не

ворухнувся з місця, щоб не пропустити жадного слова з розмови.

— Інакше, пані, я й не можу пояснити, — сказав управитель. — Сподіваюся, що немає нічого поважного. Хоч, з другого боку, мушу сказати, що ми ділові люди, — якщо хочемо, на жаль чи на щастя — легке недомагання дуже часто мусимо просто не помічати з уваги на справи.

— Отож, чи може пан управитель зайти вже до тебе? — питає нетерпляче батько, стукаючи знову в двері.

— Ні, — відповів Грегор.

У суміжній кімнаті ліворуч запала прикра тиша, у кімнаті праворуч сестра почала тихо схлипувати.

Чому сестра не приєдналася до інших? Мабуть, шойно встала з ліжка і ще не починала вдягатися. Але чому вона плаче? Що він ще не встав і не впустив управителя, що він ризикує втратити посаду і що тоді хазяїн знову почав би переслідувати батьків своїми давніми вимогами? А леж це покищо зайві турботи. Бо Грегор ще ніде не дівся і зовсім не мав на мислі залишити у скруті батьків. У цю мить він, правда, лежав на килимі, і ніхто, знаючи його прикре становище, не міг би поважно вимагати, щоб він впустив управителя. Але за цю дрібну неввічливість, яку пізніше легко буде виправдати, не можуть Грегора негайно звільнити. І Грегорові здавалося, що було б багато розумніше дати йому зараз спокій, замість плачем і намовами заважати йому. Але знову ж кажучи, непевність турбувала їх і виправдувала їхню поведінку.

— Пане Замзо, — гукнув уже управитель підвищеним голосом, — що сталося? Ви забарикадувалися в своїй кімнаті, відповідаєте — так або ні, спричиняєте своїм батькам важкі, непотрібні клопоти і нечуваним способом — це лише між іншим — ухилиєтеся від своїх службових обов'язків. Я говорю тут від імени ваших батьків і вашого хазяїна та прошу зовсім поважно дати мені негайно виразне пояснення. Я дивуюсь, я дивуюся. Я вважав вас за спокійну, розсудливу людину, і от тепер вам, здається,

захотілося раптом продемонструвати свої дивацькі примхи. Хазяїн, правда, висловив мені сьогодні вранці можливе пояснення вашого спізнення; воно стосувалося довіреної вам нещодавно готівки, але я справді майже поклав своє слово чести на те, що це пояснення не обґрунтоване. Ну, але тепер я бачу тут вашу незбагненну затятість і зовсім трачу бажання заступатися за вас у найменшій дрібниці. А ваше становище у кожному разі не найміцніше. Спочатку я мав намір все це сказати вам наодиниці, а що ви даремно марнуєте свій час, то я вже й не знаю, чому б і панству вашим батькам не чути цього. Отож, ваші успіхи останнім часом були дуже незадовільні; правда, тепер не дуже сприятливий для торгівлі сезон, це ми знаємо; але таких сезонів, щоб не робити жадних операцій, взагалі немає, пане Замзо, не може бути.

— Але, пане управителю, — вигукнув обурений Грегор, забувши від збудження усіх останніх, — я зараз за одну мить відчиню. Легка хвороба, запоморочення перешкодило мені встати. Я ще лежу зараз у ліжку. Але мені вже знову краще. Саме я підводжуся з ліжка. Лише хвилинку терпіння. Воно ще не так добре, як мені здавалося. Але вже ліпше. Так людину може схопити! Ще вчора увечорі я почував себе зовсім добре, мої батьки це знають, або краще сказати, вже звечора я мав легеньке передчуття. Належало б мене оглянути. І чому я не повідомив магазин? Але завжди думається, що подолаєш хворобу, не лишаючися дома! Пане управителю! Пожальте батьків! На всі ті закиди, які ви мені щойно зробили, немає ніяких підстав; мені не говорено про це жадного слова. Можливо, ви не читали останніх замовлень, які я надіслав. А зрештою, ще восьмигодинним потягом я вирушу в подорож, пара годин спокою мене зміцнили. Не затримуйтеся, пане управителю; я зараз сам буду в магазині; і будьте ласкаві сказати це й замовити за мене слово хозяйнові.

І, з поспіхом витискаючи ці слова та ледве розуміючи

сам, що каже, він у висліді уже пророблених у ліжку вправ легко наблизився до шафи й силкувався тепер випростатися коло неї.

Він, власне, хотів відчинити двері, вийти й поговорити з управителем; йому цікаво було знати, що ті інші, що так добивалися тепер до нього, сказали б, побачивши його. Якби вони злякалися, Грегор звільнився б від відповідальності й заспокоївся б. Якщо ж вони все сприймуть спокійно, тоді й він не має підстав турбуватися і, поспішивши, справді ще зможе бути на станції о восьмій годині. Спочатку він сковзнувся кілька разів зі слизької шафи, але нарешті зробив останній ривок і випростався; на біль у нижній частині тіла він уже зовсім не зважав, хоч як його пекло. Тепер він схилився на спинку ближчого стільця, схопившись ніжками за його край. А завдяки цьому опанував себе й стишився, бо тепер треба було слухати управителя.

— Чи ви зрозуміли бодай одне слово? — запитав управитель батьків. — Він робить з нас дурнів!

— Ради Бога, — заволатала мати вже крізь сльози, — може, він тяжко хворий, а ми мучимо його. Грето! Грето! — гукнула вона потім.

— Що, мамо? — озвалася сестра з другого боку. Вони розмовляли через кімнату Грегора.

— Ти негайно мусиш бігти по лікаря. Ти чула, що говорив тепер Грегор?

— Це був тваринний голос, — сказав управитель, надиво тихо супроти крику матері.

— Анно! Анно! — кричав батько через передпокій до кухні й плескав у долоні, — негайно покликати слюсаря!

І двоє дівчат, шелестячи одягом, уже бігли через передпокій — як швидко вдяглася сестра? — й відчинили навстіж двері. Стуку зачинених дверей не було чути. Певно, вони кинули їх відчиненими, як звичайно робиться в домах, де сталося велике нещастя.

Але Грегор помітно заспокоївся. Його слів таки не

розуміли, хоч він вимовляв їх досить ясно, ясніше, ніж звичайно, можливо, від при звичаєння його вуха. На всякий випадок вони вже були певні, що з ним не все в порядку, й готові були прийти йому на допомогу. Певність і рішучість, з якою вживано перших заходів, вплинула на нього приємно. Він відчув себе знову в людському оточенні та сподівався від обох, від лікаря й слюсаря, хоч і не тямив різниці між ними, блискучих і приголомшливих наслідків. Щоб до наступних вирішальних розмов мати найчистіший голос, він легенько відкашлявся, звичайно намагаючися робити це зовсім глухо, бо, можливо, вже й цей звук лунав би відмінно від людського кашлю, чого він сам уже не був певен. У бічній кімнаті тим часом запанувала цілковита тиша. Може, батьки сиділи з управителем при столі і говорили пошепки, а може, всі притислися до дверей і слухали.

Грегор повільно підсувався зі стільцем до дверей, відчепився там від нього, схилився на двері, утримався коло них випроставшись — бо лапки його ніжок були трохи ліпкі — й відпочив одну мить від напруження. А потім заходився раптом обертати ключ у замку. Виявилось, на жаль, що він не має справжніх зубів — чим тепер схопити ключ? — зате щелепи були досить таки сильні; з їх допомогою він справді урухомив ключ, не зважаючи на те, що цим напевно завдав собі якогось ушкодження, бо з рота потекла якась брунатна рідина, попливла по ключу й капала на підлогу.

— Ось послухайте, — сказав управитель, — він обертає ключ.

Це дуже підбадьорило Грегора. Йому здавалося, що всі кричали до нього, батько й мати теж:

— Ще, Грегоре, — наче кричали вони, — натискай дужче, дужче натискай на замок!

І, уявляючи собі, що за всіма його зусиллями напружено стежать, він нестямно зосередив усі свої сили на ключі. Відповідно до оборотів ключа танцював він

навколо замка; тримаючися тепер вертикально тільки з допомогою рота, він, залежно від потреби, повисав на ключі або тиснув униз усією вагою свого тіла. Дзвінкий звук нарешті відімкненого замка достоту ніби збудив Грегора. Відітхнувши, він мовив собі: «Отже, я не потребував слюсаря», — і поклав голову на клямку, щоб зовсім відчинити двері.

Тому що він цим способом мусів відчинити двері, його самого ще зовсім не було видно, як вони вже досить широко відчинилися. Топер йому ще треба було повільно обкрутитися навколо стулки дверей, і то дуже обережно, якщо він не хотів на самотупорозі кімнати розпластатися на спині. Він був ще заклопотаний цим складним рухом і не мав часу поглянути на інших, як уже почув голосне «О!» управителя — воно прозвучало як пошвист вітру, а тепер побачив і його самого, що, стоячи найближче до дверей, затуляв рукою відкритий рот і повільно сунувся назад, наче на нього тисла якась невидима, рівномірно діюча сила. Мати — вона стояла тут, не зважаючи на присутність управителя, з розпатланим за ніч, високо наїжаченим волоссям, — дивилася спочатку зі схрещеними руками на батька, потім ступила два кроки до Грегора і впала серед спідниць, розвіяних навколо неї, низько спустивши на груди голову. Батько загрозовито стиснув кулаки, наче хотів заштовхати Грегора назад до його кімнати, потім непевно озирнувся навколо по вітальні, закрив очі руками й заплакав, аж затряслися його могутні груди.

Грегор не заходив до кімнати, а сперся з середини на закріплену стулку дверей, так що видно було лише половину його тіла й схилену набік голову, що виглядала до присутніх. Тим часом надворі значно прояснилося; потойбіч вулиці ясно вимальовувався витин протилежного безмежного будинку — лікаріні — з рівномірними гострими прорізами вікон на фасаді; дощ падав ще, але лише великими, нарізно видимими й буквально одинично спадаючими на землю краплями. Сніданковий посуд у

надмірній кількості стояв на столі, бо для батька сніданок був найголовнішою їжею дня, при якій він сидів годинами, перечитуючи різні газети. Якраз на протилежній стіні висіла світлина Грегора з часів його перебування у війську, вона показувала його як лейтенанта, який поклав руку на шпагу й, безтурботно усміхаючися, жадав пошани до своєї уніформи й постаті. Двері до передпокою були відчинені, і видно було, бо й вихідні двері теж стояли відкриті, приступці перед помешканням і початок сходів, що вели вгору.

— Ну, — сказав Грегор, з цілковитою свідомістю того, що один лише він зберігав спокій, — зараз я одягнуся, спакую колекцію зразків і поїду. Чи дозволите, чи дозволите ви мені поїхати? Тепер, пане управителю, ви бачите, що я не впертий і працюю охоче; подорожувати важко, але без подорожування я не можу жити. Куди ж ви йдете, пане управителю? До магазину? Так? Розповісте ви все правдиво? Хвилюю можна бути нездібним до праці, але пізніше надходить відповідний час згадати попередні здобутки й обміркувати, що по усуненні перешкод працюється ще старанніше й зосердженіше. Я так багато зобов'язаний хазяїнові, це ви й самі добре знаєте. З другого боку, на мені лежать турботи за батьків і сестру. Мене спіткало лихо, але я знову викручусь. Не утруднюйте мого становища, що й так важке. Заступіться за мене в магазині! Я знаю, що комівояжера не люблять. Вважають, що він дістає даремно гроші й веде безтурботне життя. І цей осуд не мають особливої охоти міняти. Але ви, пане управителю, ви краще бачите відносини, ніж решта персоналу, навіть, зовсім одверто кажучи, краще бачите, ніж сам хазяїн, що, будучи хазяїном, легко дозволяє собі робити хибні висновки на шкоду службовцеві. Ви також добре знаєте, що комівояжер, який майже цілий рік перебуває поза магазином, легко може стати жертвою наговорів, випадковостей і безпідставних обвинувачень, проти яких йому важко боронитися, бо він про них майже

зовсім нічого не знає, й аж тоді, як виснажений повернеться з подорожі, дома відчує на власній шкірі їхні погані, незбагненні йому наслідки. Пане управителю, не відходьте, не промовивши мені слова, яке переконає мене, що ви бодай частково маєте виправдання для мене.

Але управитель відвернувся вже з першого слова Грегора і тепер лише через перекошені плечі дивився на нього, надувши губи. А під час промови Грегора він не стояв ні хвилини, а посувався, не спускаючи з Грегора очей, до дверей, зовсім повільно, наче б існувала таємна заборона виходити з кімнати. Уже коли він був у передпокої, з раптового руху, з яким він переставив останній раз ногу з покою, можна було подумати, що йому горять підшви. А в передпокої він простягнув праву руку далеко вперед до сходів, наче аж там чекало на нього небесне спасіння.

Грегор розумів, що в такому настрої він не сміє відпустити управителя, бо його становищу в магазині загрожувала велика небезпека, батьки так добре не розуміли цього; за багато років вони звикли до переконання, що Грегор забезпечений на все життя в цьому магазині, а крім того, так були заклопотані тепер турботою цієї хвилини, що зовсім втратили відчуття дійсності. Але Грегор це відчуття мав. Управителя треба було затримати, заспокоїти і нарешті переконати; від цього ж залежало майбутнє Грегора і його родини! Коли б хоч сестра була в хаті! Вона мудра; вона плакала вже тоді, як Грегор лежав на спині. І напевно управитель, той приятель жінок, послухав би її; вона зачинила б вхідні двері й у передпокої заспокоїла б його. Але сестра якраз була відсутня, Грегор мусів діяти сам. І, не думаючи над тим, що він ще не знав своїх теперішніх можливостей рухатися, не думаючи над тим, що, можливо, ба дуже ймовірно, знову не зрозуміють його мови, він залишив двері й посунувся в прохід, хотів наблизитися до управителя, який сміховинно тримався вже обома руками

за поруччя на приступцях; але відразу, шукаючи опертя, впав з легким криком на безліч своїх ніжок. Ледве це сталося, як він вперше цього ранку відчув фізичну приємність; ніжки мали під собою тврдий ґрунт; вони, як він з радістю помітив, досконало корилися йому; навіть прагнули нести його, куди він хотів; йому вже здавалося, що от-от остаточно зникнуть його страждання. Але в ту саму мить, як він, гойдаючися від поступового руху недалеко від своєї матері, лежав саме навпроти неї, вона зірвалася раптом на ноги, хоч здавалося зовсім була поринула в себе, і з широко розставленими руками й розтопиреними пальцями закричала:

— Рятуйте, ради Бога, рятуйте! — і нахилила голову, наче бажаючи краще роздивитися Грегора, але, всупереч цьому, безтямно побігла назад; забувши, що за нею стояв накритий стіл, вона, досягнувши його, з розгубленим поспіхом сіла на нього і, здавалося не помічала, як поруч з нею з переверненого великого глечика рікою потекла на підлогу кава.

— Мамо, мамо, — тихо озвався Грегор і поглянув на неї. У цю мить він зовсім забув про управителя, зате при вигляді розлитої кави не міг стриматися, щоб не желіпнути кілька разів порожніми щелепами. Від того мати скрикнула ще раз, побігла від столу і впала на руки батькові, який поспішив їй назустріч. Але Грегорові тепер було не до батьків; управитель був уже на сходах; поклавши підборіддя на поруччя, він оглянувся востаннє на Грегора. Грегор розігнався будь-що наздогнати його; управитель наче передчував це, бо стрибнув через кілька східців і зник; він крикнув лише — «Ох!», що пролунало на всю клітку східців. На жаль, здавалося, втеча управителя зовсім спантеличила батька, який досі ще відносно панував над собою, бо, замість бігти самому за управителем або бодай не заважати переслідувати його Грегорові, він схопив правою рукою палицю управителя, який залишив її на стільці разом з капелюхом і плащем,

зірвав лівою зі столу велику газету і, тупаючи ногами та вимахуючи палицею й газетою, заходився заганяти Грегора до кімнати. Не допомагали ніякі благання Грегора, що лишалися незрозумілими; він хотів смиренно схилити голову, але батько ще сильніше затупотів ногами. Мати, не зважаючи на свіжий вітер, відчинила вікно і, вихилившись з нього, закрила обличчя руками. Між завулком і кліткою сходів виник сильний протяг, злетіли вгору фіранки, зашелестіли на столі газети, деякі злетіли на підлогу. Батько натискав неблаганно і сичав, як дикун. А Грегор не мав жадного досвіду руху назад. Це тривало справді дуже повільно. Якби Грегор насмілився обернутися, він відразу ж опинився б у своїй кімнаті, але він боявся повільним обертанням роздратувати батька, і йому загрожував смертельний удар палицею по спині або голові з батькових рук. Але, зрештою, Грегорові не лишилося нічого іншого, бо він з розпукою помітив, що в рухові назад ніяк не міг тримати напрямку; тому він почав, безупинно поглядаючи боком на батька, якомога скоріше, а в дійсності дуже повільно, обертатися. Мабуть, батько помітив цей добрий намір, бо не заважав йому, а навіть почав диригувати сюди й туди обертаним рухом кінця палиці здала.

Ох, якби не це нестерпне батькове сичання! Через нього Грегор зовсім стратив голову. Він майже остаточно обернувся, але, чуючи це безперервне сичання, дуже роздратувався і навіть дещо повернув назад. Коли він нарешті щасливо досяг головою отвору дверей, виявилось, що його тіло було занадто широке, щоб легко через них просунутися. Батькові в його теперішньому стані зовсім не впало на думку прочинити другу стулку дверей, щоб дати Грегорові потрібний прохід. Він бажав лише єдиного — щоб Грегор якомога швидше повернувся до своєї кімнати. Він ніяк не дозволив би їй відповідного підготування, потрібного Грегорові, щоб випростатися і, може, цим способом просунутися через двері. Навпаки, він, наче б не

було жадних перешкод, гнав Грегора вперед з особливим галасом. Позаду Грегорові чути було вже тільки батьків голос; справді було не до жартів, і Грегор — будь-що-будь тиснувся до дверей. Один бік його тіла підвівся, і він лежав навскоси в отворі дверей з обідраною пахвою, на білих дверях лишилися гидкі плями; тепер він міцно застряв і сам уже не міг рухатися, ніжки з одного боку висіли, перебираючи в повітрі, а по другий бік міцно вп'ялися в підлогу — тоді батько дав йому ззаду цього разу справді рятівного стусана, і він полетів, сильно кривавлячися до середини кімнати. Ще зачинено за ним палицею двері, і тоді все стихло.

Аж у вечірніх сутинках Грегор прокинувся з важкого непритомного сну. Певно, й без перешкод він прокинувся б не багато пізніше, бо почув, що спочив і виспався, однак йому здалося, наче його збудили поспішні кроки й обережне замикання дверей, що вели до передпокою. Світло електричних ліхтарів з вулиці блідо освітлювало де-не-де стелю й верхні частини меблів, але внизу біля Грегора було темно. Він поволі посунувся до дверей, ще невправно мацаючи своїми вусиками, вартість яких тільки тепер зрозумів, щоб подивитися, що там сталося. Його лівий бік здавався йому суцільно довгою, неприємно натягнутою раною, і він мусів ритмічно ковилати на двох рядах своїх ніжок. Одна з них під час вранішніх подій лишилася важко ушкодженою — майже чудо, що тільки одна була ушкоджена, — і мертво волочилася.

Тільки біля дверей він зауважив, що властиво тягнуло його туди; то були пахощі чогось істівного. Там бо стояла миска, наповнена молоком, в якому плавали дрібні шматочки білого хліба. Він майже засміявся з радості, бо відчув ще більший голод, ніж зранку, і відразу ж занурив голову в молоко майже до очей. Але скоро витягнув її розчаровано назад; не лише тому, що його болючий лівий бік утруднював їжу — а він міг їсти, лише дишучи всім тілом, — а й молоко, що звичайно було його улюбленим

напоєм, тому, певно, сестра йому й устала його, зовсім йому не смакувало, через це він навіть відвернувся майже з відразою від миски й поліз назад до середини кімнати.

Побіч, як бачив Грегор через щілинку в дверях, запалили газ, але коли звичайно в цю пору дня батько читав матері вечірні газети, а часто й сестра мала звичку читати вголос, тепер не чути було жадного звуку. Можливо, ці читання, про які йому сестра завжди оповідала й писала, останнім часом взагалі не практикувалися. Але й скрізь було тих, хоч помешкання напевно не було порожнє.

«Яке спокійне життя вела моя родина», — подумав Грегор і відчув, вдивляючися в п'ятьму перед собою, велику гордість з того, що він зміг забезпечити своїм батькам і сестрі таке життя в цьому гарному помешканні. А що як тепер цьому спокоеві, достаткові й задоволенню надходив жажливий кінець? Щоб не губитися в цих думках, Грегор волів ліпше рухатися й лазив туди й сюди по кімнаті.

Лише раз за довгий вечір одні бічні двері й один раз, інші прочинилися вузькою щілиною й потім швидко закрилися; хтось мав потребу зайти, але потім побоявся. Грегор зупинився тепер перед самими дверима до вітальні, вирішивши якось спонукати нерішучого відвідувача зайти або бодай узнати, хто то був; але двері більше не відчинялися, і Грегор чекав даремно. Ранком, коли двері були замкнені, всі хотіли зайти до нього, тепер, коли він двері відімкнув й інші, очевидно, повідмикали, ніхто не приходив, і ключі стриміли вже ззовні.

Аж пізно вночі погасло світло у вітальні, і тепер легко було встановити, що батьки й сестра так довго не спали, бо виразно чути було, як вони тепер усі троє навшпиньки розійшлися. Тепер напевно вже до ранку ніхто не прийде до Грегора; отже, він мав багато часу, щоб без перешкод обміркувати, як йому тепер упорядкувати своє життя. Але висока порожня кімната, в якій він змушений був плазма лежати на підлозі, лякала його з невідомої йому самому

причини, бо це ж була кімната, в якій він жив п'ять років, — і з якимось напівсвідомим рухом, не без легкого сорому, він поспішив під канапу, де, попри те, що спина була дещо притиснута й не можна було піднести голови, відразу ж відчув себе в затишку й шкодував лише, що його тіло було надто широке, щоб цілковито сховатися під канапою.

Там він перебув усю ніч, яку провів то в сні, прокидаючися весь час від голоду, то в турботах і невиразних надіях, що всі вели до єдиного висновку: він мусить покищо триматися спокійно й терпінням та найбільшою обачністю улегшувати родині прикрощі, яких вимушений був завдати їй теперішнім своїм станом.

Уже раннім ранком, була ще майже ніч, Грегор мав нагоду перевірити силу своїх щойно ухвалених рішень, бо від передпокою сестра, майже зовсім одягнена, відчинила двері й з тривогою заглянула до кімнати. Вона помітила його не відразу, але коли зауважила його під канапою — Боже, мусів же він десь бути, не міг вилетіти геть, — так злякалася, що, не маючи змоги панувати над собою, знову зачинила ззовні двері. Але, наче соромлячися своєї поведінки, вона відразу знову відчинила двері й зайшла навшпиньки, наче до важко хворої або зовсім чужої людини. Грегор висунув голову аж до краю канапи і стежив за нею. Чи помітила, вона, що він залишив молоко, і то зовсім не з браку апетиту, і чи не принесла йому іншої їжі, яка йому краще смакувала б? Якби вона сама не зробила цього, він волів би краще померти з голоду, ніж нагадувати їй про це, і разом з тим його нестримно тягнуло висунутися з-під канапи, впасти сестрі до ніг і благодати в неї якоїсь доброї їжі. Але сестра негайно з подивом зауважила повну миску, з якої лише трохи молока було розхлюпано навколо, взяла, правда, не руками, а ганчіркою, і винесла її. Грегора надзвичайно цікавило, що вона принесе натомість, і він укладав собі найрізноманітніші припущення. Але ніяк не міг би відгадати, що могла зробити в доброти своїй сестра. Вона принесла йому, щоб перевірити

його смак, великий вибір їжі, розклавши все на старій газеті. Там була стара напівгнила городина, кістки від вечері, обліплені стверділим білим соусом, пара родзинок і мигдалин, сир, який Грегор два дні тому визнав непридатним до їжі, сухий хліб, намащений маслом і посолоений. Крім того, вона поставила до того всього ще миску, видно, назавжди призначену для Грегора, в яку налила води. І з делікатности, знаючи що Грегор не їв би в її присутності, поспішила вийти й навіть обернула ключ у дверях, щоб Грегор міг помітити, що він може почувати себе так зручно, як собі хоче. Грегорові ніжки аж гули, коли він подався до їжі. Його рани теж, мабуть, уже цілком загоїлися, бо він не відчував ніяких перешкод; він здивувався й згадав про те, як понад місяць тому зовсім легенько врізав ножем пальця, і та рана ще позавчора йому досить боліла.

«Це означає, що я значно втратив чутливість?» — подумав він і жадібно всмоктався в сир, до якого його негайно й виразно потягло сильніше від усіх інших страв. Швидко, з сльозами задоволення на очах спожив він сир, городину й соус; натомість свіжі страви йому не смакували; він не міг терпіти їхнього духу і навіть відтягнув трохи набік ті речі, які хотів їсти. Уже давно він упорався з усім і лежав тепер ліниво на тому самому місці, як сестра, даючи йому зрозуміти, щоб він відійшов, повільно обернула ключ. Це відразу налякало його, хоч йому уже навіть дрималося, і він поспішив знову під канапу. Але йому коштувало великого зусилля бодай той короткий час, поки сестра була в кімнаті, лишатися під канапою, бо від великої кількості їжі його тіло дещо виповнилося, і тому, у тісноті, він ледве міг дихати. Майже задихаючися, дивився він вогкими очима, як сестра, нічого не підозріваючи, замітала мітлою не лише рештки, а навіть і ті наїдки, до яких Грегор зовсім не доторкався, наче й вони вже були непридатні до вжитку, і все це з поспіхом скидала до відра, яке вона прикрила дерев'яною

покришкою, і потім усе це винесла. Ледве вона вийшла, як Грегор виліз з-під канапи, розправився й надувся.

Так одержував Грегор їжу щодня; раз ранком, коли батько й покоївка ще спали, і другий раз по загальному обіді, бо тоді батьки так само трохи спали, а покоївку сестра висилала з дому в якихнебудь справах. Звичайно, й вони не хотіли, щоб Грегор помер з голоду, але, можливо, не хотіли нічого знати, крім того, що чули про його харчування; можливо, й сестра хотіла їм, скільки могла, полегшити журбу, бо й без того вони досить страждали.

З якими поясненнями випроводили того першого ранку лікаря й слюсаря з помешкання, Грегор не міг дізнатися, бо, не зрозумівши його тоді, ніхто не думав, і сестра теж, що він міг розуміти інших, і тому, коли сестра заходила до кімнати, він мусів задовольнятися лише тим, що чув її дихання та коли-не-коли вимовляння імен святих. Лише пізніше, коли вона трохи призвичаїлася до всього, — про цілковите призвичаєння не могло бути й мови — Грегор схоплював часто окремі зауваження, що були дружньо висловлені чи мали прихильний зміст.

— Але сьогодні смакувало йому, — казала вона, коли Грегор добре споживав принесену їжу, тоді як в інших випадках, що траплялися дедалі частіше, вона говорила зажурено: — Знову все лишилося.

Тим часом як Грегор безпосередньо не міг почути ніяких новин, він багато підслухував з суміжних кімнат; лише зачувши десь голоси, він біг до відповідних дверей і притискався до них усім тілом. Особливо за першого часу не було жадної розмови, щоб якось, бодай і притишено, не заходила мова про нього. Протягом двох днів чути було, як при столі тривали наради про те, як належало тепер триматися, але й поміж їжею говорено на ті самі теми, бо завжди було щонайменше двоє членів родини дома, ніхто не насмілювався лишатися сам, а вже в жадному випадку не могли залишити помешкання всі. Покоївка того ж дня — невідомо було, що й скільки вона знала про випадок, —

на колінах благала матір негайно відпустити її, і коли чверть години пізніше прощалася, дякувала крізь сльози за звільнення, наче за велику ласку, яку їй виявили, і, хоч від неї не вимагали цього, — дала страшну клятву нікому не зраджувати найменшої дрібниці.

Тепер сестра мусіла готувати на кухні разом з матір'ю; правда, це не коштувало великих зусиль, бо майже ніхто нічого не їв. Грегор завжди чув, як одне одного даремно припрошували до їжі й завжди діставали лише одну відповідь:

— Дякую, мені вже досить.

Можливо, й не пили нічого. Сестра часто питала батька, чи не хоче він пива, й уклінно просилася сама його принести, а як батько мовчав, вона говорила, щоб попередити кожне його заперечення, врешті, вона могла б послати й жінку двірника. Але батько таки відповідав рішучим — «Ні», і більше про це не говорили.

Уже в перших днях батько вичерпно з'ясував як матері, так і сестрі їх маєтковий стан і вигляди на майбутнє. Раз-у-раз він підводився з-за столу й витягав з маленької потайної каси, яку врятував під час банкрутства свого підприємства, що сталося п'ять років тому, то якийсь документ, то рахункову книгу. Чути було, як він відмикав складний замок і, взявши потрібне, знову замикав його. Ці батькові вияснення частково були першою втіхою, яку відчув Грегор на початку свого полону. Він вважав, що з того підприємства батькові нічогосінько не лишилося, принаймні батько не говорив йому нічого протилежного, та Грегор навіть і не питав його про те; тоді Грегора турбувало лише одне — зробити все, щоб родина якнайскорше забула нещастя з підприємством, яке сповнило всіх почуттям цілковитої безнадії. І він заходився тоді з запалом працювати, майже за один день перетворившись з простого продавця на комівояжера, який, звичайно, мав зовсім інші можливості заробити грошей, і його заробітки у вигляді комісійних можна було

покласти на стіл перед здивованою й щасливою родиною. Це були радісні часи, і ніколи вже потім вони не повторювалися у всьому їх блиску, хоч Грегор пізніше заробляв стільки грошей, що мав змогу перебрати й перебрив на себе всі видатки родини. До цього звикли як родина, так і Грегор, гроші приймали з вдячністю, він їх радо віддавав, але особливої теплоти вже не було. Лише сестра ще лишалася близькою до Грегора; і він плекав таємний плян наступного року послати її, що на відміну від Грегора дуже любила музику й уміла з почуттям грати на скрипці, до консерваторії, без огляду на великі кошти, потрібні для цього, які він здобув би вже іншим способом. Часто за коротких перебувань Грегора в місті у розмовах його з сестрою згадувалася консерваторія, але завжди — як гарна мрія, здійснення якої було недосяжне, і батьки не раз охоче слухали ці невинні розмови; але Грегор про консерваторію думав зовсім певно й передбачав урочисто оголосити своє рішення на Різдво.

Подібні, не потрібні в його сучасному стані думки приходили йому в голову, коли він, випроставшись, прилипав до дверей і підслухував. Часто від загальної втоми він не міг більше слухати й необережно стукався головою об двері, але негайно підводив її, бо найменший звук, викликаний цим, чули там і замовкали.

— Що він там знову витіває? — говорив батько за хвилину, очевидно, повертаючися до дверей, і щойно згодом перервана розмова поволі знову оживала.

Грегор з задоволенням дізнався тепер — бо батько мав звичку часто повторюватися в своїх поясненнях, почасти тому, що він сам давно не торкався цих справ, а почасти також і тому, що мати не розуміла з першого разу, — що, попри нещастя, з давніх часів лишилися ще деякі засоби, що недоторкані за цей час відсотки дещо зросли. А крім того, гроші, що їх Грегор щомісяця приносив додому — він залишав собі лише пару гульденів — не зовсім витрачалися, і нагромадився маленький запас. Грегор у

себе за дверима втішено кивнув головою, урадуваний такою несподіваною передбачливістю й ощадністю. Властиво, цим лишком грошей він міг би значно зменшити батьків борг хазяїнові, і той день, коли можна було б залишити цю посаду, помітно наблизився б, але тепер безсумнівно було краще так, як урадив батько.

Та цих грошей зовсім не вистачало, щоб родина могла якось жити з відсотків. Їх, може, вистачало б на утримання родини найбільше два роки, не далі. Це була лише така сума, яку, властиво, не можна було зачіпати, а треба було б відкласти на випадок крайньої потреби, а гроші на прожиток треба було заробляти. Правда, з батька була здорова, але вже стара людина; він уже п'ять років не працював і на всякий випадок не дуже міг на себе покладатися; за ці п'ять років, що були першим відпочинком його важкого й невдалого життя, він дуже розтовстів і став зовсім неповороткий. А чи, може, мусила заробляти гроші стара мати, хвора на астму, яка заважала їй навіть перейти кімнату? Кожного другого дня вона від нападів астми лежала на каналі при відкритому вікні. А чи мала заробляти гроші сестра, ще дитина в свої сімнадцять років, який так бажаний був дотеперішній спосіб життя, що виявлявся в тому, щоб чисто одягатися, довго спати, допомагати по господарству і передусім грати на скрипці? Щойно мова заходила про потребу заробляти гроші, Грегор відразу ж залишав двері й падав на холодний шкіряний тапчан, що стояв коло дверей, бо горів від сорому і журби.

Часто він пролежував так довгі ночі, не склепивши очей, і годинами терся об шкіру. Або, не шкодуючи великих зусиль, присував фотель до вікна, потім здирався на підвіконня, і спираючися на фотель, схилявся на вікно. Очевидно, лише в якомусь далекому, неясному спогаді про полегшення, яке колись відчував, дивлячись через вікно. Бо фактично з дня на день він бачив навіть найближчі предмети дедалі невиразніше; розташовану навпроти

лікарню, яку він проклинав раніше, бо занадто часто її бачив, тепер він взагалі не міг розрізнити, і якби не знав зовсім певно, що жив на тихій, але цілком міській Шарльотташтрассе, міг би подумати, що перед його вікном простягалася пустеля, в якій невиразно сполучалося сіре небо з сірою землею. Вистачило уважній сестрі лише два рази побачити, що фотель стояв біля вікна, як вона вже кожного разу, прибравши кімнату, присувала знову його щільно до вікна, ба навіть з того часу лишала відкритим внутрішнє подвійне вікно.

Якби Грегор бодай міг говорити з сестрою й подякувати за все, що вона мусіла для нього робити, йому легше було б терпіти її послуги; а так він дуже страждав. Сестра, звичайно, намагалася мірою можливості згладжувати прикросі, і чим далі плинув час, тим природніше й краще їй це вдавалося, але ж і Грегор з часом помічав це ясніше. Сам прихід її вже був страшний для нього. Ледве вступивши до кімнати, вона, не втрачаючи часу на закривання дверей, хоч і як поза тим пильнувала, щоб ніхто не заглядав до Грегорової кімнати, бігла просто до вікна й відчиняла його рвучким рухом, наче задихаючися, лишалася якусь мить біля вікна, хоч і було холодно, й глибоко вдихала повітря. Цим бігом і стукотом вона лякала Грегора двічі на день. Весь цей час він дрижав під канапою, хоч певно ж знав, що вона не мучила б його цим, якби лиш могла витримати при закритому вікні в кімнаті, в якій перебував Грегор.

Одного разу, це було вже за місяць після перетворення Грегора, і сестра не мала жадних підстав здивуватися виглядом Грегора, вона прийшла трохи раніше, ніж звичайно, і застала Грегора, як він, непорушно й справді страшно випроставшись, ще дивився у вікно. Для Грегора не було б несподіванкою, якби вона не зайшла, але вона не лише не зайшла, вона вискочила назад і навіть замкнула двері; хтось сторонній міг би подумати, що Грегор чигав на неї й хотів її вкусити. Грегор звичайно заховався

негайно під канапу, але мусів чекати аж до обіду, доки сестра знову прийшла, і виглядала вона більш занепокоєною, ніж звичайно. З цього він зрозумів що його вигляд був їй нестерпний і лишиться нестерпним надалі, що вона мусить дуже силувати себе, щоб не втекти навіть від вигляду невеликої частини його тіла, що висувається з-під канапи. Щоб звільнити її від цього вигляду, він переніс одного дня на своїй спині — витративши на цю працю чотири години — простирадло на канапу і заслав його так, щоб воно зовсім його закривало і щоб сестра, навіть нагнувшись, не могла його бачити. Якби це простирадло, на її думку, було непотрібне, вона могла б його прибрати, бож було зовсім ясно, що Грегор хотів цілком затулитися не для власного задоволення, але вона лишила простирадло так, як воно було, і Грегорові здавалося, що він упіймав вдячний погляд, коли одного разу обережно прохилив головою простирадло, щоб подивитися, як сестра сприйняла нове устаткування.

Перші два тижні батьки не могли зважитися зайти до нього, і він часто чув, що вони цілковито схвалювали працю сестри, тоді як досі не раз гнівалися на неї, бо вважали її за непотрібне дівча. А тепер часто чекали обоє, батько й мати, коло кімнати Грегора, коли сестра там прибирала, і, ледве вийшовши, вона мусіла докладно все оповісти їм, як виглядає кімната, що їв Грегор, як він поводився цього разу і чи не помітно бодай малого покращення. Правда, мати відносно скоро захотіла відвідати Грегора, але батько й сестра спочатку стримували її розумними аргументами, до яких Грегор дуже уважно прислухався і цілком їх схвалював. Але пізніше її треба було стримувати силою, і коли вона в цих випадках кричала: «Пустіть мене до Грегора, він мій нещасний син! Чи розумієте ви, що я мушу до нього?» — тоді Грегор думав, що, може, було б і добре, якби мати заходила, не щодня, природно, але бодай раз на тиждень, бо вона розуміла все багато краще від сестри, що, попри всю свою

відвагу, була тільки дитиною і в кінцевому рахунку, може, з дитячої легковажності взяла на себе таке важке завдання.

Грегорове бажання побачити матір скоро здійснилося. Протягом дня, з огляду на своїх батьків, Грегор не хотів показуватися у вікні, а повзати на парі квадратних метрів підлоги теж не міг багато. Спокійне лежання він ледве міг витримувати вночі, а їжа взагалі скоро перестала справляти йому якусь приємність; і так для розваги він призвичаївся повзати уздовж і впоперек по стінах і стелі. З особливою приємністю висів він угорі на стелі; це було зовсім не те, що лежати на підлозі, легше дихалося, тіло здригалося в якихось легеньких коливаннях; і майже в щасливому забутті, в якому перебував Грегор там, угорі, траплялося йому відриватися й падати на підлогу. Але тепер, природно, він володів своїм тілом уже зовсім інакше, ніж раніше, й не ушкоджував себе, падаючи з такої висоти. Сестра негайно помітила нову розвагу, яку винайшов собі Грегор — бо, лаяючи, він скрізь залишав сліди свого клею, — і тоді вона вирішила дати найбільше можливостей Грегорові лазити і для цього винести меблі, які йому заважали, передусім шафу й письмовий стіл. Але вона не могла все це сама зробити; запросити на допомогу батька вона не зважувалася; покоївка зовсім певно не допомогла б їй, бо ця шістнадцятилітня дівчина, щоправда, сміливо залишилася на своєму місці після звільнення попередньої покоївки, але у вигляді пільги просила тримати кухню завжди на замку й відчиняти її тільки на спеціальний виклик; отже сестрі не лишилося нічого іншого, як у відсутності батька взяти на допомогу матір. Мати надійшла з вигуками збудженої радості, але змовкла перед дверима Грегорової кімнати. Спочатку, звичайно, сестра оглянула, чи все в кімнаті було в порядку, і лише тоді впустила матір. Грегор з великим поспіхом ще нижче натягнув простирadlo, наробивши багато бгaнок, так щоб усе виглядало, ніби на канапу простирadlo кинуте

випадково. Цього разу Грегор відмовився виглядати з-за простирadла; він готовий був не бачити за першим разом матір і радів, що вона бодай прийшла.

— Иди лишень, його не видно, — мовила сестра, і, очевидно, вона вела матір за руку. Грегор лише чув, як дві слабі жінки пересували з місця досить таки важку стару шафу і як сестра весь час перебирала на себе більшу частину праці, не зважаючи на перестороги матері, яка боялася, щоб вона не надірвалася. Це тривало досить довго. Уже по чвертьгодинній праці мати зауважила, що ліпше шафу залишити тут, бо, поперше, вона така важка, що до повернення батька вони не впораються і зовсім захарастять Грегорові прохід посередині кімнати, а подруге, немає жадної певності, чи Грегорові сподобається, як винести меблі. Йй здається — навпаки; йй важко було б на душі бачити голі стіни; а чому б і Грегорові не мати цього самого почуття, бо він давно звик до меблів і почував би себе самотньо в порожній кімнаті.

— І чи не виглядало б це так, — закінчила мати зовсім тихо, майже пошепки, наче хотіла б уникнути, щоб Грегор, місця перебування якого вона точно не знала, навіть не чув звуку її голосу, бо що він не розумів слів, того вона була певна, — чи не виглядало б це так, наче, виносячи меблі, ми показуємо цим, що немає жадних надій на покращення, і залишаємо його на самого себе? Я гадаю, що було б найліпше, якби ми постаралися утримувати кімнату точно в тому самому стані, в якому вона була раніше, щоб Грегор, коли він знову повернеться до нас, побачив усе без змін і тим легше міг забути цей час.

Чуючи ці слова матері, Грегор зрозумів, що цілковитий брак безпосереднього спілкування з людьми, при монотонному житті в самій родині, мусів за ці два місяці скаламутити його розум, бо як інакше пояснити, що він зовсім поважно хотів, щоб випорожнили його кімнату. Чи справді бажав він, щоб теплу, затишно устатковану успадкованими меблями кімнату перетворили на печеру, в

якій він потім міг би, правда, безперешкодно лазити в усіх напрямках, зате швидко й цілковито забув би своє людське минуле? Адже й тепер він був недалеко від того, щоб забути, і лише давно нечутий голос матері струсонув його. Нічого не треба виносити; усе мусить лишитися; він не може позбутися доброго впливу меблів на його становище; і коли меблі заважали йому безглуздо повзати сюди й туди, то в цьому була не шкода, а велика вигода. Але, на жаль, сестра була іншої думки; вона в розмовах про Грегорові справи виступала перед батьками, звичайно, не зовсім безпідставно в ролі особливого знавця; так і тепер міркування матері для сестри були достатньою причиною наполягати на винесенні не лише шафи й письмового стола, як вона сама спочатку думала, а й усіх меблів, за винятком конче потрібної канапи. У цьому виявилася звичайно не лише дитяча впертість і так несподівано й важко здобута за останній час самовпевненість, з якою вона наполягала на цій вимозі; вона й справді зауважила, що Грегорові для повзання потрібно було багато простору, для чого меблі, як видно, не були потрібні. А можливо, грала ролю тут і властива дівчатам цього віку палка уява, що за всякої нагоди шукає вияву й тепер спокушає Грету зробити становище Грегора більше застрашливим, щоб потім робити для нього ще більше, ніж досі, бо до приміщення, в якому Грегор самотньо володів би стінами, ніхто, крім Грети, не наважувався б заходити.

Так вона й не поступилася своїм рішенням перед порадами матері, яка, почувавши себе непевною в цій кімнаті неспокою, скоро умовкла й мірою своїх сил допомагала сестрі витягати шафу. Ну, на крайній випадок Грегор ще міг від шафи відмовитися, але письмовий стіл мусів лишитися. І ледве жінки з шафою, яку вони стогнучи штовхали, залишали кімнату, як Грегор висунув голову з-під канапи, щоб роздивитися, як міг би він обережно й найбільш обачно втрутитися. Але, на нещастя, першою повернулася мати, тоді як Грета в суміжній кімнаті

охопила шафу руками й сама штовхала її сюди й туди, не зрушуючи її, звичайно, з місця. Але мати не звикла до вигляду Грегора, він міг би її боляче вразити, і тому Грегор поспішив перелякано втекти аж до другого краю канапи, але не міг перешкодити, щоб простирadlo не захиталося. Цього вистачило, щоб звернути увагу матері. Вона зупинилася, постояла трохи й пішла потім до Грети.

Хоч Грегор весь час заспокоював себе, що нічого особливого не сталося, що переставляли лише пару меблів, одначе, він скоро мусів ствердити, що ходіння жінок туди й сюди, їх тихе перегукування, скрегіт меблів по підлозі викликали в нього велику тривогу, що ніби облягала його з усіх боків, і він мусів з неминучістю ствердити, втягнувши в себе голову й ноги, що не витримає цього до кінця. Вони випорожнювали його кімнату; забирали все дороге йому; шафу, в якій лежали пилочки та інше приладдя, вже винесли; тепер уже рихтувалися коло міцно врослого в підлогу письмового стола, на якому він виконував свої завдання, ще будучи студентом торговельної академії, учнем середньої школи, навіть учнем народної школи, — і йому вже справді не було коли зважувати добрі наміри обох жінок, про існування яких він, зрештою, майже забув, бо від перевтоми вони працювали вже тихо, і чути було лише важкий тупіт їхніх ніг.

Й от він вирвався — жінки саме схилилися в суміжній кімнаті на письмовий стіл, щоб трохи відпочити, — чотири рази міняв напрям свого бігу, бо справді не знав, що мав рятувати в першу чергу, потім йому впав у око на голій стіні образ одягненої в хутро дами, він швидко зіліз угору й притиснувся до скла, що прилипло до нього й приємно охолоджувало його гарячий живіт. Бодай цей образ, який Грегор цілковито закрит собою, ніхто не зможе взяти. Він обернув голову, щоб при вході жінок стежити за ними.

Вони не хотіли довго відпочивати й скоро повернулися. Грета охопила рукою матір і майже несла її.

— Ну, що візьмемо тепер? — мовила Грета й поглянула навколо. Її погляд схрестився з поглядом Грегора на стіні. Певно, що тільки з уваги на присутність матері вона опанувала себе, схилилася обличчям до матері щоб не дати їй роздивитися, і промовила схильовано й недоречно:

— Ходімо, чи не краще нам ще на хвилину повернутися до покою?

Гретин намір Грегорові був цілком ясний: вона хотіла відвести матір у безпечне місце, а потім прогнати його зі стіни. Аде хай лише спробує! Він сів на свою картину й не віддасть її. Скоріше вчепиться сестрі в обличчя.

Але слова Грети лише занепокоїли матір, вона відступила набік, побачила велику брунатну пляму на розквітчаній шпалері, скрикнула пронизливим голосом, перш ніж усвідомила, що то був Грегор: «Ох, Боже! Ох, Боже!» — і безсило впала на канапу, розкинувши руки.

— Ти, Грегоре! — скрикнула сестра, погрозивши йому кулаком і гнівним поглядом.

Після перетворення це були перші слова, з якими вона безпосередньо до нього звернулася. Вона побігла до суміжної кімнати за якиминьбудь краплями, щоб повернути до свідомости матір; Грегор теж хотів бігти — на рятування образу був ще час, — він був міцно приклеєний до скла і мусів з силою відриватися від нього; потім теж побіг до суміжної кімнати, наче б міг, як колись, щось порадити сестрі, але змушений був безсило зупинитися позад неї, а вона тим часом перебирала різні каламарчики і, обернувшись, перелякалася; один каламар упав на підлогу й розбився; уламок поранив Грегорові обличчя, а якісь ідкі ліки розлилися на нього. Грета схопила тепер, щоб не затримуватися, стільки каламарів, скільки могла тримати, і побігла з ними до матері; ногою вона причинила двері. Тепер Грегор лишився відтятий від матері, що, може, вмирала з його вини. Він не смів відчиняти дверей, якщо не хотів прогнати сестру, що

мусіла бути коло матері; йому не лишилося нічого іншого, як чекати; і, збуджений доріканням собі та хвилюванням, він почав ходити; облазив усе — стіни, меблі й стелю кімнати й нарешті в розпачі, коли вже вся кімната почала крутитися навколо нього, впав на середину великого стола.

Минув якийсь час, Грегор лежав знеможений, навколо було тихо, може, це був добрий знак. Раптом пролунав дзвінок. Покоївка звичайно сиділа замкнувшись в кухні, і тому відчиняти мусіла Грета. Прийшов батько.

— Що сталося? — були його перші слова; вигляд Грети зрадив йому все. Грета відповідала глухим голосом, мабуть, вона припала обличчям до батькових грудей:

— Мати знепритомніла, але їй уже ліпше. Грегор вирвався.

— Цього я й чекав, — мовив батько. — Я вам завжди говорив, але ви, жінки, не хочете слухати.

Грегорові було ясно, що батько зле зрозумів дуже стисле повідомлення Грети і вважав, що Грегор винен у якомусь насильстві. Тому Грегор мусів тепер якимось заспокоїти батька, бо пояснювати йому, що сталося, він не мав ні часу, ні можливости. Тому він утік до дверей своєї кімнати і притисся до них, щоб батько при вході з передпокою відразу ж міг бачити, що Грегор має найкращі наміри негайно повернутися до своєї кімнати й що його не треба туди заганяти, вистачить лише відкрити двері, й він відразу зникне.

Але батько не мав настрою помічати ці тонкощі.

— А! — вигукнув він, щойно вступивши до кімнати, таким тоном, наче б був обурений і радий одночасно. Грегор відірвав голову від дверей і повернув її до батька. Він ніяк не уявляв собі батька таким, як він стояв тепер перед ним. Правда, останнім часом при новому способі пересування він не мав часу, як раніше, турбуватися подіями в решті приміщення і мусів бути підготованим до того, що натрапить на інші відносини. Одначе, одначе, чи

це батько? Той самий що лежав утомлений, зарившись в ліжку, коли Грегор ще подорожував; що приймав його, коли він повертався увечорі, сидючи в фотелі в шляфроку, що не міг навіть підвестися, а лише на знак вдовolenня підносив угору руку, що при рідких спільних прогулянках в яких дві неділі на рік чи у великі свята, спираючися на Грегора й матір, що й так ішли повільно, трохи відстаючи від них, загорнений у старе пальто, з завжди виставленою наперед палицею, посувався вперед і, коли хотів щось сказати, зупинявся й збирав навколо себе супутників? Але тепер він був зовсім випростаний; одягнений у припасовану униформу з золоченими гудзиками, в яких ходить обслуга банкових закладів; з-під високого стоячого ковніра сурдута звисало його міцне розвинене підборіддя; з-під кушуватих брів свіжо й пильно пробивався погляд його чорних очей; звичайно розкуйовджене біле волосся було дбайливо рівно пригладжене у лискучу зачіску з проділом. Він кинув свою шапку, на якій була примоцована монограма, мабуть, якогось банку, через усю кімнату на канапу й пішов, відкинувши назад поли довгого сурдута униформи, тримаючи руки в кишенях, зі злим обличчям на Грегора. Він, мабуть, сам не знав, чого хотів; незвично підносив ноги, і Грегора дивували колосальні розміри його підшов. Одначе, Грегор не лишився на місці, бо знав ще з перших днів свого нового життя, що батько супроти нього мав намір застосувати тільки найсуворіших заходів. Так він і біг поперед батька, зупинявся, коли зупинявся батько, і поспішав знову вперед, щойно батько починав рухатися. Так описали вони кілька разів коло навкруг кімнати, поки не сталося щось вирішальне, та й усе це в наслідок повільного темпу не мало вигляду переслідування. Тому й Грегор лишився покищо на підлозі, тим більше, що він боявся, що втечу на стіни чи стелю батько вважатиме за особливий злочин.

Справді ж Грегор мусів визнати, що навіть такого бігу він не витримає би довго, бо тим часом, як батько робив

один крок, йому треба було виконати безліч рухів. Він уже починав задихатися, та й у попередньому житті не мав дуже надійних легенів. Коли він так хилитався від втоми, збираючи всі сили для бігу, майже нічого не бачачи, не думаючи в отупінні про якийсь інший рятунок, крім утечі, і майже зовсім забув, що до його послуг були стіни, обставлені тут тонко різьбленими меблями з безліччю зубців і виступів, — тоді зовсім близько біля нього щось пролетіло, легко кинуте, і покотилося перед ним. Це було яблуко, слідом за ним полетіло друге; Грегор зупинився з переляку; бігти далі не було сенсу, бо батько вирішив бомбардувати його. Він наповнив кишені з овочевої вази на буфеті і, не цілячися покищо точно, кидав яблуко за яблуком. Ці маленькі червоні яблучка, як наелектризовані, качалися по підлозі й стукалися одне об одне. Одне легко кинуте яблуко зачепило Грегорову спину, але скотилося, не завдавши шкоди. Зате слідом за ним друге просто врзалося в Грегорову спину; Грегор хотів повзати далі, наче б від зміни місця несподіваний пекучий біль міг стихитися; але він відчув себе наче б прищяхованим до підлоги і розпластався, втрачаючи свідомість. Лише останнім поглядом він ще зауважив, як двері до його кімнати відчинилися, і перед сестрою, що кричала, вибігла його мати, у сорочці, бо сестра роздягнула її, щоб у неприємності звільнити її віддих, як потім мати прибігла до батька, а по дорозі сповзав з неї розшнурований одяг, і як вона, плутаючися в сукнях, притискала до батька, обнімаючи його й зливаючися з ним — але далі гострота зору зрадила Грегора, — закинула руки батькові на шию і благала пощадити Грегорове життя.

Важка Грегорова рана, від якої він терпів понад місяць — яблуко, як видимий спогад, лишилося в тілі, бо ніхто не зважувався витягнути його, — здавалося, навіть самому батькові нагадувала, що Грегор, попри свій теперішній

нещасний і огидний вигляд, був членом родини, до якого не можна ставитися, як до ворога, а за заповіддю родинного обов'язку треба було перемагати огиду й терпіти, нічого іншого, тільки терпіти.

Та хоч тепер Грегор через свою рану, мабуть, назавжди втратив рухливість і, щоб пересунути через кімнату, потребував, як старий інвалід, багато часу — про лазіння вгорі не було вже й мови, — він одержав за це погіршення свого стану, на його думку, повне відшкодування в тому вигляді, що завжди під вечір двері, за якими він пильно стежив уже годин зо дві перед тим, відчинялися так, що він, лежачи в п'ятні своєї кімнати, невидимий з вітальні, міг бачити навколо освітленого стола всю родину й чути їхню розмову до певної міри з загального дозволу, отже, зовсім інакше, ніж раніше.

Правда, це вже не були жваві розмови попередніх часів, про які Грегор завжди думав з заздрістю по маленьких готельних кімнатах, коли, втомлений, мусів лягати у вогку постіль. Тепер майже завжди було тихо. Батько скоро по вечері засинав у своєму фотелі; мати й сестра вмовляли одна одну сидіти тихо; мати шила, низько схилювшись під світлом, для магазину мод; сестра, що дістала посаду продавщиці, вправлялася вечорами в стенографії й вивчала французьку мову, щоб, можливо, пізніше здобути кращу посаду. Часто батько прокидався і, наче не знаючи, що він спав, говорив до матері:

— Як довго сьогодні ти шиєш знову! — і негайно засинав, а мати й сестра обмінювалися втомленими усмішками.

Зі своєрідною впертістю батько відмовлявся й дома знімати уніформу; і тим часом, як шляфрок непотрібно висів на гаку, батько, зовсім одягнений, дрімив на своєму місці, наче завжди був готовий до служби й лише чекав на поклик начальника. У висліді цього зовсім нова спочатку уніформа, не зважаючи на старання матері й сестри, втратила свіжий вигляд, і Грегор часто цілий вечір дивився

на той дедалі більше поплямований одяг з начищеними блискучими гудзиками, в якому літня людина незручно і все таки спокійно спала.

Щойно годинник бив десятю годину, мати, звертаючися до батька, намагалася збудити його й потім умовити лягти в ліжко, бо який же тут сон, а батькові він був так потрібен, щоб о шостій годині бути на службі. Але з упертістю, яка з того часу, як він пішов у службу, опанувала його, він завжди наполягав на тому, щоб ще довше лишатися при столі, хоч відразу ж засинав, і його з великим трудом вдавалося змусити змінити фотель на ліжко. Коли мати й сестра легкими доріканнями умовляли його, він ще чверть години повільно тряс головою й не підводився. Мати смикала його за рукав, шепотіла йому до вуха улесливі слова, сестра відкладала свої справи, щоб допомагати матері, але на батька це не справляло жадного враження, він лише осідав ще глибше в своєму фотелі. Аж коли жінки хапали його за плечі, він відкривав очі, дивився по черзі на матір і сестру й говорив за звичкою:

— Отаке життя. Оце мій спокій на старість.

І, спираючися на обох жінок, він підводився, дозволяв їм уважно відвести себе до дверей, наче б для себе самого був великим тягарем, кивав їм звідти головою й самостійно йшов далі, тоді як мати з поспіхом кидала своє шитво, а сестра перо, щоб бігти допомагати йому далі.

Хто в цій родині, перепрацьованій і втомленій, мав час турбуватися Грегором більше, ніж було вкрай потрібно? Витрати дедалі більше обмежувалися; покоївку відіслали; якась дебела костиста служниця з білим волоссям, що маялося навколо голови, приходила ранком й увечері виконати найважчу працю, усю решту, поруч з постійним шиттям, робила мати. Дійшло аж до того, що, як дізнався Грегор одного вечора з розмов про виторг, продані були різні родинні дорогоцінності, якими мати й сестра з великою втіхою прихорошувалися колись під час прийняття та урочистостей. Але найбільше клопоту завдавало

помешкання, велике для теперішніх обставин, і не можна було його змінити, бо трудно було придумати, як переселити Грегора. Та Грегор добре бачив, що не лише турботи за нього заважали переселитися, бо його легко можна було перевезти у відповідній скрині з парою дірок для вентиляції; найбільше ж стримувала родину від зміни помешкання повна безнадія й думки про те, що її побило таке горе, якого не зазнав ніхто в колі родичів і знайомих. Чого від нещасних людей вимагав світ, вони виконували з повною готовістю; батько подавав сніданок дрібним службовцям банку, мати виснажувалася коло білизни для чужих людей; сестра на наказ покупців бігала сюди і туди за прилавком; але на більше сил родини вже не вистачало. І рана на спині Грегора починала наче свіжо ятритися, коли мати й сестра, уклавши батька в ліжку, знову поверталися, відкладали працю набік і сиділи щільно шока до шоки; коли мати, показуючи на кімнату Грегора, говорила: «Зачини ті двері, Грето»; коли Грегор знову лишався в пітьмі, а там жінки проливали сльози або й без сліз непорушно опускали погляди на стіл.

Дні й ночі проводив Грегор майже зовсім без сну. Часто він мріяв про те, щоб, щойно відчиняться двері, знову, як і раніше, перебрати всі родинні справи в свої руки; у його думках знову по довгому часі виринали хазяїн та управитель, продавці й учні; тупоголовий слуга, двоєтроє друзів з інших магазинів, покоївка одного провінційного готелю — милий скороминущий спогад; одна касирка з шапкарні, з якою він поважно, але дуже повільно женихався — усі вони з'являлися всуміш з чужими або вже й забутими людьми, але, замість допомогти йому й його родині, були назагал неприступні, і він тішився, як забував про них. Або потім знову він тратив охоту турбуватися за родину; його опадало обурення за поганий догляд, і, не маючи навіть уявлення про те, що йому смакувало б, він укладав пляни, як уломитися до їдальні, щоб узяти там те, що йому все таки належало, хоч він і не відчував голоду. Не

думаючи вже більше над тим, що смакувало б Грегорові, сестра, відходячи ранком чи в обід до магазину, штовхала з поспіхом ногою першу-ліпшу їжу до Грегорової кімнати, щоб увечорі, навіть як він і не скоштував тієї їжі — у більшості так і було — або й не доторкнувся до неї, байдуже замести її віником. Прибирання кімнати, яке вона пересунула тепер на вечір, робилося з найбільшим поспіхом. Уздовж по стінах тягнулися брудні смуги, скрізь лежали ковтуни пилуки й бруду. Першого часу при появі сестри Грегор демонстративно залазив у кут, щоб цим висловити сестрі своєрідний закид, але якби він там лишався й цілими тижнями, ставлення сестри не міналося; вона бо бачила бруд так само, як і він, але умисне його лишала. А при тому вона пильнувала з зовсім новою для неї вразливістю, яка опанувала тепер усю родину, щоб прибирання Грегорової кімнати полишили тільки на неї. Одного разу мати зробила ґрунтовну чистку Грегорової кімнати, витративши на це кілька відер води, — велика вогкість мучила Грегора, і він лежав, з гіркою непорушністю розкинувшись на канапі, — але кара не оминула матері, бо, ледве помітивши зміни в Грегоровій кімнаті, сестра з почуттям найвищої образи побігла до вітальні і, не зважаючи на благально піднесені руки матері, вибухнула конвульсійним плачем, на що батьки дивилися спочатку здивовано й безпомічно — батько, звичайно, прокинувся в своєму фотелі, — аж поки це їх не розчулило; батько, сидячи праворуч, закидав матері, що вона не полишила на сестру прибирання Грегорової кімнати, а сестра, ліворуч від матері, кричала, щоб вона ніколи не сміла втручатися до прибирання; тим часом, як мати силувалася запровадити до спальні батька, що від хвилювання не тямив себе, сестра, здригаючися від ридання, біла своїми маленькими кулачками по столу; а Грегор голосно сичав з обурення, що нікому не впало на думку зачинити двері, щоб він не бачив і не чув цієї колотнечі.

Коли вже сестра, виснажена своєю працею, не мала

сили турбуватися, як раніше, Грегором, то й мати ніяк не могла заступити її, а тим часом не можна було цілковито його занедбати. Тут і з'явилася служниця. Ця стара вдова, завдяки своїй костистій будові, могла витримати найсуворіші випробування й не мала ніякої відрази до Грегора. Без особливої цікавості вона відчинила якось двері до Грегорової кімнати і при його вигляді, що, захоплений зовсім зненацька, забігав по кімнаті, хоч ніхто за ним не гонився, з подивом зупинилася, склавши руки на животі. З того часу вона не пропускала нагоди щодня ранком й увечері трохи прочинити двері й заглянути до Грегора. Спочатку вона кликала його до себе словами, які, мабуть, вважала дружніми, на зразок: «Іди сюди, старий гнойовий жуче!» Або: «Дивіться на цього старого гнойовика!» На подібні звертання Грегор зовсім не реагував і лишався на своєму місці, наче б двері й не відчинялися. Чи не ліпше було б, замість дозволяти цій служниці з її власної примхи заважати йому, наказати їй щодня прибирати його кімнату! Одного раннього ранку — густий дощ, можливо, вже ознака наближення весни, сік по шибках вікон — Грегор, коли служниця почала звертатися до нього з своїми розмовами, був так роздратований, що пішов до неї, наче для нападу, правда, повільно й невпевнено. Але служниця, замість перелякатися, лише піднесла вгору стілець, що стояв поблизу дверей, і як вона стояла там з широко відкритим ротом — її намір був ясний: лише тоді закрити рот, коли стілець в її руках рушиться на спину Грегора.

— Ну, далі вже ні? — запитала вона, коли Грегор знову повернувся, і спокійно поставила стілець у кут.

Грегор тепер уже майже нічого не їв. Лише випадково проходячи повз приготовану їжу, він, бавлячися, брав щось до рота, тримав його там годинами і в більшості випадків випльовував потім геть. Спочатку він думав, що охуту до їжі відбивало йому невдоволення з приводу змін у його кімнаті, але саме з цими змінами він дуже скоро

примирився. Виробилася звичка заносити до цієї кімнати речі, яким не було іншого місця, і таких речей стало тепер багато, бо одну кімнату помешкання винайняли трьом квартирантам. Ці поважні панове — як Грегор зауважив раз через щілину в дверях, всі вони мали бороди — пильно стежили за порядком, не лише в своїй кімнаті, а, відразу оселившись тут, й у всьому помешканні, а особливо в кухні. Непотрібного чи брудного мотлоху вони просто не терпіли. Крім того, вони принесли з собою більшість предметів власного устаткування. З цієї причини виявилось багато речей зайвих, яких не можна було продати, але шкода було й викинути. Усе це мандрувало до Грегорової кімнати. Так само, як і скринька з попелом та відходами з кухні. Усе, що під цю мить було не потрібне, служниця, яка завжди поспішала, кидала до Грегорової кімнати; на щастя, у більшості випадків Грегор бачив лише відповідний предмет і руку, що його тримала. Можливо, служниця мала намір з часом чи при нагоді ці речі знову забрати чи викидати, але фактично вони лишалися лежати там, куди їх з першого маху кидано, якщо Грегор не пробирався через мотлох і відтягав їх, спочатку з konieczности, бо не лишалося вільного місця повзати, а пізніше від зростаючого задоволення, хоч по таких мандрівках він, смертельно втомлений і засмучений, годинами лежав непорушно.

З цієї причини, що квартиранти часто вечеряли в загальній вітальні, двері до неї не раз залишалися зачиненими, але Грегор легко зрікся відчинених дверей, бо не один вечір, коли вони відчинялися, не користався з того, хоч родина цього й не помічала, а лежав у найтемнішому закутку своєї кімнати. Але одного разу служниця лишила двері прочиненими, прочиненими вони лишилися й тоді, коли ввечері прийшли квартиранти й запалили світло. Вони посідали в кінці столу, де за попередніх часів сиділи батько, мати й Грегор, розгорнули серветки й узяли до рук ножі й виделки. Негайно у дверях з'явилася мати з мискою

м'яса і відразу ж за нею сестра з повною мискою нарізаної картоплі. Їжа густо парувала. Квартиранти низько схилилися над поставленими перед ними мисками, наче б перед їжею хотіли їх перевірити, і справді, той, що сидів посередині і, здається, був авторитетом для інших, розрізав шматок м'яса ще в спільній мисці, очевидно, щоб пересвідчитися, чи воно досить м'яке і чи не слід його повернути на кухню. Він лишився вдоволений, і мати з сестрою, що напружено спостерігали, полегшено зідхнули.

Сама родина їла в кухні, хоч батько, перш ніж іти до кухні, заходив до спільної кімнати і, вклонившись один раз, обходив стіл з кашкетом у руці. Усі квартиранти підводилися і щось мурмотіли в свої бороди. Лишившись самі, вони їли майже мовчки. Грегорові здавалося дивним, що з усіх різноманітних звуків під час їжі вирізнялися звуки жування зубами, наче тим нагадуючи Грегорові, що треба мати зуби, щоб їсти, і що з найкращими беззубими щелепами нічого не вдієш. «Я хочу їсти, — сказав собі стурбовано Грегор, — але не те, що їдять ці квартиранти, і я загину».

Саме того вечора — Грегор не пригадує, щоб він чув за весь цей час скрипку — вона зазвучала з кухні. Квартиранти вже з'їли вечерю, середній витягнув газету й дав двом іншим по аркушу; тепер вони читали й курили. Коли скрипка почала грати, вони стали прислухатися й підійшли навшпиньки до дверей передпокою, де, притиснувшись один до одного, зупинилися. Їх мусіли почути з кухні, бо батько гукнув:

— Може, панам неприємно слухати? То можна відразу ж і припинити.

— Навпаки, — сказав середній з панів, — чи не хотіла б панна перейти до нас і грати тут, у вітальні, де багато зручніше й затишніше?

— О, будь ласка, — відповів батько, наче б він сам грав на скрипці.

Пани повернулися до вітальні й чекали. Скоро

з'явився батько з пультом, мати з нотами й сестра зі скрипкою. Сестра спокійно готувалася до гри; батьки, що ніколи не винаймали кімнат і тому були перебільшено ввічливі до квартирантів, не зважувалися сісти на свої стільці, батько прихилився до дверей, закривши праву руку між двома гудзиками застігнутої лівреї, а мати дістала запропонований одним паном стілець і сіла збоку в куті, бо залишила стілець там, де пан його випадково поставив. Сестра почала грати; батько й мати, кожне з свого боку, пильно стежили за рухом її рук. Грегор, приваблений музикою, наважився підсунутися ближче й виставив голову до вітальні. Він ледве чи дивувався з того, що останнім часом перестав бути уважним до інших; раніше ця увага була його гордістю. Йому ж саме тепер було найбільше підстав ховатися, бо через пилюку, що лежала скрізь у його кімнаті й здійснювалася від найменшого руху, він теж був весь запилений; нитки, волосся, рештки їжі тягав він за собою скрізь на спині й боках; його байдужість занадто опанувала його, щоб, як він робив багато разів на день, перевернутися на спину й обтертися об килим. І, не зважаючи на такий стан, він не побоявся трохи висунутися на бездоганно чисту підлогу вітальні.

Правда, ніхто не звертав на нього увагу. Родина була цілком захоплена грою на скрипці; навпаки, квартиранти, що спочатку, заклавши руки в кишені, надто близько постали за пультом сестри, так що всі могли дивитися в ноти, що, певно, мусіло заважати сестрі, скоро, розмовляючи півголосно, відійшли до вікна, де й зупинилися під стурбованим поглядом батька. І справді, складалося враження, наче вони були розчаровані в своєму бажанні послухати гарну чи веселу гру на скрипці, мали досить цього видовища і лише з ввічливості дозволяли себе турбувати. Особливо спосіб, яким вони носом і ротом пускали вгору дим своїх сигар, свідчив про велике роздратування. А сестра ж грала так гарно! Вона схилила набік голову й пильно та журно стежила поглядом за

нотними рядками. Грегор просунувся ще трохи вперед і тримав голову низько при землі, бажаючи зустрітися з сестрою поглядом. Чи ж був він твариною, коли його так захопила музика? Йому було так, наче перед ним відкривалася дорога до вимріяної, незнано смачної їжі. Він вирішив просунутися аж до сестри, смикнути її за сукню й тим сказати їй, що вона могла б прийти зі своєю скрипкою до його кімнати, бо ніхто тут не міг бути таким вдячним їй за гру, як він. Він хотів би не випускати її з своєї кімнати доти, доки й житиме; його жадливий вигляд уперше міг би придатися йому; він хотів бути одночасно на всіх дверях і відганяти напасників; але сестра мала залишитися в нього добровільно, а не з примусу; вона сиділа б коло нього на канапі, схиливши до нього вухо, а він сказав би їй тоді, що мав твердий намір послати її до консерваторії і що про це, якби тим часом не трапилося нещастя, минулого Різдва — Різдво минуло вже? — він мав сказати всім, не звертаючи уваги на будь-які заперечення. По цьому поясненні сестра від зворушення залилася б сльозами, а Грегор підвівся б аж до її плечей і поцілував би її в ший, яку вона носила відкритою, без хусточки й ковнірця, з того часу, як почала ходити до магазину.

— Пане Замзо! — гукнув середній пан до батька й показав, не кажучи більше й слова, вказівним пальцем на Грегора, який повільно посувався вперед. Скрипка змовкла, середущий квартирант спочатку засміявся, похитуючи головою, до своїх друзів, а потім знову подивився на Грегора. Батькові здалося важливішим, замість загнати Грегора, спочатку заспокоїти квартирантів, хоч вони зовсім не хвилювалися, і, здавалося, Грегор розважав їх більше, ніж гра на скрипці. Він поспішив до них і намагався розпростертими руками втиснути їх до їхньої кімнати й одночасно затулити їм вигляд на Грегора. Вони тепер справді трохи сердилися, лише не знати було, чи на поведінку батька, чи від усвідомлення того відкриття, що не знали, якого сусіду по

кімнаті мали в особі Грегора. Вони вимагали від батька пояснень, своєю чергою підносили руки, смикали стурбовано себе за бороди й лише повільно відступали до своєї кімнати. Тим часом сестра, подолавши розгубленість, яка опала її після раптом обірваної гри, постоявши ще якийсь час з безсило опущеними в руках скрипкою й смичком і далі дивлячись у ноти, наче б усе ще грала, раптом зібрала всі сили, поклала інструмент на коліна матері, що в нападі браку віддиху сиділа ще на своєму стільці, важко працюючи легеньми, й побігла до суміжної кімнати, до якої під натиском батька вже наближалися квартиранти, видно було, як під вправними руками сестри злітали вгору й доладно лягали ковдри й подушки на ліжках. Ще перш ніж пани досягли кімнати, вона впоралася з ліжками й вислизнула звітти. Здавалося, батька знову опанувала така впертість, що він забув повагу, з якою звичайно ставився до квартирантів. Він лише тиснув і тиснув, аж поки вже в дверях кімнати середній пан загрозливо тупнув ногою й тим зупинив батька.

— Я хочу сказати, — мовив він і підніс руку, одночасно шукаючи поглядом матері і сестри, — що, з огляду на пануючі в цьому приміщенні й родині відносини, — при цьому він рішуче сплюнув на підлогу, — негайно відмовляюся від своєї кімнати. Звичайно, й за ці дні, що я тут прожив, нічого не платитиму, навпаки, ще подумаю, чи не виступлю проти вас з якимись — вірте мені — дуже легко обґрунтованими вимогами.

Він замовк і дивився просто перед себе, наче чекаючи чогось. І дійсно, обидва його друзі відразу ж промовили:

— Ми теж відмовляємося негайно.

Потім він схопився за клямку і з грюкотом зачинив двері. Батько, мацаючи руками, з трудом доплентався до свого фотеля і впав на нього; виглядало так, наче він розкинувся до свого звичайного вечірнього сну, але різкі коливання його наче безсилої голови свідчили, що він зовсім не спав. Грегор весь час тихо лежав на тому місці, де

Його зауважили квартиранти. Розчарування від провалу його пляну, а може, й викликана тривалим голодом слабкість позбавили його можливості рухатися. Він боявся з усією певністю негайного вибуху гніву, що повис над ним, і чекав. Його навіть не злякала скрипка, що з тремтячих пальців матері дзвінко упала з її колін.

— Дорогі батьки, — мовила сестра і вдарила, щоб викликати до себе увагу, рукою по столу, — далі так бути не може. Коли ви цього, може, не розумієте, то розумію я. Я не хочу називати цю потвору своїм братом, і тому скажу лише одне: ми мусимо спробувати позбутися її. Ми зробили все можливе, щоб доглядати й терпіти її, я гадаю, що вона не може зробити нам найменшого закиду.

«Вона тисячу разів має рацію», — подумав батько. Мати, що все ще не могла віддихатися, почала з ошалілим виразом очей глухо кашляти, закривши уста рукою.

Сестра поспішила до матері й поклала їй руку на чоло. Слова сестри, здавалося, навели батька на виразніші думки, він сидів випростано, грався своїм службовим кашкетом між тарілками, що стояли ще на столі після вечери квартирантів, і деколи поглядав на незворушного Грегора.

— Ми мусимо звільнитися від цієї потвори, — мовила сестра тепер виключно до батька, бо мати в нападі кашлю нічого не чула. — Вона зведе зі світу вас обох, я бачу це. Коли вже мусиш так важко працювати, як ми всі, не можна витримувати ці вічні муки дома. — І вона так розплакалася, що сльози її потекли по обличчю матері, з якого вона стирала їх механічними рухами руки.

— Дитино, — озвався батько співчутливо, підкреслюючи, що розуміє її, — але що нам робити?

Сестра знизала плечима на знак безпорадності, яка опанувала її в плачі всупереч попередній певності.

— Якби він бодай розумів нас, — відповів батько

напівпитанням, а сестра, плачучи далі, різко махнула рукою на знак того, що про це не може бути й мови.

— Якби він бодай розумів нас, — повторив батько і, заплющивши очі, зважував переконання сестри про неможливість чогось подібного. — Тоді, може, можна було б домовитися з ним. Але так...

— Треба його позбутися, — вигукнула сестра, — це єдиний вихід, тату. Тобі треба лише забути, що це Грегор. Що ми так довго в це вірили, в цьому, властиво, наше нещастя. Але який же це Грегор? Якби це він, він давно зрозумів би, що співжиття людей з такою твариною неможливе, і відійшов би геть добровільно. Тоді ми не мали б брата, але могли б жити й шанобливо зберігати пам'ять про нього. Але так — нас переслідує ця тварина, виганяє квартирантів, хоче, очевидно, захопити все помешкання й змусити нас спати на вулиці. Дивися, тату, — скрикнула вона раптом, — він починає знову.

І з зовсім не зрозумілим Грегорові страхом сестра покинула навіть матір, буквально відскочила від її стільця, наче ладна була скорше офірувати матір, ніж лишатися поблизу Грегора, і поспішила сховатися за батька, який, збуджений лише її поведінкою, теж підвівся і, наче б на захист сестри, підніс назустріч їй руки.

Але Грегорові і в думці не було будь-кого, а тим більше свою сестру, лякати. Він лише просто почав обертатися, щоб повернутися до своєї кімнати; а це, правда, дуже разило, бо з огляду на свій хворобливий стан він мусів при важких поворотах допомагати собі головою, яку то підносив багатократно, то притискав до підлоги. Він зупинився й оглянувся навколо. Його добрий намір, здавалося, зрозуміли; то був лише хвилиний переляк. Тепер усі дивилися на нього мовчазно й зажурено. Мати, простягнувши ноги й стиснувши їх, лежала на своєму стільці, її очі майже заплющилися від втоми. Батько й

сестра сиділи поруч; сестра поклала руки батькові на плече.

«Нарешті, я, здається, могу обернутися», — подумав Грегор і розпочав знову свої вправи. Він не міг погамувати задишку, викликану напруженням, і мусів час від часу відпочивати. Та його ніхто й не підганяв, залишеного на самого себе. Коли він довершив обертання, тоді почав негайно рухатися просто. Його дивувала велика віддаль, що відокремлювала його від кімнати, і він не розумів, як при такій слабості нещодавно покрив цю відстань, майже не помічаючи цього. Турбуючися тільки тим, щоб якнайскоріше доповзти, він не помічав, що жадні слова, жадні вигуки родини не заважали йому. Лише досягнувши дверей, він повернув голову, не зовсім, бо відчував, що йому задубіла шия, одначе побачив, що позад нього ніщо не змінилося, лише сестра встала. Його останній погляд ховзнув по матері, яка вже зовсім заснула.

Ледве він опинився в своїй кімнаті, як двері поспішно зачинено, засунуто й замкнено. Раптовий шум позаду так налякав Грегора, що йому відібрало ніжки. То сестра так поспішала. Вона вже раніше стояла й чекала, потім легко підскочила — Грегор зовсім і не чув, як вона підійшла, — і, обертаючи ключ у замку, крикнула до батька: «Нарешті!»

«А тепер?» — запитав себе Грегор й озирнувся навколо в пільмі. Невдовзі він встановив, що взагалі не міг більше рухатися. Це не здивувало його, скорше здавалося йому неприродним те, що він досі міг рухатися на тоненьких ніжках. Поза тим він почував себе відносно приємно. Правда, біль відчувався у всьому тілі, але чути було, як він наче поступово слабшав і слабшав і врешті зникав. Зогниле яблуко в своїй спині й рану навколо нього, що зовсім укрилася м'яким пилом, він уже ледве чув. Про родину думав розчулено й з любов'ю. Думка про те, що він мусить зникнути, була ще рішучіша, ніж думка сестри. Він лишався в цьому стані порожнього й мирного роздуму, аж

поки годинник на вежі пробив третю годину ранку. Він ще жив, коли невдовзі за вікном почало світати. Потім голова мимоволі опала зовсім на підлогу, і ніздрями легко вийшов останній його віддих.

Коли рано вранці прийшла служниця — з великої сили й поспіху вона так стукала дверима, її не раз просили, щоб уникала цього, — що в усьому помешканні не могло бути й мови про спокійний сон, — вона при звичайній короткій візиті до Грегора спочатку не постерегла нічого особливого. Йй здавалося, що він умисне лежить так непорушно й удає з себе ображеного. Вона певна була, що він усе розуміє. Маючи випадково в руках довгу мітлу, вона пробувала від дверей лоскотати його. Коли й це лишилося без наслідків, вона розгнівалася й легко підштовхнула Грегора, й аж зсунувши його без жадного опору з місця, почала пильно приглядатися. Скоро зрозумівши, що сталося, вона широко відкрила очі й тихо свиснула; але не довго стояла на місці, а рвонула навстіж двері до спальні й крикнула голосно в пільму:

— Ось подивіться лишень, воно вже здохло; он там лежить, зовсім, зовсім здохло!

Подружжя Замзи сиділо в ліжку й мусіло спочатку перебороти страх від появи служниці, перш ніж усвідомити її повідомлення. Але потім пан і пані Замза поспішно вилізли, кожне на свій бік, з ліжка; пан Замза кинув ковдру через плече; пані Замза вийшла в нічній сорочці; так і зайшли вони до кімнати Грегора. Тим часом відчинилися двері з кімнати, в якій спала Грета від часу появи квартирантів; вона була зовсім одягнена, наче й не спала, про що, здавалося, свідчило її бліде обличчя.

— Помер? — спитала пані Замза й питально подивилася на служницю, хоч могла й сама пересвідчитися в цьому, а навіть побачити, й не перевіряючи.

— Я так гадаю, — сказала служниця й на доказ цього посунула мітлою вбік тіло Грегора. Пані Замза зробила рух, наче хотіла затримати мітлу, але не зробила цього.

— Ну, — мовив пан Замза, — тепер можемо дякувати Богові. Він перехрестився, і всі три жінки наслідували його приклад. Грета, що не зводила очей з трупа, промовила:

— Дивіться лишень, який він був худий. Та він уже довгий час нічого не їв. Як принесли йому їжу, так і забирали назад.

Справді, тіло Грегора було зовсім пласке й сухе, це виразно видно було саме тепер, коли він уже не підносився на ніжках і ніщо не відволікало погляду від нього.

— Ходімо, Грето, на хвилину до нашої кімнати, — мовила пані Замза з сумною усмішкою, і Грета пішла, оглядаючися на трупа, за батьками до спальні. Служниця залишила двері й широко відкрила вікно. Не зважаючи на ранній ранок, у свіжому повітрі вже чулося легеньке тепло. Був кінець березня.

Зі своєї кімнати вийшли троє квартирантів і з подивом оглядалися за своїм сніданком; про них забули.

— Де сніданок? — сердито запитав середній з панів служницю. Але вона поклала палець на уста й кивнула потім швидко й мовчазно панам, нехай, мовляв, заглянуть до Грегорової кімнати. Вони зайшли й зупинилися в уже зовсім освітленій кімнаті навколо трупа Грегора, заклавши руки в кишені дещо притертих сурдутів.

Тоді відчинилися двері спальні, й з'явився пан Замза в лівреї з жінкою по один бік себе й з дочкою по другий. Усі були трохи заплакані; Грета іноді тулилася до батькової руки.

— Залишіть негайно моє помешкання! — сказав пан Замза й показав на двері, не відпускаючи від себе жінок.

— Як ви це розумієте? — запитав середній з панів і дещо розгублено й солодко засміявся.

Обидва інші тримали руки за спиною й весь час потирали їх наче в радісному чеканні великої сутички, яка випаде їм на користь.

— Я розумію це точно так, як сказав, — відповів пан

Замза й пішов прямолінійно з своїми супутницями на квартиранта.

Той стояв спочатку спокійно й дивився в підлогу, наче б справа укладалася в його голові зовсім інакше.

— У такому разі ми йдемо, — сказав він потім і подивився на пана Замзу, наче, раптово охоплений покорою, вимагав дозволу й на це рішення.

Пан Замза зі здивуванням в очах лише похитав багатократно головою. Потім пан справді пішов широкими кроками до передпокою; обидва його друзі якусь мить тримали вже руки спокійно і тепер відразу побігли за ним, наче від страху, що пан Замза може увійти до передпокою раніше від них і відтяти їх зв'язок з їхнім провідником. У передпокої всі троє взяли капелюхи, витягли палиці з стояка, для них призначеного, мовчазно відкланялися й залишили приміщення. З якимось, як виявилось, зовсім безпідставним підозрінням пан Замза вийшов з обома жінками за поріг; схилившись на поруччя, вони дивилися, як троє панів повільно, правда, але без зупинки спускалися довгими сходами, на кожному поверсі зникали у певному завороті клітки сходів і за якусь мить з'являлися знову; що далі вони знижувалися, то менше цікавилася ними родина Замз, і коли назустріч їм, а потім вище від них з'явився в гордій поставі з вантажем на голові помічник різника, пан Замза з жінками залишив поруччя, і всі з полегшенням повернулися до помешкання.

Вони ухвалили цей день присвятити на відпочинок і прогулянки; бо не лише заслужили такої перерви в праці, а навіть конче її потребували. Вони сіли за стіл, щоб написати три вибачливі листи; пан Замза до своєї дирекції, пані Замза до замовця, а Грета до свого принципала. Під час писання увійшла служниця, щоб сказати, що вона відходить, бо її вранішня праця скінчилася. Троє, що писали, спочатку просто хитнули головами, не підводячи очей, і лише коли служниця все ще не хотіла йти, сердито подивилися на неї.

Ну? — запитав Замза.

Служниця стояла, сміючися, в дверях, наче хотіла сповістити родині радісну вістку, але думала зробити це тільки тоді, як її почнуть докладно випитувати. Майже вертикальне струсьове перо, яке драгувало пана Замзу протягом усього часу її служби, легенько похитувалося на всі боки.

— То чого ви, властиво, хочете? — запитала пані Замза, яку служниця найбільше поважала.

— Так, — відповіла служниця й від дружнього сміху не могла відразу говорити далі. — Отже з приводу того, як те все прибрати, не мусите турбуватися. Уже все в порядку.

Пані Замза й Грета схилилися над листами, наче хотіли писати далі; пан Замза, який зауважив, що служниця хотіла все докладно пояснювати, рішуче одмахнувся рукою. А вона, не змігши розповісти, згадала, що мусить поспішати, крикнула з очевидним почуттям образи: «До побачення!», дико обернулася й залишила помешкання, жакливо хряснувши дверима.

— Увечорі я її звільню, — сказав пан Замза, але ні від дружини, ні від дочки не дістав відповіді, бо служниця порушила їх ледве здобутий спокій. Вони пішли до вікна й, обнявшись, залишилися там. Пан Замза обернувся в своєму фотелі до них і хвилину оглядав їх мовчазно. Потім гукнув:

— Ідіть бо сюди. Лишіть уже нарешті старі справи. Будьте й до мене трохи уважні.

Жінки відразу ж почули, попестили його й швидко скінчили свої листи.

Потім усі троє гуртом залишили приміщення, чого вони не робили вже кілька місяців; і поїхали трамваєм на свіже повітря за місто. Вагон, у якому вони сиділи самі, весь був залитий теплим соняшним промінням. Вони обговорювали, зручно вмовившись на сидіннях, перспективи на майбутнє, і виходило, що при ближчому розгляді

вони були не такі вже й погані, бо праця всіх трьох, про яку вони, властиво, не випитували одне одного, назагал була добра й цілком сприятлива на майбутнє. Найбільшого негайного покращення становища легко було досягнути зміною помешкання; вони хотіли перейти до меншого й дешевшого, але краще розташованого і взагалі практичнішого помешкання, ніж теперішнє, вибране ще Грегором. Розмовляючи так, пан і пані Замза, дивлячись на свою дочку, що дедалі жвавішала, майже одночасно помітили, як вона, попри всі нещастя, від яких поблідли її щоки, за останій час розквітла й стала гарною, вродливою дівчиною. Стишившись й майже несвідомо розмовляючи поглядами, вони думали, що надходив час шукати їй доброго чоловіка. І наче на підтвердження їхніх нових мрій і добрих намірів, коли вони досягли мети своєї подорожі, дочка підвелася перша й розправила своє юне тіло.

КАРНА КОЛОНІЯ

— Оце власне апарат, — мовив офіцер до вченого подорожника і оглянув якимось захопленим поглядом добре відомий йому апарат. Подорожник, здавалося, лише з ввічливості прийняв запрошення коменданта, який запропонував йому відвідати страту одного солдата, засудженого за непослух і образу начальства. Та й у самій карній колонії не було дуже великого зацікавлення цією стратою. Принаймні тут, у цій глибокій, невеликій піщаній долині, оточеній голими схилами, крім офіцера й подорожника, був лише приречений, тупа, широкоморда людина з розкуйовдженим волоссям і неохайним обличчям, та один солдат, що тримав важкий ланцюг, від якого відбігали малі ланцюги, що ними був зв'язаний по руках і ногах та за шию приречений; ці ланцюги поєднувалися сполучними ланцюжками. А зрештою, приречений виглядав так по-псячому покійно, що, здавалося, його можна було пустити вільно бігати по схилах, і вистачило б свиснути перед початком езекуції, щоб він сам прийшов.

Подорожник мало цікавився апаратом і майже байдуже ходив сюди й туди за спиною приреченого, а тим часом офіцер робив останні приготування — то він залазив під глибоко вкопаний у землю апарат, то сходив по драбини, щоб перевірити верхні частини. Власне це була та праця, яку можна б доручити машиністові, але офіцер дуже пильно виконував її сам, чи то тому, що був особливим

прихильником цього апарату, а чи не було кому іншому довірити цю працю.

— Тепер усе готове! — вигукнув він нарешті і зліз із драбини. Він був надзвичайно змучений, дихав широко відкритим ротом і мав дві тонкі жіночі хусточки, заткнуті за ковнір мундира.

— Одначе ці мундири важкі для тропіків, — сказав подорожник, замість, як того сподівався офіцер, зацікавитись апаратом.

— Певно, — мовив офіцер і почав мити замащені оливою й мазутом руки в поставленому для цього відрі з водою, — але вони нагадують батьківщину, ми не хочемо її забувати. Ну, от ви тепер бачите цей апарат, — додав він одразу, витираючи руки рушником і одночасно показуючи на апарат. — Досі потрібна була ручна праця, але далі апарат працюватиме вже сам.

Подорожник кивнув головою і стежив далі за офіцером. А той усе пильно оглядав, щоб уникнути будь-яких випадковостей, і потім сказав:

— Звичайно трапляються ушкодження, але я сподіваюся, що їх сьогодні не буде, хоч на них завжди треба вважати. Апарат повинен бути безперервно в русі дванадцять годин. Якщо ж і трапляться ушкодження, то лише незначні, і ми їх негайно полагодимо.

— Може присядете? — запитав він нарешті, витягнув один плетений стілець із купи їх і запропонував його подорожникові; той не міг відмовитися; він сидів тепер на краю ями, яку обводив байдужим поглядом. Вона була не дуже глибока. По один бік ями лежала валом викопана земля, по другім боці стояв апарат.

— Я не знаю, — сказав офіцер, — чи комендант уже пояснив вам апарат?

Подорожник зробив невиразний рух рукою; офіцерові цього тільки й треба було, бо тепер він міг пояснювати сам.

— Цей апарат, — сказав він і взявся за шатун, на який

спирався, — винахід нашого попереднього коменданта. Я теж працював від найперших спроб і брав участь у всіх роботах аж до останнього вивершення. Але заслуга винаходу належить тільки йому одному. Чи чули ви про нашого попереднього коменданта? Ні? Отже я не перебільшу, коли скажу, що устаткування всієї карної колонії — справа його рук. Ми, його друзі, знали вже під час його смерті, що устаткування колонії творить таку цілість, що наступник його, хоча б він мав тисячу нових плянів у голові, принаймні протягом багатьох років не зможе нічого змінити в старому. Наші передбачення виправдались, новий комендант мусів це визнати. Шкода, що ви не знали нашого попереднього коменданта! Але, — перепинив себе офіцер, — я базікаю, а ось же перед нами стоїть його апарат. Він, як ви бачите, складається з трьох частин. З бігом часу для кожної з цих частин витворились певні народні назви. Нижня називається ліжком, верхня — кресляр, а ця середня частина має назву борони.

— Борона? — запитав подорожник. Він не дуже пильно прислухався. Сонце почало занадто сильно припікати в цій незатіненій долині, так що важко було стежити за думкою. Тим більше дивував його офіцер, що в тісному парадному мундирі, обтяженому еполетами й обвішаному шнурами, так захоплено пояснював свою справу, а до того ще, говорячи, кидався то там, то тут притискаючи ключем мутри. Здавалося, в такому самому стані, як подорожник, був і солдат. Він замотав на обидві руки ланцюги приреченого, сперся однією рукою на свою рушницю, звів голову і був байдужий до всього. Подорожника це не дивувало, бо офіцер говорив по-французькому, а французької мови не розумів, звичайно, ні солдат, ні приречений. Тим більше впадало в око, що приречений усе ж силкувався стежити за поясненнями офіцера. З якоюсь сонливою настирливістю він завжди переводив погляд на те, що якраз пояснював офіцер, і коли

цього останнього зараз питанням перепинив подорожній, він так само, як і офіцер, подивився на нього.

— Так, борона, — сказав офіцер, — назва підхожа. Голки розміщені, як у бороні зуби, та й ціле рухається, як борона, лише що на одному місці і багато чіткіше. Зрештою, зараз ви зрозумієте це. Сюди на ліжко кладеться приречений. — Я хочу спочатку описати апарат, а тоді вже розпочати саму процедуру. Тоді вам краще буде стежити за нею. Тут ще одна зубчатка в креслярі дуже стерлася, вона голосно рипить, коли починає рухатись; тоді ледве чи можна буде пояснювати; тут, на жаль, дуже важко здобути запасні частини. — Отже, тут, як я сказав, ліжко; воно все вкрите шаром вати. Ви дізнаєтеся потім, для чого. На цю вату кладуть животом приреченого, звичайно, голого. Ось тут реміні для рук, тут для ніг, тут для шиї, щоб його прив'язувати. Тут скраю, в головах ліжка, де чоловік, як я вже сказав, спочатку лягає долілиць, є оцей повстаний чіп, який можна легко регулювати, щоб він припадав чоловікові якраз до уст. Його призначення — перешкодити кричати й кусати язика. Звичайно чоловік мусить узяти в рот повсть, бо інакше нашійний ремінь зломить йому карк.

— Це вата? — запитав подорожник і схилився наперед.

— Так, звичайно, — відповів офіцер, сміючись, — помацайте самі.

Він схопив руку подорожника і провів нею по ліжку.

— Це спеціально препарована вата, тому її так трудно впізнати з вигляду, про її призначення я ще скажу потім.

Подорожник вже дещо при звичаївся до апарату; заслонивши долонею очі від сонця, він дивився на апарат угору. Це була велика споруда. Ліжко й кресляр мали однаковий обсяг і виглядали, як дві темні скрині. Кресляр підносився яких два метри над ліжком. По кутах вони були зв'язані чотирма мідяними штангами, які на сонці

майже сліпучо блищали. Між скринями на сталевій ливні рухалася борона.

Офіцер ледве чи помічав попередню байдужість подорожника, але зате дуже втішився теперішнім його зацікавленням, тому він робив павзи в поясненнях, щоб дати час подорожникові безперешкодно спостерігати. Приречений наслідував подорожника; не маючи змоги прикрити очі рукою, він кліпав відкритими очима вгору.

— Отже чоловік лежить, — мовив подорожник, відхилився на спинку стільця й схрестив ноги.

— Так, — сказав офіцер, збив трохи назад шапку і провів рукою по гарячому обличчі, — тепер слухайте! Як ліжка, так і кресляр мають свої власні електричні батареї, ліжка потребує їх для себе, кресляр для борони. Щойно чоловіка прив'яжуть, ліжка починає рухатися, воно тремтить дрібними, дуже швидкими порухами одночасно як в боки, так і вгору та вниз. Подібні апарати ви бачили в лікувальних закладах, лише що всі рухи нашого ліжка точно розраховані; вони мусять найточніше відповідати рухам борони. На цю борону властиво покладається виконання вироку.

— А як звучить вирок? — запитав подорожник.

— Ви цього не знаєте? — мовив здивовано офіцер і прикусив губу. — Пробачте, якщо мої пояснення, можливо, безладні; я дуже прошу вас вибачити. Раніше мав звичку давати пояснення сам комендант; але новий комендант ухиляється від цього почесного обов'язку; та що він навіть такому високому гостеві, — подорожник спробував обома руками боронитися проти такого вшанування, але офіцер наполягав на цьому виразі, — навіть такому високому гостеві не довів до відома форми нашого вироку, це знову новина, яка... — з його уст рвалася прокляття, але він опанував себе й тільки сказав: — Я не знав про це, не моя в тому вина. Зрештою, я в кожному разі готовий пояснити типи наших вироків, бо

ношу тут, він ударив по нагрудній кишені, — відповідні малюнки попереднього коменданта.

— Малюнки самого коменданта? — запитав подорожник. — Отже він сполучав у собі все: був солдатом, суддею, конструктором, хеміком, креслярем?

— Так, — сказав офіцер, хитнувши головою, з зосередженим, замисленим поглядом. Потім він уважно подивився на свої руки; вони здалися йому не досить чистими, щоб доторкатися до малюнків; тому він пішов до відра і помив їх ще раз. Потім витягнув невелику шкіряну теку й сказав:

— Наш вирок не звучить суворо. Приреченому виписується на тілі бороною заповідь, яку він порушив. Цьому приреченому, наприклад, — офіцер показав на чоловіка, — на тілі буде виписане: Шануй своїх старших!

Подорожник на мить подивився на чоловіка; а той, коли офіцер показав на нього, схилив голову і, здавалося, напружив усі сили слуху, щоб про щось довідатися. Але руки його товстих, стиснутих уст ясно показували, що він нічого не міг зрозуміти. Подорожник хотів ще поставити різні питання, але, глянувши на чоловіка, лише запитав:

— Чи знає він свій вирок?

— Ні, — мовив офіцер і відразу ж хотів продовжувати свої пояснення, але подорожник перервав його:

— Він не знає свого власного вироку?

— Ні, — мовив офіцер, потім зупинився на одну мить, наче вимагаючи від подорожника точнішого обґрунтування його питання, а далі сказав:

— Було б недоцільно йому про це говорити. Він відчує це на власній шкірі.

Подорожник хотів уже замовкнути, як відчув, що приречений спрямував на нього свій погляд; здавалося, він питав, чи може той схвалювати такий процес. Тому подорожник, що вже був відхилився назад, схилився знову й ще запитав:

— Але знає він, бодай взагалі, що він засуджений?

— Теж ні, — мовив офіцер і засміявся до подорожника, наче очікуючи від нього ще якогось дивного відкриття.

— Ні, — сказав подорожник і провів рукою по чолі, — отже чоловік ще й тепер не знає, як сприйнято його оборону?

— Він не мав нагоди боронитися, — мовив офіцер, дивлячись убік, наче б говорив сам до себе і не хотів засоромити подорожника розповіддю про ці самозрозумілі йому речі.

— Він мусів мати нагоду боронитися, — сказав подорожник і підвівся з стільця.

Офіцер зрозумів, що йому загрожує небезпека надто довго затриматись на поясненнях апарату, тому він приступив до подорожника, сперся на його руку, показав на приреченого, що саме тепер, коли увага так очевидно зосередилася на ньому, струнко випростався — солдат теж натягнув ланцюги — і сказав:

— Справа виглядає так. Я запрошений сюди, до карної колонії, на суддю. Не зважаючи на мою молодість. Бо я й при попередньому коменданті у всіх карних справах невідступно був з ним і найкраще знаю апарат. Принцип, на підставі якого я вирішую, такий. Провина завжди безсумнівна. Інші суди не можуть дотримуватися цього принципу, бо вони багатоголові і мають ще вищі суди над собою. Тут цього немає — або принаймні не було за попереднього коменданта. Правда, новий комендант уже виявив охоту втручатися в мій суд, але досі мені вдавалося боронитися від нього та вдаватиметься й далі. — Ви хотіли б пояснення цього випадку; він так само простий, як і інші. Один капітан заклав сьогодні вранці скаргу, що цей чоловік, що приставлений до нього слугою і спить під його дверима, проспав службу. Він мав обов'язок при кожному ударі годинника вставати й салютувати перед дверима капітана. Звичайно, обов'язок неважкий і потрібний, бо він як для охорони, так і для прислуги повинен бути бадьорим.

Минулої ночі капітан хотів поглянути, чи виконує слуга свій обов'язок. При ударі двох годин він відкрив двері і побачив, що той, скорчившись, спав. Він узяв нагая і вдарив його в обличчя. Замість схопитися й попросити пробачення, цей чоловік схопив свого пана за ноги, струснув його й вигукнув: «Кинь геть нагая, або я тебе з'їм». Такий хід справи. Капітан годину тому прийшов до мене, я записав його свідчення — і відразу ж вирок. Потім я наказав закувати цього чоловіка в кайдани. Якби я спочатку його викликав і допитував, вийшла б лише плутанина. Він брехав би, якби вдалося викрити його брехню, він вигдавав би нову брехню і т. д. А тепер я вже тримаю його й не випущу. — Чи тепер усе ясно? Але час минає, езекуція мусіла вже початися, а я ще не скінчив пояснювати апарат.

Він змусив подорожника сісти, приступив знову до апарату й почав:

— Як бачите, борона відповідає формі людини, ось борона для верхньої частини тулуба, тут борона для ніг. Для голови призначений тільки оцей маленький різець. Ясно вам? — він схилився дружньо до подорожника, готовий до найдокладніших пояснень.

Зморщивши чоло, подорожник дивився на борону. Розповіді про судовий процес його не вдовольняли. Однак він мусів погодитися, що йшлося тут про карну колонію, що тут потрібні особливі заходи і все без винятку мусіло відбуватися за військовими приписами. А крім того, він покладав ще якісь надії на нового коменданта, який, очевидно, хоч і повільно, мав намір увести новий судовий порядок, що не лишилося непомітним навіть для обмеженої голови цього офіцера. Перебираючи ці думки, подорожник запитав:

— Комендант буде присутній при езекуції?

— Невідомо, — відповів офіцер, неприємно вражений несподіваним питанням, і його дружня міна пересмикнулася:

— Саме тому мусимо поспішати. Я навіть змушений буду, хоч і прикро мені, скоротити свої пояснення. Але я міг би завтра, коли апарат буде знову вичищений, — він дуже забруднюється, це його єдина хиба, — подати докладніші пояснення. Отже зараз лише найконечніше. — Коли людина лежить на ліжку і воно починає здригатися, борона опускається на тіло. Вона сама наставляється так, що ледве доторкається гостряками до тіла; коли вона наставиться, оця сталева линва натягається, як штанга. І тоді починається гра. Непосвячений не помітить зовні ніякої різниці в карі. Борона, здається, працює однаково. Дрижачи, вона вколюється своїми гостряками в тіло, яке поза тим ще дрижить від ліжка. Щоб дати змогу кожному перевірити виконання вироку, борону зроблено зі скла. Певні технічні труднощі викликало закріплення голок у склі, але по багатьох спробах це вдалося. Ми не боялися ніяких труднощів. І тепер кожен через скло може бачити, як відбувається запис на тілі. Може, хочете підійти ближче і поглянути на голки?

Подорожник підвівся повільно, підійшов і нахилився над бороною.

— Ви бачите, — мовив офіцер, — два роди голок у різноманітному розташуванні. Кожна довга має при собі коротку. Пише сама довга, а коротка випорскує воду, щоб змивати кров і завжди зберігати ясність напису. Кривава вода відводиться потім сюди, до малої ринви, і спливає нарешті в цю головну ринву, вивідна рура якої виходить у яму.

Офіцер точно показував пальцем шлях, яким мусіла відходити кривава вода. Коли він, якомога більше унаочнюючи, рухом обох рук показав, куди входить вивідна рура, подорожник підвів голову й хотів, мацаючи назад руками, повернутися до свого стільця. Тоді він з жахом побачив, що й приречений, за його прикладом підійшов на запрошення офіцера оглянути зблизька устаткування борони. Він трохи натягнув ланцюгом

заспаного солдата і схилився над склом. Подорожник хотів його прогнати, бо те, що він робив, мабуть, каралося. Але офіцер стримав однією рукою подорожника, другою взяв брилу землі і кинув її на солдата. Той рвучко підвів очі, побачив, на що зважився приречений, впустив рушницю, впер ноги закаблуками в землю, рвонув приреченого так, що той відразу впав, і потім дивився на нього, як той перевертався й бряжчав ланцюгами.

— Підведи його! — закричав офіцер, зауваживши, що подорожник надто вдивився у приреченого. Подорожник навіть перехилився через борону, не помічаючи її, хотів лише побачити, що сталося з приреченим.

— Поводься з ним уважно! — знову крикнув офіцер. Він оббіг апарат, сам схопив приреченого за плечі і поставив його, що ще довго ковзався на ногах, з допомогою солдата.

— Тепер я вже знаю все, — сказав подорожник, коли офіцер повернувся до нього.

— Крім найголовнішого, — відповів той, схопив подорожника за руку й показав угору:

— Там у креслярі міститься зубчатий механізм, який визначає рух борони, а той зубчатий механізм пристосований до креслення, на якому записаний вирок. Я маю ще креслення попереднього коменданта. Ось вони, — він витягнув з кишені кілька аркушів у шкіряній течці, — але, на жаль, я не можу дати їх вам до рук, бо це найдорожче з усього, що я маю. Сядьте, будь ласка, я покажу їх вам з отакої віддалі, тоді ви все добре бачитимете.

Він показав перший аркуш. Подорожник радо сказав би щось схвальне, але він бачив лише лябіринтоподібні, багатократно перехрещені лінії, які так густо вкривали папір, що ледве можна було розпізнати білі поля між ними.

— Читайте, — сказав офіцер.

— Я не можу, — відповів подорожник.

— Одначе тут дуже виразно, — сказав офіцер.

— Дуже майстерно, — ухильно відповів подорожник, — але я не можу розшифрувати.

— Так, — сказав офіцер, засміявся й знову сховав течку, — це не каліграфічне письмо для школярів. Його треба довго читати. Звичайно, ви теж нарешті розібрали б його. Природно, тут не може бути простий напис; він не повинен вбивати відразу, а лише пересічно за дванадцять годин; по шостій годині настає поворотний пункт. Отже, багато, багато прикрас мусить оточувати напис як такий; справжній напис обтягає тіло лише вузьким пасом, решта тулуба призначається для прикрас. Чи можете ви тепер оцінити працю борони і всього апарату? — Тож дивіться!

Він зіскочив на драбину, повернув колесо, гукнув униз: «Увага, відступіться вбік!» — і все пішло в рух. Якби колесо не скреготало, було б розкішно. Наче спантеличений цим колесом, що заважало, офіцер погрозив йому кулаком, потім винувато розвів руками до подорожника і з поспіхом зліз униз, щоб звідси спостерігати хід апарату. Щось було ще не в порядку, що помічав лише він, тому поліз знову вгору, поринув обома руками в нутро кресляра, потім, щоб скоріше спуститися вниз, замість скористатися драбиною, зсунувся по штанзі і закричав, щоб його було чути в шумі, подорожникові в вухо:

— Ви розумієте процес? Борона починає писати; коли вона скінчить писати перший шар напису на спині людини, повернеться шар вати і повільно переверне тулуб боком, щоб підставити бороні нову площу. Тим часом обписані ранами місця ляжуть на вату, яка внаслідок особливого препарування відразу зупиняє кров і підготовляє напис до наступного поглиблення. Оці зубці по краях борони при дальшому обертанні відривають вату від ран, кидають її в яму, і борона знову має працю. Перші шість годин приречений живе майже як звичайно, лише терпить великий біль. По двох годинах повсть викидається, бо людина вже не має сили кричати. До цієї огріваної електрикою миски в головах кладеться рижова каша, яку

людина може споживати, якщо має охоту, скільки досягне язиком. Жаден не пропускає цієї нагоди. Я не знаю винятків, а мій досвід великий. Лише біля шостої години тратиться охота до їжі. Тоді я звичайно схиляюся отут на коліна і спостерігаю це явище. Людина рідко ковтає останній раз. Вона лише обертає жоване в роті і випльовує його до ями. Я не можу тоді нахилитися, бо все полетіло б мені в обличчя. Але як стишується людина коло шостої години! Навіть найбожевільнішому повертається розум. Це починається з очей. А потім поширюється далі. Видовище, що може спокусити кожного лягти й собі під борону. Далі відбувається звичайно, лише людина починає розшифровувати напис, вона стягує уста наче вслухаючись. Ви бачили, що нелегко розшифрувати напис очима; але наш чоловік шифрує його своїми ранами. Звісно, це довготривала праця. Для довершення її потрібно йому шість годин. Аж тоді борона простромяє його наскрізь і викидає в яму, де він розпластується в сукровиці й ваті. Так кінчається суд, і ми, я і солдат, закопуємо його.

Подорожник схилив вухо до офіцера і, закривши руки в кишені, приглядався до праці машини. Приречений теж придивлявся до неї. Він трохи схилювався і стежив за рухами голок, коли солдат, на знак офіцера, розрізав йому ззаду ножем сорочку й штани так, що вони зсунулися з приреченого; він хотів схопити падаючий одяг, щоб прикрити свою наготу, але солдат підвів його і стряс з нього останнє лахміття. Офіцер зупинив машину, і в тиші, що тепер запала, приреченого поклали під борону. Розв'язали ланцюги і натомість затягнули реміні; у першу мить приречений відчув полегшення. А потім борона осіла ще трохи нижче, бо це була досить худа людина. Коли гостряки доторкнулися до нього, мороз пішов йому по шкірі; тим часом, як солдат порався коло його правої руки, він, не знаючи сам куди, простягнув ліву, але це був напрям, де стояв подорожник. Офіцер безупинно дивився

збоку на подорожника, наче намагаючися вичитати з його обличчя враження, яке справляла на нього екекуція, що її він бодай поверхово вже пояснив.

Ремінь, призначений для руки, урвався; мабуть, солдат натягнув його занадто сильно. Офіцер мусів помагати, коли солдат показав йому одірваний шматок ремня. Офіцер теж перейшов на його бік і сказав, обертаючися до подорожника:

— Машина дуже припасована; трапляється, що іноді щось урветься чи зламається, але з цього не можна робити помилково загального висновку; зрештою ремінь негайно замінимо; я застосую тут ланцюг; щоправда, від цього порушиться елястичність рухів правої руки. — І, накладаючи ланцюг, мовив він далі:

— Засоби на утримання машини тепер дуже обмежені. За попереднього коменданта до моїх послуг була каса, призначена тільки для цієї мети. Тут був склад, у якому зберігалися найрізноманітніші запасні частини. Запевняю вас, що я майже марнотратив, я маю на увазі раніше, не тепер, як запевняє новий комендант, який використовує кожную нагоду, щоб нищити старе устаткування. Тепер він сам керує касою машини, і коли я посилаю за новим ременем, вимагається, як речевий доказ, порваний, новий приходить аж за десять днів, але дуже поганої якості і мало придатний. І коли я тим часом користуюся машиною без ремня, ніхто тим не турбується.

Подорожник міркував: рішуче втручатися в чужі справи завжди річ ризикована. Він не був ні громадянином карної колонії, ні громадянином держави, якій вона належала. Якби він осуджував екекуцію або хотів перешкодити їй, йому могли б сказати: чужинцю, мовчи; на це він не мав би що відповісти, хіба міг би додати, що він у цьому випадкові сам нічого не розуміє, бо подорожує з єдиним наміром спостерігати, а в жадному разі не зміняти чужі судові порядки. Але тут справа була все ж дуже спокуслива. Несправедливість процесу і нелюдськість

екекуції були безсумнівні. Ніхто не міг запідозрити подорожника в якихось корисних намірах, бо приречений був йому чужий, не земляк, людина, що не могла викликати його співчуття. Сам подорожник мав рекомендації високих урядів, прийняли його тут з великою пошаною, а що його запрошено на цю екекуцію, це, здавалося, навіть вказувало на те, що від нього жадають висновку про цей суд. Це тим імовірніше, що комендант, як він тепер більше ніж ясно почув, не був прихильником цього процесу і майже вороже ставився до офіцера.

Раптом подорожник почув гнівний окрик офіцера. Саме як він не без зусилля засунув у рот приреченому повстяного чопа, приречений з почуттям нестримної огиди заплющив очі й почав блювати. З поспіхом офіцер зірвав його з чопа вгору і хотів обернути головою до ями, але було вже пізно: нечисть розпливалася по машині.

— У всьому винен комендант! — скричав офіцер і непритомно поточився вперед на мідяну штангу, — машина забрудниться мені, як хлів.

Він показав подорожнику тремтячими руками, що сталося.

— Чи не силкувався я годинами переконувати коменданта, щоб за день до екекуції не давали їсти. Але новий поблажливий порядок тримається іншої думки. Комендантові дами напихають чоловікові повну горлянку солодоців, заки його відведуть. Він усе своє життя живився смердючою рибою, а тепер мусить їсти солодоші! Хай би й так, я нічого не мав би проти, але чому не дають нової повсти, яку я випрошую вже чверть року. Як візьмеш без огиди до уст цю повсть, яку смоктали й кусали понад сто вмираючих?

Приречений поклав голову й виглядав дуже мирно, а солдат заходився сорочкою приреченого чистити машину. Офіцер підійшов до подорожника, що в якомусь передчутті ступив крок назад, але офіцер схопив його за руку і відвів набік.

— Я хочу одверто сказати вам кілька слів, — мовив він, — чи дозволите?

— Звичайно, — відповів подорожник і слухав з опущеними очима.

— Цей процес і ця страта, милуватися якою ви маєте сьогодні нагоду, не має тепер у нашій колонії жадного одвертого прихильника. Я єдиний її заступник і одночасно єдиний заступник спадщини старого коменданта. Про дальшу розбудову процесу я не можу й думати, я вживаю всі свої сили, щоб зберегти те, що є. Коли жив старий комендант, у колонії було повно його прихильників; частково я маю силу переконливості старого коменданта, але мені зовсім бракує його влади; наслідком цього прибічники розлізлися, їх ще багато, але вони не признаються.

Коли ви сьогодні, в день страти, підете до каварні і прислухатиметесь навколо, ви, можливо, почувете лише двозначні зауваження. Все це прибічники, але під теперішнім комендантом і при його сучасному світогляді вони мені зовсім не потрібні. І тепер я питаю вас: чи повинна через цього коменданта і його дам, що впливають на нього, загинути, — він показав на машину, — оця праця цілого життя? Чи можна допустити до цього? Навіть будиши лише чужинцем пару днів на нашому острові? Але не можна гаяти часу, бо щось готується проти мого судівництва; відбуваються вже наради в комендатурі, на які мене не запрошують; навіть ваші сьогоднішні відвідини, здається мені, знаменні для загального становища; вони — боягузи і посилають наперед вас, чужинця. Як відрізнялась екзекуція за попередніх часів! Уже за день до страти долина повнилася людьми; всі сходилися, щоб лише побачити; наступного дня рано з'являвся комендант з своїми дамами; фанфари будили весь табір, я рапортував, що все готове; товариство — жаден вищий урядовець не смів не з'явитися — розташовувалось навколо машини; ця купа плетених стільців лише

жалюгідний лишок з тих часів. Свіжо вичищена машина блищала; майже до кожної екзекуції я брав нові запасні частини. Перед сотнями очей — всі глядачі стояли навшпиньки аж до отих схилів — сам комендант клав приреченого під борону. Те, що тепер може робити простий солдат, була тоді моя, президента суду, праця, і це робило мені честь. А тоді починалась екзекуція! Жаден фальшивий звук не порушував праці машини. Багато хто вже зовсім не дивився, лежачи з заплющеними очима в піску; всі знали: тепер говорить справедливність. У тиші чути було лише стогони приреченого, приглушені повстю. Тепер уже не вдається витиснути з приреченого сильніші стогони, яких не могла б заглушити повсть; а тоді голки, що пишуть, скапували їдку рідину, якої сьогодні не можна вже вживати. І от надходила шоста година! Годі було вдовольнити всі прохання бажаючих, щоб дивитися зблизька. Комендант з властивою йому проникливістю наказував, щоб насамперед дати змогу дивитися дітям; але я силою свого становища міг бути присутній завжди; часто сидів я тут навшпиньки з двома дітьми, праворуч і ліворуч, на руках. Як ловили ми всі вираз просвітлення на змученому обличчі; як завмирили ми в сьайві цієї здійснюваної і вже dokonаної справедливості! Що за часи, мій друже!

Офіцер, очевидячки, забув, хто перед ним стояв; він обняв подорожника і поклав голову на його плече. Подорожник почував себе дуже розгублено і нетерпляче дивився через голову офіцера. Солдат закінчив чищення і насипав з бляшанки рижової каші до миски. Ледве зауваживши це, приречений, що, здавалося, вже цілком відпочив, почав діставати язиком кашу. Солдат усе відштовхував його, бо каша призначалась для пізнішого часу; але не менш непристойне було те, що солдат пхав туди свої брудні руки й жадібно їв кашу приреченого.

Офіцер швидко опанував себе.

— Я не хотів розчулити вас, — сказав він, — я знаю,

що неможливо сьогодні розбудити відчуття тих часів. А зрештою, машина ще працює й діє сама собою. Вона діє сама, хоч і стоїть самотньо в цій долині. І трупи все ще падають під кінець праці у незбагненно ніжному леті до ями, хоч і не збираються, як колись, наче мухи, сотні людей навколо ями. Тоді мусіли ми навколо ями спорудити сильні поруччя, що давно вже знесені.

Подорожник хотів відвернути своє лице від офіцера і безцільно оглядався навколо. Офіцерові здавалося, що він оглядає порожнечу долини, тому він схопив його руки, обкрутився навколо нього, щоб упіймати його погляд, і запитав:

— Ви бачите ганьбу?

Але подорожник мовчав; офіцер відступив від нього на мить; розставивши ноги, узявшись в боки, стояв і дивився в землю. Потім підбадьорююче засміявся до подорожника і сказав:

— Вчора я був поблизу вас, коли комендант вас запрошував. Я чув запрошення. Я знаю коменданта. Я відразу зрозумів мету його запрошення. Хоч він і має досить сили, щоб виступити проти мене, однак не зважається, а хоче усунути мене вашим вироком, вироком шанованого чужинця. Його розрахунок точний; ви другий день на острові, ви не знали старого коменданта і його поглядів, ви в полоні європейського світогляду, можливо, ви принциповий ворог смертної кари взагалі і такої машинової страти особливо, крім того, ви бачите, що страта відбувається без участі громадськості, похмуро, на вже дещо ушкодженій машині — взявши все це разом (так думає комендант), ви дуже легко могли б вважати мою процедуру неправильною. А коли ви вважаєте її неправильною, ви (я все говорю з погляду коменданта) не будете мовчати, бо ви певно покладаетесь на свої випробувані переконання. Ви бачили багато відмінностей різних народів і навчилися поважати їх, тому ви, очевидно, не висловлюватиметеся проти процедури з усією рішучістю,

як це ви може зробили б на своїй батьківщині. Але комендантові це зовсім і не потрібне. Вистачає одного побіжно, необачно кинутого слова. Не конче воно мусить відповідати вашим переконанням, аби лише йшло назустріч його бажанню. Я певен, що він дуже хитро випитуватиме вас. А його дами сидітимуть колом і наставлятимуть вуха; ви, прикладно, скажете: «У нас судова процедура інакша», або «У нас перед вироком допитують підсудного», або «У нас, крім смертної, є й інші кари», або «У нас тортури були тільки за доби середньовіччя». Все це зауваження так само правильні, як і самозрозумілі для вас, невинні зауваження, які не стосуються моєї процедури. Але як сприймає їх комендант? Я бачу його, цього доброго коменданта, як він відразу відсуває стільця набік і поспішає на балкон, я бачу його дам, як вони поспішають за ним, я чую його голос — дами називають його громовим голосом, — і ось він мовить: «Великий дослідник Заходу, що його завданням є дослідження судівництва в усіх країнах, щойно сказав, що наше старомодне судівництво нелюдське. На підставі висновку такої особистості я, природно, не вважаю можливим терпіти це судівництво. Отже від сьогодні я наказую...» і так далі. Ви хочете втрутитись, бо ви не сказали того, що він оголосив, ви не назвали моє судівництво нелюдським, навпаки, згідно з вашим глибоким переконанням ви вважаєте його найлюдянішим і найгіднішим людини, ви захоплені цією машинерією — вже пізно; ви не пройдете на балкон, уже наповнений дамами; ви хочете звернути на себе увагу; ви хочете кричати; але дамська рука затуляє вам уста — і я загинув разом з твором старого коменданта.

Подорожник мусів стримувати посмішку; отаке легке було завдання, яке він вважав занадто важким. Він уникливо промовив:

— Ви переоцінюєте мій вплив; комендант читав мої рекомендації, він знає, що я зовсім не знавець судових

процедур. Якби я висловив якусь думку, це була б думка приватної людини, нічим не значніша від думки першого-ліпшого і в кожному разі багато менш варта від думки самого коменданта, який у цій карній колонії, скільки я знаю, має дуже широкі права; якщо його думка про цю процедуру така певна, як ви гадаєте, тоді я боюся, що цій процедурі прийшов кінець, навіть тут зайва моя скромна допомога.

Чи тепер офіцер зрозумів? Ні, він ще не зрозумів. Він жваво замотав головою, кинув короткий погляд на приреченого й солдата, що стрепенулись і відсахнулися від рижу, підійшов зовсім близько до подорожника, подивився йому не в обличчя, а десь на сурдут і мовив тихіше, ніж попередньо:

— Ви не знаєте коменданта; ви стоїте супроти нього і нас усіх — пробачте цей вираз — до певної міри нейтрально; ваш вплив годі було б переоцінити. Я був щасливий, коли почув, що ви самі будете присутні на екзекуції. Це розпорядження коменданта було спрямоване проти мене, але я обернув його на свою користь. Ви чули моє пояснення без впливу фальшивих нашіптувань і зневажливих поглядів — чого при першій участі в екзекуції не можна було б уникнути, — бачили машину і тепер маєте намір побачити екзекуцію. Ваш висновок уже певний; якщо є ще які дрібні сумніви, їх усуне вигляд екзекуції. А тепер я прошу вас: допоможіть мені проти коменданта!

Подорожник не дав йому говорити далі.

— Як же б це я міг, — вигукнув він, — це зовсім неможливо. Я так само не можу вам допомогти, як і зашкодити.

— Ви можете, — сказав офіцер.

Подорожник зі страхом побачив, що офіцер стискав кулаки.

— Ви можете, — повторив офіцер ще настирливіше.

— Я маю один плян, який мусить удатися. Ви вважаєте, що

ваш вплив недостатній. Я знаю, що він достатній. Але припустімо, що ви маєте рацію, хіба в такому випадкові не слід для збереження цієї процедури спробувати все можливе, навіть недостатнє? Отже слухайте, щоб ви сьогодні в колонії якомога стримувалися висловлювати свою думку про судівництво. Коли б вас не запитали прямо, ви не смієте говорити самі; ваші уваги мусять бути короткі й невиразні; вони повинні помітити, що вам важко говорити про це, що ви роздратовані, що ви, на випадок потреби одверто, мусіли б рішуче вибухнути прокльонами. Я не вимагаю, щоб ви говорили неправду, зовсім ні; ви повинні лише відповідати коротко, наприклад: «Так, я бачив екзекуцію», або «Так, я чув пояснення». Оце й тільки, нічого більше. Для роздратування, яке вони повинні помітити в вас, є досить причин, може навіть з вини самого коменданта. Він, природно, цілковито не розумітиме справи і прийме на свій рахунок. На цьому будеється мій плян. Завтра в комендантурі під головуванням коменданта відбудеться велике засідання всіх вищих урядовців. Збудовано галерію, яку завжди заповнюють глядачі. Я змушений брати участь у нарадах, але мене розриває огида. Ну, і вас у всякому разі напевне запросять на засідання; коли ви сьогодні дотримуватиметесь мого пляну, запрошення перетвориться на настирливе прохання. Але якби з якихсь невідомих причин вас усе таки не запросили, ви мусите вимагати запрошення; що тоді ви його дістанете, немає сумніву. Отже ви сидите завтра з дамами в льозжі коменданта. Він часто кидатиме погляди вгору, щоб переконатися, чи ви там. Після різних байдужих, смішних, розрахованих лише на слухачів справ — здебільшого це портове будівництво, завжди те саме портове будівництво! — мова перейде на судівництво. Коли б цього не сталося з волі самого коменданта або справа відтягувалась, тоді я сам потурбуюся, щоб це сталось. Я встану й складу звіт про сьогоднішню екзекуцію. Дуже стисло, тільки звіт. Подібні звіти там не практикуються, але я

зроблю. Комендант, як завжди, подякує мені з дружньою усмішкою, а потім ви не втримаєтеся, щоб не скористатися з доброї нагоди. — «Щойно подано, — так або подібно до цього почне він, — звіт про езекуцію. Я хотів би лише додати до цього звіту, що якраз при цій езекуції був присутній великий дослідник, який, як ви знаєте, зробив велику честь нашій колонії, своїми відвідинами. І значення нашого сьогоднішнього засідання підноситься завдяки його присутності. Чи відмовилися б ми від бажання поставити великому дослідникові питання, як оцінює він езекуцію за старовинними звичаями і процедуру, що відбувається перед нею?» Природно, скрізь оплески, загальне схвалення, я кричати найголосніше. Комендант уклониться вам і скаже: «Отже я ставлю питання від імені всіх». Тоді ви підходите до парапету, кладете у всіх на очах на нього руки, інакше дами схоплять їх і гратимуться пальцями. — І от нарешті починається ваше слово. Я не знаю, як я витримаю напруження до цього моменту. У своїй промові ви не мусите ставити собі ніяких меж, кричить про істину, перехилийтесь через парапет, ревіть, так, але ревіть комендантові свою думку, свою непохитну думку. Чи може, ви не хочете, це не відповідає вашому характерові, може, у вашій країні в таких випадках поводяться інакше, і це добре, і цього цілком досить, не вставайте зовсім, скажіть лише пару слів, прошепочіть їх, щоб почули тільки ті урядовці, що під вами, ви зовсім не мусите говорити про недостатнє відвідування езекуції, про порваний ремінь, про огидну повсть, ні, все інше я беру на себе, і, повірте, якщо моя промова не вижене його з залі, то змусить стати на коліна, щоб урочисто проректи: «Старий коменданте, я схиляюсь перед тобою». — Оце мій плян. Хочете ви допомогти здійснити його? Але, звичайно, ви хочете, більше того, — ви мусите.

Офіцер схопив подорожника за обидві руки та дивився, важко дишучи в обличчя. Останні речення він так кричав, що навіть солдат і приречений насторожилися; хоч

вони нічого не розуміли, але перестали їсти й жуючи дивились на подорожника.

Відповідь, яку він мав дати, була з самого початку безсумнівна для подорожника, він занадто багато пізнав у своєму житті, щоб завагатися в цьому випадкові; він був принципово чесний і не мав страху. Одначе тепер, дивлячись на солдата й приреченого, він мовчав одну мить, але нарешті сказав те, що мусів сказати:

— Ні.

Офіцер довго кліпав очима, але не зводив з нього погляду.

— Хочете вияснення? — запитав подорожник.

Офіцер мовчки притакнув головою.

— Я ворог цієї процедури, — мовив тепер подорожник, — ще перше, ніж ви пояснили її мені. Вашим довір'ям я, природно, не зловживу ні за яких обставин, — я вже зважив, чи мав би я право виступати проти цієї процедури і чи мій виступ міг би мати хоч невелику надію на успіх. Мені було ясно, до кого я мусів би насамперед звернутися: природна річ, до коменданта. Ви ще більше вияснили мені справу, не посиливши тим, звичайно, мого наміру, навпаки, мене зворушує ваше чесне переконання, хоч і не може змінити моєї думки.

Офіцер мовчав, обернувся до машини, схопився за мідяну штангу і задивився, відхилившись трохи назад, вгору до кресляра, наче перевіряв, чи все в порядку. Солдат і приречений подружилися між собою; приречений подав солдатові знак, хоч це йому було дуже трудно, бо він був міцно прив'язаний, солдат схилився до нього; приречений щось йому прошепотів, і солдат притакнув головою.

Подорожник підійшов до офіцера і сказав:

— Ви ще не знаєте, що я хочу зробити. Свій погляд на процедуру я таки скажу комендантові, але не на засіданні, а наодинці; та я так довго й не затримаюсь тут, щоб узяти участь у якомуньбудь засіданні; завтра рано я виїжджаю чи бодай сяду на пароплав.

Складалося враження, наче б офіцер не слухав.

— Отже процедура вас не переконала, — мовив він до себе і засміявся, як сміється старий з нетямущої дитини, а за сміхом приховує свої справжні думки.

— Так, надійшов час, — мовив він нарешті і подивився раптом на подорожника ясними очима, в яких світилась якась вимога, якийсь прохання співчуття.

— Який час? — запитав неспокійно подорожник, але відповіді не дістав.

— Ти вільний, — сказав офіцер приреченому його мовою. Той спочатку не вірив.

— Ну, ти вільний, — сказав офіцер. Тільки тепер обличчя приреченого справді ожило. Правда? Чи це примха офіцера, що могла змінитись. Чи цей чужий подорожник випросив йому помилування? Що це таке? — здавалось, питало його обличчя. Але не довго. Як і слід було сподіватись, він хотів, коли вже міг, справді бути вільним і почав рухатися, скільки дозволяла борона.

— Ти порвеш мені ремені, — закричав офіцер, — заспокойся! Ми їх розв'яжемо. — І він взявся з солдатом, якому дав знак, до праці. Приречений тихо сміявся без слів, повертаючи голову то ліворуч до офіцера, то праворуч до солдата, не забував він і подорожника.

— Витягни його, — наказав офіцер солдатіві.

З огляду на борону тут треба було діяти обережно. Приречений через свою нетерплячість уже мав кілька невеликих ран на плечах.

Але тепер офіцер ледве цікавився вже ним. Він підійшов до подорожника, знову витяг невелику шкіряну теку, перегорнув її, знайшов нарешті аркуш, якого шукав, і показав подорожникові.

— Читайте, — сказав він.

— Я не можу, — відповів подорожник, — я вже сказав, що не можу читати цих аркушів!

— Приглядайтесь уважно до аркуша! — сказав офіцер і приступив до подорожника, щоб читати з ним разом.

Коли й це не допомогло, він почав водити малим пальцем з великої віддалі над папером, щоб ні в якому разі не доторкнутись до аркуша, і цим способом хотів полегшити читання подорожникові. Подорожник теж силкувався, щоб бодай цим догодити офіцерові, але нічого не міг вдіяти. Тоді офіцер почав читати напис по літерах, а потім прочитав усе ще раз зв'язно.

— «Будь справедливий!» — сказано тут, — мовив він, — тепер уже й ви можете прочитати.

Подорожник так низько схилювався над папером, що офіцер, боячись дотику, відхилив його; подорожник, правда, вже не говорив, але було ясно, що він усе ще не може читати.

— «Будь справедливий!» — сказано тут, — повторив ще раз офіцер.

— Може бути, — сказав подорожник, — я вірю, що там так написано.

— Добре, — сказав офіцер, бодай частково задоволений, і зійшов угору з аркушем по драбині; з великою обережністю він умістив аркуш у креслярі і, здавалось, зовсім переставляв зубчатий механізм; це була дуже клопітна праця, бо йшлося також і про зовсім маленькі коліщата, часто офіцера голова зовсім зникала в креслярі, так пильно хотів він перевірити зубчатий механізм.

Подорожник безперервно стежив знизу за цією працею. Йому заболіла шия, і очі боліли від залитого соняшним світлом неба. Солдат і приречений взяли до своїх справ. Сорочку й штани приреченого, що вже лежали в ямі, солдат витягнув кінцем багнета. Сорочка була жахливо брудна, і приречений прав її у відрі. Коли він надів сорочку й штани, солдат, як і сам приречений, мусів голосно засміятись, бо одяг ззаду був розпорота на дві частини. Можливо, приречений почував себе зобов'язаним розважати солдата і тому крутився колом у розірваному одязі перед солдатом, що качався по землі і бив себе по

колінах. Все ж вони дещо стримувалися в присутності панів.

Коли офіцер нарешті впорався, він оглянув ще раз цілість у всіх її частинах, закрив цим разом накривку кресляра, що досі була відкрита, спустився вниз, глянув до ями, а потім на приреченого, з задоволенням помітив, що той дістав свій одяг, потім пішов до відра з водою, щоб помити руки, нарешті всунув їх — цей сурогат був недостатній, але він мусів скоритися — в пісок, потім підвівся й почав розстібати мундир. При цьому йому відразу упали до рук ті дві дамські хусточки, які він заткнув зв ковнір.

— Ось маєш свої хусточки, — мовив він і кинув їх приреченому. А подорожникові сказав пояснююче: — Подарунки дам.

Попри очевидний поспіх, з яким він знімав мундир і потім зовсім роздягнувся, він поводився дуже уважно з кожною одежиною, по срібних шнурах свого військового сурдута провів навіть пальцями і струснув китицю. Правда, до цієї уваги мало пасувало те, що він, згорнувши кожну одежину, негайно кидав її роздратованим рухом у яму. Останньою лишилася йому коротка шпага з ремнем. Він витягнув шпагу з піхов, переломив її, потім зібрав усе до купи, шматки шпаги, піхви і ремінь, і кинув їх так розмашисто, що вони аж забряжчали в ямі.

Тепер він стояв голий. Подорожник кусав губи й мовчав. Правда, він знав, що мало статися, але не мав жадного права в чомусь перешкоджати офіцерові. Якщо судова процедура, якої тримався офіцер, справді мала бути так скоро знищена — можливо, в наслідок втручання подорожника, до чого він почував себе зобов'язаним, — в такому випадкові офіцер діяв тепер зовсім правильно. На його місці подорожник зробив би те ж саме.

Солдат і приречений спочатку нічого не розуміли, вони жадного разу не оглянулись. Приречений дуже втішився тим, що дістав назад хусточки, але не міг довго

ними втішатись, бо солдат швидким несподіваним рухом вирвав їх у нього. Тепер приречений намагався своєю чергою висмикнути хусточки у солдата з-за пояса, куди їх той заткнув, але солдат пильнував. Вони звернули увагу аж тоді, коли офіцер був зовсім голий. Особливо здавався враженим від передчуття якогось несподіваного звороту справи приречений. Що сталося з ним, відбувалося тепер з офіцером. Можливо, так мало йти аж до кінця. Чи не цей чужий подорожник видав такий наказ. Отже це була помста. Хоч він сам і не страждав до кінця, але до кінця доведenu мав помсту. Широка німа усмішка з'явилась на його обличчі і більше вже не зникала.

А офіцер повернувся до машини. Коли вже й раніше було ясно, що він добре розумів машину, то тепер треба було справді дивуватись, як він обходився з нею і як вона йому корилась. Ледве він наблизився рукою до борони, і вона вже багатократно підіймалась і опускалась, доки не зупинилась на потрібному рівні, щоб прийняти його; він доторкнувся лише до краю ліжка, і воно почало вже дрижати; повстятий чіп сам спрямувався до його уст; видно було, як офіцер не хотів його брати, але вагання тривало лише мить, відразу ж скорився він і прийняв його. Все було готове, лише ремені ще звисали по боках, але вони, очевидно, були зайві, бо офіцера не треба було прив'язувати. Тоді приречений помітив вільні ремені, на його думку, екзакуція була недосконала без зав'язаних ременів, він кивнув солдатові, і вони прибігли прив'язати офіцера. Він уже простягнув одну ногу, щоб штовхнути шатун, який повинен був урухомити кресляр, але побачивши, що підійшли ті двоє, потягнув ногу назад і дозволив себе прив'язати. Тепер уже він не міг досягнути шатуна; ні солдат, ні приречений не могли знайти його, а подорожник не мав наміру навіть поворохнутись. Та це було непотрібне; ледве ремені були прив'язані, як машина вже почала працювати; ліжка дрижало, голки танцювали по шкірі, борона підносилась і спадала. Подорожник

дивився на все це якийсь час, перш ніж згадав, що в креслярі мало б скреготіти одне колесо; але скрізь було тихо, не чути було найменшого шереху.

Через цю тишу машина зовсім випадала з уваги. Подорожник дивився через неї на солдата й приреченого. Приречений був жвавіший, все його цікавило в машині, він то присідав, то ставав навшпиньки, весь час простягаючи вказівний палець, щоб показати щось солдатові. Подорожника це дратувало. Він вирішив лишитись тут до кінця, але вигляду цих двох він не міг би довго витримувати.

— Ідіть додому! — сказав він.

Солдат, може, й погодився б на це, але приречений сприйняв наказ як кару. Він улесливо просився з схрещеними руками, щоб йому було дозволено лишитись тут, а коли подорожник заперечено похитав головою, він навіть упав на коліна. Подорожник побачив, що накази тут нічого не допоможуть, він хотів перейти на той бік і прогнати їх обох. Та раптом почув вгорі у креслярі скрегіт. Він глянув угору. Значить, одна зубчатка таки зіпсувалася? Але трапилось щось інше. Накривка кресляра повільно підводилась і нарешті зовсім відкрилась. Показувались і стали підноситися вгору зубці однієї зубчатки, скоро з'явилось і все колесо; здавалося, наче якась величезна сила стискала кресляр, так що для цього колеса не було вже місця, колесо вивернулось на край кресляра, впало додолу, трохи прокотилось по піску й лишилось лежати. Але слідом упало інше, за ним пішло ще багато, великих, малих і ледве помітних, з усіма відбувалося те саме; уже здавалося, що кресляр спорожнів, але з'явилася нова, особливо чисельна група, колеса підносилися вгору, падали, котилися в піску й лягали. Під впливом цього явища приречений зовсім забув наказ подорожника, його цілковито захопили колеса, він кожного разу хотів схопити котресь з них і одночасно тягнув солдата, щоб той допоміг йому, але лячно відхоплював руки назад, бо

відразу ж надходило наступне колесо, що бодай у першому накоті лякало його.

Подорожник, навпаки, був дуже занепокоєний; очевидно, машина трощилась; її спокійний рух був зрадливий; він відчував, що мусів би тепер забрати офіцера, бо той уже не міг сам за себе потурбуватись. Але в той час, як падіння коліс цілковито опанувало його увагу, він втратив змогу спостерігати за всією машиною; і коли тепер, після того, як останнє колесо вийшло з кресляра, він схилився над бороною, його вразила нова, ще гірша несподіванка. Борона не писала, вона лише порола, і ліжко не перевертало тіла, а, трусячись, підкидало його на голки. Подорожник хотів втрутитися, зупинити все, бож це вже не були тортури, яких хотів офіцер, це була безпосередня смерть. Він простягнув руку. Але борона вже звелася набік з наколотим тілом, як це вона в звичайних випадках робила по дванадцятьох годинах. Кров лилася сотнею струменів, не змішана з водою, бо й водяні рурки не діяли цього разу. Нарешті не діяло й останнє, тіло не сповзало з довгих голок, спливало кров'ю, але висіло над ямою, не падаючи. Борона ніби хотіла б уже повернутися в попереднє становище, але, наче сама помічаючи, що не увільнилася ще від свого вантажу, лишалась над ямою.

— Допоможіть же! — закричав подорожник до солдата й приреченого і сам схопив за ноги офіцера. Він хотів потиснути на ноги, а ті двоє мусіли з другого кінця взяти за голову офіцера і так повільно зняти його з голок. але ті двоє не зважились підійти; приречений просто таки відвернувся; подорожник мусів піти до них і силою поставити до голови офіцера. При цьому він майже мимоволі глянув в обличчя трупа. Воно було таке саме, як і за життя; на ньому не було помітно ніяких ознак обіцяного спасіння; того, що інші здобували в машині, офіцер не здобув; губи були міцно стиснуті, очі відкриті, з виразом життя, погляд спокійний і переконливий, чоло простро-млював гостряк великої залізної глиці.

Коли подорожник і солдат з приреченим позаду дійшли до перших будинків колонії, солдат вказав йому на один із них і сказав:

— Тут каварня.

У підвалі будинку було глибоке, низьке, печероподібне, з закуреними стінами й стелею приміщення. До вулиці воно було відкрите на всю свою широчінь. Хоч каварня мало відрізнялася від інших будівель колонії, що аж до палаців комендантури включно були дуже занедбані, вона все ж справила на нього враження історичної пам'ятки, і він відчув силу попередніх часів. Він підійшов ближче, пройшов у супроводі своїх супутників повз порожні столи, виставлені на вулиці перед каварнею, і вдихнув холодне, застоєне повітря, що йшло з середини.

— Старого поховали тут, — сказав солдат, — духівництво відмовило дати йому місце на кладовищі. Якийсь час вагались, де б його поховати, нарешті поховали тут. Про це офіцер вам, звичайно, не розповів, бо цього він найбільше соромився. Кілька разів він навіть намагався вночі відкопати старого, але його завжди проганяли.

— Де могила? — запитав подорожник, що не міг повірити солдатові. Відразу ж побігли обидва, солдат і приречений, наперед і простягнутими руками показували, де мала бути могила. Вони провели подорожника аж до протилежної стіни приміщення, де за кількома столами сиділи відвідувачі. Це були, мабуть, портові робітники, кремезні люди з короткими, блискучими чорними бородами. Всі були без курток, у порваних сорочках, вбогі, пригноблені люди. Коли подорожник наблизився, деякі з них підвелись і, притиснувшись до стіни, дивилися на нього.

— Це чужинець, — шепотіли навколо подорожника, — він хоче побачити могилу.

Вони відсунули набік кілька столів, під якими справді була могила. Це був простий камінь, досить низький, щоб сховатися під столом. На ньому стояв напис дуже

дрібними літерами; щоб прочитати його, подорожник мусів стати на коліна. Напис звучав: «Тут упокоївся старий комендант. Його прихильники, що тепер не сміють носити якесь ім'я, викопали йому могилу і поклали камінь. Є таке пророцтво, що комендант за певне число літ устане і з цього дому поведе своїх прихильників на відвоювання колонії. Вірте й чекайте!» Коли подорожник прочитав це, він побачив навколо себе людей, що стояли й сміялися, наче вони читали напис разом з ним, знайшли його смішним і жадали від нього, щоб він пристав на їх думку. Подорожник зробив вигляд, наче він цього не помітив, роздав їм кілька монет, зачекав ще, поки стіл пересунули на могилу, залишив каварню і пішов до порту.

Солдат і приречений зустріли в каварні знайомих, які їх затримали. Але вони мусіли нашвидку відчепитися від них, бо подорожник уже зійшов на середину сходів, що вели до човна, коли вони його наздогнали. Мабуть, вони хотіли в останню хвилину змусити подорожника взяти їх з собою. Поки подорожник розмовляв з одним моряком у справі перевезення до пароплава, ці двоє мовчки зупинилися коло сходів, бо кричати не зважувались. Але коли вони вже спускалися, подорожник був у човні і моряк відчалував від берега. Вони могли б ще стрибнути до човна, але подорожник підніс з підлоги важку вузлувату линву, погрозив нею і тим стримав їх від стрибка.

СІЛЬСЬКИЙ ЛІКАР

Я опинився в скрутному становищі; треба було терміново їхати; важко хворий чекав на мене в селі, віддаленому на десять миль; сильна снігова хуртовина виповнювала великий простір межі мною й ним; легкий візок на високих колесах, саме такий, що придатний для сільських доріг, я мав; загорнувшись у хутро, з торбинкою для інструментів у руках, я стояв на подвір'ї, готовий у дорогу; але не було коня. Мій власний кінь у висліді перенапруження цієї холодної зими сконав минулої ночі; моя служниця бігала тепер по хатах, щоб у когось позичити коня; але на це не було жадної надії; я знав це і, дедалі більше засипуваний снігом, дедалі неповороткіший, даремно стояв і чекав. На воротах з'явилася дівчина, помахуючи ліхтарем, сама; звичайно ж, хто позичив би тепер коня на таку подорож? Заклопотаний і розгублений, я мимохідь ударив носакон у струхлявілі двері давно не вживаного свинюшника. Вони відкрилися й захиталися на завісах сюди й туди. Звідти пішло тепло й дух, наче б від коней. Каламутний стасний ліхтар хилитався всередині на мотузку. У низенькому хлівчику, зігнувшись у три погібелі, сидів якийсь чолов'яга й уп'явся в мене синіми очима.

— Накажете запрягати? — запитав він, виповзаючи навкарачки.

Я не знав, що відповісти, й лише схилювся, щоб роздивитися, що там ще було в хліві. Служниця стояла поруч.

— Чоловікові й не в голові, що за речі трапляються на його власному обійсті, — сказала вона, і ми обоє засміялися.

— Агов, брате, агов, сестро! — вигукнув конюх, і двоє могутніх коней, притиснувши ноги до черева й схиливши наче карбовані голови, як то роблять верблюди, виграючи підтягнутими боками, ледь-ледь одне за одним протиснулися через отвір дверей. Але вони випросталися відразу й стали на ноги. Їх лискуча шерсть диміла густою парою.

— Допоможи йому, — сказав я, і слухняна дівчина поспішила подати конюхові упряж. Та ледве вона підійшла до нього, як той обхопив її й припав до її обличчя своїм. Дівчина скрикнула, втікаючи до мене; на її щоці червоними рубцями відбилися два ряди зубів.

— Гей ти, тварюко! — скрикнув я з обурення. — Захотів скоштувати нагая? — Але відразу захопився, що це ж чужинець, я не знаю, звідки він узявся мені на допомогу, коли всі відмовилися. Наче б збагнувши мої думки, він не надав значення моїм погрозам, лише обернувся до мене, все ще пораючися коло коней:

— Сідайте, — сказав він, і справді: все було готове. Такою гарною паровицею, я це відразу помітив, мені ще не доводилося їздити, і я радо сідаю.

— Але правити кіньми буду я, бо ти не знаєш дороги, — мовив я.

— Звичайно, — відповів він. — Я й не думаю їхати, а лишуся з Розою.

— Ні! — скрикнула Роза і в страшному передчутті своєї неуникненної долі побігла в хату; я почув, як загримів ланцюг, накинений нею на двері, як клацнув замок; я бачив ще, як вона пробігла передпокоюм і далі кімнатами, скрізь гасячи світло, щоб надійно сховатися.

— Ти поїдеш зі мною, — сказав я конюхові, — або я відмовляюся від подорожі. Мені й не в думці платити тобі за цю подорож дівчиною.

— Давай! — вигукнув він; ударив у долоні, і мій візок

підхопило, як тріску на бистрині; ще я чую, як тріщать і розлітаються на скалки двері мого дому під ударами конюха, а вже рівномірний пронизливий свист глушить мої почуття, забиваючи очі й вуха. Але й це лише на одну мить, бо наче б безпосередньо перед моїми ворітьми відкривається подвір'я мого хворого, і я вже прибув; спокійно зупинилися коні; хуртовина уляглася; усе освітлене місяцем; батьки хворого вибігли з хати; його сестра за ними; мене гейби виносять з візка; я не розумію їх плутаних пояснень; у кімнаті хворого нема чим дихати; димить потрискана піч; я хочу відкрити вікно, але спочатку мушу оглянути хворого. Худий хлопець — температура нормальна, не висока й не низька, очі порожні — підводиться з-під ковдри без сорочки, кидається мені на шию й шепоче до вуха:

— Докторе, дозвольте мені вмерти.

Я оглядаюся; ніхто цього не чув; батьки німо стоять, схиливши голови, й чекають мого вироку. Я відкриваю свою торбинку й вибираю інструменти; хлопець весь час мацає мене з ліжка рукою, щоб нагадати мені про своє прохання; я дістаю пінцет, перевіряю його при світлі свічки і кладу його назад. «Так, — думаю собі цинічно, — в таких випадках приходять на допомогу боги, посилають потрібного тобі коня, у поспіху додають ще одного, а поверх того докидають і конюха». І щойно тепер пригадую Розу; як бути, як урятувати її, як я витягну її з-під того конюха, будши за десять миль від неї, з непогамованими кіньми в моєму візку? Ці коні якось послабили сторонки; не знаю, яким способом відчинили знадвору вікно; обоє простягають голови в хату і, не зважаючи на вигуки родини, оглядають хворого. «Негайно ж їду додому», — вирішую я, наче б коні кликали мене в дорогу, але дозволяю, щоб сестра, якій здається, що я запаморочений спекою, зняла з мене хутро. Переді мною ставлять склянку рому, і старий поляпує мене по плечі, вважаючи, що така велика жертва дає йому право на панібратство. Я

похитую головою; від тупоголовости старого мене канудить; тільки з цієї причини я відмовляюся пити. Мати стоїть коло ліжка і припрошує мене туди; я піддаюся і тим часом, як один кінь рже, задравши голову до стелі, прикладаю свою голову до грудей хлопця, який здригається від дотику моєї мокрої бороди. Підтверджується те, що я й так знав: хлопець здоровий, хібащо з легким недокрів'ям, мати занадто перепоює його кавою, але він здоровий, і найліпше було б носаконем вибити його з ліжка. Але я не уліпшувач світу й лишаю його лежати. Я призначений сюди з повіту й виконую свої обов'язки, як можу, навіть більше, ніж можу. Хоч мені й погано платять, я завжди готовий допомогти бідному. А тут ще клопіт мені з Розою. Хай хлопець має рацію, але й мені пора вже вмерти. Що я маю тут робити цієї нескінченної зими! Мій кінь сконав, і немає нікого в селі, щоб позичив свого. Мушу діставати коней з свинюшника; якби випадком цих коней не було — хоч їдь на свинях. Он воно як. Я киваю сімейству. Вони нічого цього не знають, а якби й дізналися — не повірили б. Рецепти виписувати легко, але поза тим порозуміватися з людьми важко. Ну що ж, тут був би й кінець моїй візиті, мене потурбували ще раз без потреби, але я до цього звичний, користуючися моїм нічним дзвінком, мордує мене весь повіт, а цього разу довелось мені навіть поступитися Розою, тією милою дівчиною, якої я роками не помічаю, хоч вона живе в моєму домі, — це занадто велика жертва, і я мушу найвишуканішими способами гамувати себе, щоб не кинутися на цю родину, яка при всьому бажанні не може повернути мені Розу. Коли ж я закриваю свою торбинку і даю знак, щоб подали мені хутро, тим часом, як родина стоїть і чекає — батько принохується до склянки рому, яку тримає в руках, мати, видимо, дуже розчарована — але чого хочуть від мене ці люди? — з сльозами на очах кусає губи, а сестра розмахує наскрізь просякнутим кров'ю рушником, — у мене прокидається сумнів: а може, хлопець і справді хворий? Я

підходжу до нього, він усміхається до мене, наче б я підносив йому найсмачнішої юшки, — леле, знову заржали обоє коні; можливо, їх ржання визначене вищими силами, щоб улегшити мені оглядини хлопця — й от я помічаю: так, хлопець хворий. З правого боку в нього, на рівні кульші, відкрилася рана завбільшки з долоню. Рожева посередині і поволі світліша під краї, з дрібнозернистою тканиною й нерівномірними клаптями загуслої крові, вона зяє, як рудня, вивернута наверх. Так виглядає з віддалі. А зблизька ще складніше. Дивлячися на таке, мимоволі свиснеш. Хробаки завбільшки з мій мізинець; рожеві самі з себе та ще й закривавлені, звиваються вони, тримаючися ніжками глибини рани й підносячи вгору білі голівки. Бідний хлопче, тебе ніщо не врятує. Я знайшов твою велику рану; ця квітка в тебе на боці — твоя загибель. Родина щаслива, вона спостерігає мене при ділі; сестра говорить про це матері, мати батькові, батько кільком гостям, що навшпиньки баянсують розпростертими руками, входячи в місячному світлі у відкриті двері.

— Ти врятуєш мене? — шепоче, схлипуючи, хлопець, вражений жакливим виглядом хробаків у своїй рані.

Такі люди в моїй місцевості. Завжди вимагають від лікаря неможливого. Стару віру вони втратили; священик сидить дома і рве на шматки своє церковне одіння, одне за одним; а лікар мусить зробити все своїми делікатними руками хірурга. Що ж, як хочете: я не набиваюся, хочете мене принести в жертву — можете робити й це зі мною; чого кращого чекати мені, бідному сільському лікареві, що втратив свою служницю? Вони сходяться, родина й старшини села, і роздягають мене; шкільний хор з учителем на чолі стоїть перед хатою й співає зовсім простеньку мелодію на слова:

Роздягніть його, й він вилікує,
А не вилікує, убийте його!
Бо він же лікар, він тільки лікар.

Й от мене роздягнули, і я, перебираючи пальцями бороду, дивлюся на цих людей, похиливши голову. Я опанував себе, почуваю перевагу над ними й тішуся своєю перевагою, хоч ніщо мене не врятує, бо вони беруть мене за ноги й голову й несуть у ліжко. Під стіну, з того боку, де рана, кладуть мене. Потім усі виходять з кімнати; двері зачинені; пісня змовкає; місяць укритися хмарою; мені тепло під ковдрою; тінями похитуються кінські голови в віконних отворах.

— Знаєш що? — шепоче мені хлопець, — я тобі майже не вірю. Ти також чимось прибитий і не тримаєшся на ногах. Замість допомагати, ти стиснув мене на моєму смертному ложі. Найлюбіше я видряпав би тобі очі.

— Правду кажеш, — відповідаю я, — Алеж я лікар. Що маю робити? Повір, що мені теж важко.

— І цим вибаченням я мушу вдоволитися? Атож, мушу, звичайно. Завжди мушу з усім миритися. З цією чудовою раною з'явився я на світ; це єдине, що я маю.

— Юний друже, — відповів я, — твоя помилка в тому, що ти нічого не бачиш навколо. Я, той, що оглядав усіх хворих навколо, кажу тобі: твоя рана не така вже й страшна. Два удари гаком під гострим кутом. Багато є таких, що підставляють свої боки і ледве чують удари сокири в лісі, поминаючи ті, що близько коло них.

— Це справді так, чи ти обдурюєш мене в запамороченні?

— Це справді так, можеш узяти, йдучи туди, слово чести сільського лікаря.

І він узяв його й змовк. Але тепер надійшов час подумати мені про свій рятунок. Ще стояли вірні коні на своїх місцях. Одяг, хутро й торбинку з інструментом легко було зібрати; з одяганням я не хотів марнувати часу, якщо коні помчать з такою самою швидкістю, як і сюди, я ніби перескочу з цього ліжка в своє. Слухняно відступив один кінь від вікна; я кинув свій клунок у візок; хутро полетіло

задалеко і зачепилося лише одним рукавом за якийсь гак. Добре й так. Я скочив на коня. Упряж теліпається, коні ледве зв'язані одне з одним, візок хилитається сюди й туди, хутро тягнеться по снігу.

— Давай! — кажу я, але де там; повільно, як німечні старики, плуганимося ми по сніговій пустелі; довго ще супроводить нас нова, але вже запізніла дитяча пісня:

Радуйтеся, пацієнти,
Лікаря покладено до вас у ліжку!

Так я ніколи не доїду додому; пропала моя квітуча практика; мій наступник обікраде мене, хоч і даремно, бо він не зможе мене замінити; у моєму домі лютує огидний конюх; Роза в його владі; мені страшно про це й думати. Голий, виставлений на мороз цього страшного віку, на земному возі з неземними кіньми, волочуся я, стара людина, не знати де. Мое хутро волочиться позазд візка, але я не можу його дістати, і ніхто з тієї верткої наволочі моїх пацієнтів не поворухне й пальцем. Ошуканий! Ошуканий! Раз пішов на поклик фальшивого нічного дзвінка — і все назавжди втрачене.

СТАРОВИННИЙ РУКОПИС

Таке враження, що оборона нашої батьківщини багато в чому занедбана. Досі ми цим не клопоталися, кожен думаючи про власну працю; але події останнього часу занепокоїли нас.

Я маю шевську майстерню на площі перед імператорським палацом. Ледве відкриваю удосвіта свою крамницю, як уже бачу, що входи до всіх чотирьох вуличок, які сходяться до площі, обсажені озброєними вояками. Але це не наші солдати, а, очевидно, кочовики з півночі. Якимось незбагненим чином пробилися вони до столиці, яка, до речі, положена на великій віддалі від кордону. Так чи так, але вони тут, і здається, що кожного ранку їх більшає.

Відповідно до своїх звичаїв вони таборують під відкритим небом, житлові ж будинки вони зневажають. Вони тільки те й роблять, що відточують мечі, загострюють стріли, вправляються на конях. З цієї тихої, завжди пильно утримуваної в чистоті площі вони зробили стайню. Правда, ми намагаємося, подеколи вискакуючи з крамниць, прибирати бодай найогидніший бруд, але таке діється дедалі рідше, бо ці зусилля не дають жадної користі, а до того ж і наражають нас на небезпеку бути затоптаними дикими кіньми або зазнати каліцтва під нагаями.

Говорити з кочовиками неможливо. Нашої мови вони

не розуміють, та ледве чи мають і свою власну. Поміж собою порозуміваються вони, як галки. Без перерви чуємо ми цей перегук галок. Наш уклад життя, наші влаштування їм незрозумілі, й вони не цікавляться ними. З цієї причини вони відмовляються розуміти й мову знаків. Можеш собі вивернути щелепи й повикручувати з суглобів руки — вони тебе не розуміють і ніколи не зрозуміють. Часто вони корчать гримаси, при тому вибалушуючи білки очей і пінячи слиною з рота, але це не значить, що вони хочуть щось сказати тобі чи налякати, просто така їхня натура. Вони беруть усе, що їм потрібне, але не можна сказати, що застосовують насильство, ні, ми самі відступаємо набік і залишаємо їм усе, чого вони бажають.

І з моїх запасів вони поцупили не одну добру річ. Але я не можу нарікати, особливо коли бачу, як гірко доводиться різникові на протилежному боці вулиці. Ледве він устигне привезти товар, як кочовики рвуть його з рук і негайно зжирють. Їх коні також жеруть м'ясо; часто вершник лежить поруч зі своїм конем й обидва споживають один шматок м'яса, кожен зі свого кінця. Різник переляканий і не наважується припинити доставу м'яса. Та ми розуміємо його й збираємо гроші, тим робом підтримуючи його. Бо якби кочовики не діставали м'яса — ніхто не знає, що могло б статися; зрештою, ніхто не може знати, що спаде їм на думку, як вони навіть щодня діставатимуть м'ясо.

Останнім часом різник вирішив бодай заощадити собі клопіт з різанням худоби й одного ранку пригнав живого бика. Але вдруге він не посмів так зробити. Я лежав добру годину на підлозі в далекому закутку своєї майстерні, накинувши на себе весь одяг, ковдри й подушки, аби лиш не чути реву бика, до якого збіглися з усіх боків кочовики, щоб угризтися й рвати зубами його живе м'ясо. Я насмілювався вийти тоді, коли вже все стихло, і бачив, як вони, на подобу пняків коло бочки, лежали втомлено навколо решток бика.

Саме тоді, здається мені, я побачив в одному з вікон

палацу імператора; ніколи поза тим він не виходить до цих зовнішніх покоїв, бо живе незмінно тільки в найосереднішому саду; але цього разу, бодай так здавалося мені, він стояв при одному вікні й дивився, опустивши голову, на те, що діялося перед його палацом.

«Що буде далі?» — думали ми собі всі. — «Як довго мусимо ми витримувати цей тягар і муку? Імператорський палац привабив кочовиків, але неспроможен їх прогнати. Брама замкнена; варта, що раніше так урочисто виходила й входила через неї, ховається за загратованими вікнами. На нас, ремісників і крамарів, лягає обов'язок рятувати батьківщину, але це завдання не на нашу силу, а зрештою, ми й не хизувалися, що здібні впоратися з таким завданням. Це чисте непорозуміння, і воно буде причиною нашої загибелі».

ПЕРЕД ЗАКОНОМ

Перед Законом стоїть воротар. До цього воротаря підходить один чоловік із села і проситься ввійти до Закону. Але воротар каже, що він йому тепер не може дозволити. Чоловік замислюється і тоді запитує, чи не міг би він, отже, ввійти пізніше.

— Можливо, — каже воротар, — але тепер ні.

Оскільки брама до Закону стоїть відкрита, як завжди, а воротар відходить набік, чоловік нагинається, щоб заглянути через браму всередину. Коли воротар це помічає, то сміється й каже:

— Якщо це тебе так манить, спробуй, не зважаючи на мою заборону ввійти до середини. Але, гляди: я могутній. І я тільки найнижчий воротар. Від світлиці до світлиці стоять ще воротарі, один від одного могутніші. Вже погляду третього я не можу витримати.

Таких труднощів чоловік із села не сподівався: адже закон повинен бути приступний кожному й завжди, думає він, але тепер, коли він докладніше розглядає воротаря з його хутрянй кереї, з його великим гострим носом, довгою, тонкою, чорною татарською бородою, він вирішує що краще пождати, поки не дістане дозволу ввійти. Воротар дає йому ослінчик і каже сісти збоку при дверях. Він сидить там днями й роками. Він багато разів пробує дістати дозвіл і своїми просьбами втомлює воротаря. Воротар часто вчиняє йому маленькі допити, розпитує про його рідний край і ще багато про що, але це

безучасні запитання, як їх ото задають великі панове, і на закінчення він каже йому щоразу знов, що ще не може дозволити. Чоловік, який багато чим впорядився для своєї подорожі, вживає все, що тільки може бути цінне, щоб підкупити воротаря. Цей, правда, все приймає, але при тому каже:

— Я беру це тільки для того, щоб ти знав, що не прогавив нічого.

Протягом багатьох років спостерігає чоловік воротаря майже безперервно. Він забуває про інших воротарів, і цей перший видається йому єдиною перепоною, щоб увійти до Закону. Він проклинає нещасний випадок, у перші роки безоглядно й голосно, пізніше ж, коли стає старий, він тільки бурчить собі щось. Він дитиніє, і, оскільки він, довгорічно вивчаючи воротаря, розпізнає навіть бліх у його хутрянй кереї, то просить так само й бліх, щоб допомогли йому і переконали воротаря. Нарешті, блиск його очей слабшає, і він не знає, чи справді йому стає темно, чи це тільки очі його обманюють. Проте, він тепер добре розпізнає в темряві саяво, яке незгасно сяє з дверей Закону. Тепер йому вже не довго жити. Перед смертю він збирає в своїй голові досвід за весь час в одне запитання, яке він досі ще не ставив воротареві. Він киває йому, бо не може вже більше випростати своє задубіле тіло. Воротар повинен низько нахилитись до нього, бо різниця величини змінилась дуже на некористь чоловіка.

— Що бо ти ще хочеш тепер знати? — питає воротар. — Ти ненаситний.

— Усі ж прагнуть до Закону, — каже чоловік, — як же це так, що за багато років ніхто, крім мене, не жадав дозволу?

Воротар розуміє, що чоловік уже доходить свого кінця, і, щоб досягти ще до його слуху, який зникає, горлає до нього:

— Тут ніхто не може дістати дозволу, бо цей вхід був призначений тільки для тебе. Тепер я йду і зачиню його.

ШАКАЛИ І АРАБИ

Ми отаборилися в оазі. Супутники спали. Один араб, високий і білий, пройшов повз мене, він наглянув до верблюдів і йшов до місця сну.

Я розкинувся горілиць у траві, мені не хотілося спати, я не міг; тоскне завивання шакала в далині; я знову підвівся. І те, що було так далеко, стало раптом близьке. Гурт шакалів навколо мене; матовим золотом виблискували пригашені очі; струнки тіла, наче під нагаєм, рухалися розмірено й метко.

Один підійшов ззаду, просунувся мені під рукою, щільно повз мене, наче прагнув мого тепла, потім став передо мною і заговорив до мене майже обличчям до обличчя.

— Я найстарший шакал з усієї околиці. Я щасливий що маю ще змогу вітати тебе тут. Я вже майже втратив надію, бо ми чекали на тебе безмежно довго; чекала моя мати і її мати, і всі їх матері, аж до матері всіх шакалів. Вір мені!

— Це дивує мене, — сказав я і забув запалити багаття, щоб димом від нього шакалів зупинити, — дуже дивно мені це чути. Лише випадково прийшов я з далекої Півночі, перебуваючи в короткочасній подорожі. Чого ви, власне, хочете, шакали?

І наче підбадьорені цим, може, надто дружнім словом, вони тісніше зімкнули своє коло навколо мене; всі дихали уривчасто й кашляючи.

— Ми знаємо, — почав найстарший, — що ти прийшов з Півночі, саме на тому будується наша надія. Там живе ще розум, якого не знайдеш тут серед арабів. З цієї холодної пихи не викрешеш іскри розуму. Вони вбивають тварин, щоб пожирати їх, а падло зневажають.

— Не говори так голосно, — сказав я, — поблизу сплять араби. — Ти справді чужинець, — сказав шакал, — інакше ти знав би, що ніколи ще в історії світу шакал не боявся араба. Ми мусимо їх бояться? Хіба не досить ще нещастя в тому, що ми закинуті в середовище такого народу? — Може бути, може бути, — сказав я, — я не можу зважити речі, так далекі мені; здається, це дуже давній спір; він певно увійшов уже в кров; отже, можливо, й скінчиться тільки кров'ю.

— Ти дуже мудрий, — сказав найстарший шакал, і всі задихали ще скоріше, хоч вони стояли на місці; прикрій дух, що часами можна було зносити лише з затисненими зубами, йшов з відкритих пащек. — Ти дуже мудрий, те, що ти кажеш, відповідає нашому давньому вченню. Отже ми відберемо їм кров, і спір буде скінчений. — О, — сказав я більш схвильовано, ніж хотів. — Вони боронитимуться, вони зграями розстрілюватимуть вас із своїх рушниць. — Ти не розумієш нас, — сказав він, — на людський зразок, від якого не вільні також і на Півночі. Ми, ми ж їх не вбиватимемо. Ніл не мав би стільки води, щоб нас обмити. Ми втікаємо геть від одного вигляду вашого живого тіла, на чисте повітря, в пустелю, яка через те стала нашою батьківщиною.

І всі шакали навколо, до яких між тим ще багато надійшло здалека, схилили голови між передні ноги і чистили їх лапами; наче хотіли схвати відразу, яка була так страшна, що мені хотілося найкраще одним стрибком вискочити з їхнього кола. — Що ж ви хочете робити? — запитав я і хотів встати; але не міг; два молодих звіри стисли мені зубами піджак і сорочку, я мусів сидіти далі. — Вони тримають твій шлейф, — сказав старший шакал,

пояснююче й поважно, — на знак пошани. — Хай лишать мене! — вигукнув я, звертаючись то до старого, то до молодих. — Звичайно вони це зроблять, — сказав старий, — коли ти цього вимагаєш. Але це потриває хвилику, бо вони за звичаєм глибоко загнали зуби і мусять тільки повільно розтулити пащі. Тим часом слухай наше прохання. — Ваша поведінка не дуже схиляє мене до того, сказав я. — Не залишай нас на поталу нашій долі, — сказав він і вперше вдався до плаксивого тону, — ми бідні тварини, маємо лише зуби; до всього, що ми хочемо зробити, добре чи зле, у нас є тільки зуби, — То чого ж ви хочете, — спитав я, тільки трохи заспокоївшись.

— Пане, — вигукнув він, і всі шакали завили; десь дуже далеко, видалось це мені якоюсь мелодією. — Пане, ти повинен припинити суперечку, що роздвоює світ. Такий, як ти, за описом наших старших, має зробити це. Ми мусимо мати спокій з арабами; чисте повітря, очищений від них горизонт навколо; жадного стогону барана, якого ріже араб, спокійно повинна вмирати кожна тварина; без перешкод повинна бути висмоктана нами і до кісток очищена. Чистоти, тільки чистоти хочемо ми, — плакали й схлипували тепер всі, — як терпиш ти на цьому світі, ти, благородне серце й солодке нутро? Брудне їх біле, брудне їх чорне, жаж — їхня борода; плювати хочеться при вигляді моргання їх очей; і коли вони підносять руку, пекло розкривається під пахвами. Тому, о пане, о дорогий пане, з допомогою своїх міцних рук переріж їм цими ножицями ший! — І, слідуючи за кивком його голови, вийшов один шакал, який ніс на клику невеликі, вкриті давньою ржею кравецькі ножиці.

— Значить, нарешті ножиці і — все! — вигукнув провідник арабів нашого каравану, що підліз до нас проти вітру, і розмахнувся величезним нагаєм. Всі розбіглися дуже швидко; але на певній віддалі вони збилися тісно в купу, так тісно і непорушно, що це виглядало, як вузька загорода, оточена мандрівними вогниками.

— Так, ти, пане, також чув і бачив це видовище, — сказав араб і засміявся весело, як тільки дозволяла стриманість його племені. — Отже ти знаєш, чого хочуть звірі? — запитав я. — Звичайно, пане, — сказав він, — таж це загальновідоме; як довго існують араби, мандрують ці ножиці по пустелі і мандруватимуть з нами до кінця днів. Кажному європейцеві пропонують їх для великої справи; кожен європеєць здається їм покликаним для цього. Дивовижну надію мають ці тварини; дурні, справжні дурні вони. Тому ми їх любимо; це наші пси; кращі від ваших. Ось подивись, вночі загинув один верблюд, я наказав відтягнути його. Чотири носильники прийшли й кинули важкий труп. Ледве його поклали, як шакали піднесли свої голоси. Наче тягнені неухильно на мотузку, кожен з них надходив, зупиняючись і сунучись тілом по землі. Вони забули арабів, забули ненависть, всіх їх зачарувала сучасність сильних випарів трупа. Один уже повис на шийі першим укусом знайшов артерію. Наче мала божевільна помпа, яка хоче так само настирливо, як і безнадійно згасити велику пожежу, сіпався і здригався на своєму місці кожен м'яз його тіла. І вже лежали всі вони за тією самою працею горою на трупі.

Тоді провідник сильно потягнув дошкульним нагаєм по них здовж і впоперек. Вони піднесли свої тіла, напівсп'янілі й зомлілі, побачили перед собою постать араба, відчували вдари нагая, подалися стрибками назад і відбігли на деяку віддаль. Але кров верблюда вже розлилась калюжами, парувала; труп у багатьох місцях був розтерзаний. Вони не могли протистояти, знову були тут, тоді провідник знову підніс нагая, я схопив його за руку. — Ти маєш рацію, — сказав він, — лишімо їх при їхньому ділі, час вже й вирушати в путь, ти бачив дивних тварин, правда? І як вони нас ненавидять!

ЗВІТ ДЛЯ АКАДЕМІЇ

Високодостойні панове академіки!

Ви вшанували мене запрошенням подати до Академії звіт про моє попереднє життя, коли я був мавпою.

На жаль, я не можу задоволити ваше бажання. Приблизно п'ять років відокремлюють мене від мавп'ячого існування, час, короткий, як міряти його календарем, але безконечно довгий, щоб мені його було пройти, зустрічаючи, правда, в дорозі прекрасних людей, користуючися порадами, під оплески й музику оркестрів, але по суті самотньо, бо весь той супровід, висловлюючися образно, тримався далеко за бар'єром. Я ніколи не спромігся б на успіх, якби затято тримався за своє минуле, за спогади юности. Саме цілковите зречення затятости було найпершою заповіддю, якій належало мені підкоритися; і я, вільна мавпа, наклав на себе це ярмо. Тим самим мої спогади дедалі більше згасали. Спочатку я міг би, якби люди того забажали, легко повернутися до попереднього життя, до якого брама була відкрита на всю широчінь неба, але чим більше вони мене підганяли в моєму розвитку, тим більше вона нижчала й звужувалася, тим приємніше й упевненіше почував я себе в світі людей; буря, що видмухнула мене з минулого, вже заспокоїлася; сьогодні це вже лише легіт, який дмухає прохолодою на мої п'яти; і діра в даліні, через яку він дмухає й через яку я сам пройшов, стала такою малою, що я, якби мені взагалі

вистачало сили й бажання туди повернутися, мусів би, щоб пролізти, обідрати на собі шкіру. Просто кажучи, хоч я охоче в таких випадках користуюся образною мовою, просто кажучи: ваша мавп'яча істота, мої панове, якщо ви щось подібне за собою маєте, ніяк не далі в минулому від моєї. Але подих мавпства лоскоче п'ятки кожному, хто ходить тут по землі: однаково, як малому шимпандзе, так і великому Ахіллові.

Та в найстислішому викладі я, далєбі, й можу відповісти на ваше прохання і роблю це навіть з великою радістю. Перше, чого я навчився, — це потиск руки; потиск руки свідчить про одвертість; нехай же сьогодні, коли я опинився на вершку своєї кар'єри, до того першого потиску додається й моє одверте слово. Академії воно не принесе нічого істотно нового, далеко менше того, що від мене вимагається, чого я при всьому бажанні не можу розповісти, але воно бодай накреслить основну лінію, ідучи за якою колишня мавпа спромоглася увійти в людське суспільство й закріпитися в ньому. Звичайно, мені не належало б робити й ті незначні зізнання, які слідує далі, якби я не був так певний себе і якби моє становище на всіх великих сценах світових вар'єте не було таке незаперечно міцне.

Я родом з Золотого Берега. Про те, як мене впіймано, я знаю лише з чужих слів. Одна мисливська експедиція фірми Гагенбек — з керівником якої я, до речі, відтоді випив не одну пляшку доброго червоного вина — залягла в прибережних кущах, коли я з виводком мавп вибіг увечорі на водопій. Почалася стрілянина, і я був єдиний, кого поцілили; я дістав дві рани.

Одну на щоці, вона була легка, але залишила великий, і то голий, червоний шрам, який спричинився до того, що мені дали огидне й зовсім безглузде, справді помавп'ячому вигадане, прізвисько Червоний Петер, так ніби я тільки тим і відрізняюся від недавно здохлої

дресованої мавпи Петера, що маю червону пляму на щоці. Та це між іншим.

Другий постріл влучив мене нижче кульші. Рана була важка, вона спричинилася до того, що я й тепер трохи накульгую. Недавно я читав статтю одного з тих псів, яких нацьковують на мене газети: мовляв, доказом на те, що я не цілком подолав у собі мавп'ячу натуру, є моє замилювання знімати штани й показувати відвідувачам місце, в яке вцілила мене куля. Щоб йому, тому гевалові, поодпадали один по одному пальці на тій руці, якою він пише. Так, я можу дозволити собі знімати штани, перед ким мені захочеться, і нічого там ніхто не побачить, крім добре плеканої шерsti і шраму від — вживім тут у конкретному випадку відповідне слово, але хай не зрозуміє мене хтось фальшиво — шраму від нахабного пострілу. Хай буде все на виду; мені нічого приховувати; коли ідеться про істину, найвихованіша людина відкине всі правила витонченої поведінки. Якби ж той писака у присутності відвідувачів знімав штани, виглядало б це зовсім інакше, і я готовий схвалити його поведінку, як він цього не робить. Але хай дасть і мені спокій з своїми повчаннями!

По тих пострілах я опритомнів — і звідси поволі починаються мої власні спогади — у клітці на середньому покладі гагенбеківського пароплава. Це була не чотири-стінна ґратована клітка, тільки три ґратовані стіни були примоцовані до стінки ящика, отож ящик творив четверту стінку клітки. Клітка була занизька, щоб стояти в ній випроставшись, і вузька, щоб сидіти. Тому я приклякав на зігнутих, весь час тремтячих колінах, і то, мабуть, не хотівши нікого бачити, воліючи лишатися в п'їтмі, тримався обернено до ящика, тим часом як пруття ґратів врїзалос'я ззаду в моє тіло. Такий спосіб тримання диких звїрів безпосередньо після вполювання вважається найкращим, і я з власного досвіду не можу сьогодні заперечувати, що з людського погляду так воно й є.

Але тоді я про це не думав. Уперше в своєму житті я опинився в безвихідному становищі, принаймні без виходу просто перед собою; просто передо мною був ящик зі щільно пригнаними одна до одної дошками. Щоправда, між дошками була одна продовжня щїлина, яку я, щїжно відкривши, привїтав безт'ямно радїсним виттям, але ця щїлина була така вузька, що крізь неї годї було просунути навіть хвїст, і всїєї моєї мавп'ячої сили не вистачало на те, щоб її розширити.

Як мені потїм оповїдали, я робив тоді дивовижно мало галасу, з чого робили висновок, що я або невдовзі скон'аю, або, якщо мені пощастить витримати першїй критичний час, буду вельми придатний до дресування. Я цей критичний час витримував. Глухї схлипування, болюче полювання на блїх, утомлене вилїзування кокосових горїхів, вискалювання зубів, коли до клітки хтось підходив, биття об стїнку головою — таке було моє перше поведження в новому житті. А поза всїм тим тільки одне почуття: нема виходу. Звичайно, свої тодїшнї мавп'ячі переживання я можу висловити тепер лише людською мовою, отож і не зовсім точно, але навіть як я тодїшню мавп'ячу істину неспроможен тепер точно віддати, мїй виклад наближений до неї, в чому немає жадного сумнїву.

Доти я мав таку безлїч виходів, а тепер не лишалося жадного. Я опинився в глухомо кутї. Я був би не в меншїй безвиходї, нїж тепер, якби мене навіть прибили цв'яхами. Чому? Хоч роздери до крові пальці на ногах — не знайдеш пояснення. Хоч притиснися спиною до пруття клітки так, що вона тебе майже розполовинить, — не знайдеш відповідї. У мене не було жадного виходу, але я мусїв його знайти, бо без нього не мїг існувати. Назавжди лишатися притиснутим до стїни ящика — не лишалося іншого, як сконати. Алеж призначення мавп у Гагенбека — бути притисненим до стїни ящика, тож я й вирїшив перестати бути мавпою. Ясний і незаперечний висновок, до якого я мусїв дїйти своїм шлунком, бо мавпи думають шлунком.

Боюся, що мене неправильно зрозуміють, коли я говорю про вихід. Я вживаю це слово в найзагальнішому й найбезпосереднішому розумінні. Я умисне не говорю про свободу. Маю на увазі велике почуття несторонньої свободи. Можливо, будши мавпою, я мав це почуття, і трапалося мені пізнати людей, які тужать за ним. Що ж стосується мене, то я не вимагав свободи ні тоді, ні тепер. Між іншим: люди занадто часто оманно розуміють це слово. Свободу вважають найвищим почуттям, тому й оману цим словом вважають найшляхетнішою. Часто перед виступами у вар'єте я спостерігав пару, що викручувалася на трапеціях під самим дахом, вони розколихувалися, перестрибували, колихалися, тримаючи одне одного в обіймах, одне одного тримали в повітрі за чуба зубами. «І це називається людською свободою», думав я, «свободою руху». Яке знушення над святою природою! Якби мавпам показали цю свободу руху, їхнього реготу не витримали б стіни ніякої будівлі.

Ні, свободи я не жадав. Ішлося мені лише про якийсь вихід; праворуч, ліворуч, будь-куди; інших вимог я не ставив; хай би вихід був тільки оманною; мої вимоги були такі скромні, що вистачало б і омани. Тільки б рухатися й рухатися вперед! Тільки не стояти непорушно з піднесеними руками притиснутим до стіни клітки.

Сьогодні бачу ясно: без великого внутрішнього зосередження не вирватися б мені з клітки ніколи. І справді, усе, чого я досягнув і чим став, я завдячую спокоеві, який опанував мене по перших днях перебування на тому кораблі. Але спокій, своєю чергою, я завдячую тим людям, які оточували мене на кораблі.

То були, попри все, добрі люди. Я й тепер приємно згадую їхні важкі кроки, що відбивалися луною в тодішньому моєму півзапамороченні. Вони мали звичку до всього братися з особливою повільністю. Коли хтось з них хотів протерти очі, він підносив руку так, наче б на ній висів важкий тягар. Їхні жарти були грубі, але сердечні. Їх

сміх супроводився оглушливим, але безневинним ревом. Вони мали звичку постійно спльовувати і плювали куди попало. Вони завжди нарікали, що мої блохи перескакують на них, але при тому ніколи по-справжньому не гнівалися на мене, бо ж добре знали, що блохи водяться в моїй шерсті, а блохам властиве скакати; на цьому вони й заспокоювалися. У вільний від служби час вони часто сідали півколом навколо мене і майже мовчали, лише щось бурмотіли один до одного, порозлягавшись на ящиках, запалювали собі люльки; а при найменшому моєму рухові біли себе руками об поли; час від часу хтось із них брав у руки патичок і лоскотав мене там, де було мені найприємніше. Якби мені сьогодні запропонували знову відбутися подорож на тому самому кораблі, я напевно відмовився б, але так само певно знаю й те, що з цим кораблем пов'язані не самі тільки погані спогади.

Передусім спокій, який опанував мене в колі тих людей, стримував мене від спроби втечі. Коли я сьогодні думаю про минуле, здається мені, що я вже тоді принаймні передчував, що мушу знайти вихід, якщо хочу лишитися в живих, але того виходу можна домогтися не втечею. Я вже не тямлю, чи втеча була можлива. З моїми теперішніми зубами я мушу бути обережним, лускаючи горіхи, але тоді мені напевне вдалося б з бігом часу перегризти замок на дверях. Я цього не зробив. Та й чого тим досягнув би? Ледве я вистромив би голову, як мене знову впіймали б і замкнули ще в гіршу клітку; а якби я непомітно втік до клітки інших тварин, припустімо, до великих гадів навпроти, вони задушили б мене в своїх обіймах; чи пощастило б мені непомітно вирватися на поклад і виплигнути через борт, тоді я якусь мить бовтався б в океані і врешті втопився б. Це були б розпачливі вчинки. Тоді я ще не міркував по-людськи, але під впливом свого оточення наче б уже й міркував.

Та ні, тоді я ще не міркував, зате все спостерігав у найбільшому спокої. Я спостерігав, як ці люди ходили

навколо, усі вони мали однакові обличчя й однакові рухи; іноді мені здавалося, наче б це була одна людина. Цей чоловік чи ці люди — ходили собі вільно. Мені привиджувалася велика мета. Ніхто не обіцяв мені, що на випадок, як я стану таким, як вони, грати моєї клітки впадуть. Не можна щось обіцяти, коли умови здаються нездійсненними, коли ж нездійсненні умови здійснюються, тоді даються обіцянки, яких перед тим ніхто не сподівався. Тільки ж у цих людях я не бачив нічого, що мене приваблювало б. Якби я був прихильником згаданої вище свободи, я напевно волів би стрибок за борт, ніж мати той вихід, який вичитав з похмурих очей тих людей. Але розуміється, я спостерігав тих людей ще довго перед тим, заки почав замислюватися над цими речами, і саме нагромаджені спостереження штовхали мене в певному напрямі.

Було аж занадто легко наслідувати тих людей. Плювати я навчився з перших таких днів. Ми почали плювати один одному в обличчя; лише з тією різницею, що я після плювка своє обличчя облизував, вони — ні. Невдовзі я курив люльку, як старий; і коли великим пальцем притискав тютюн, увесь середній поклад був у захопленні; лише довго я не міг відрізати набиту люльку від порожньої.

Найбільше клопоту завдавала мені горілка. Дух її був огидний мені; я змушував себе до неї з усієї сили; але пройшло багато тижнів, заки я себе перемиг. Дивовижним чином цій моїй внутрішній боротьбі ті люди надавали багато більше значення, ніж усьому іншому. І в цих своїх спогадах я не бачу різниці в тих людях, але був серед них один, який найчастіше приходив, сам чи з приятелями, вдень і вночі, за кожної пори; він зупинявся переді мною з пляшкою в руках і навчав мене. Він не розумів мене і намагався розпізнати мою натуру. Він повільно відкорковував пляшку і потім дивився на мене, щоб пересвідчитися, чи я його зрозумів; признаюся, я дивився на нього з

дикою, напруженою увагою; такого пильного учня не мав жаден учитель у всьому світі; відкоркувавши пляшку, він підносив її до рота; я пильно стежив за кожним його рухом; він кивком голови стверджував, що задоволений мною, і прикладав пляшку до рота; я ж, у захопленні поступовим пізнанням, чухмарився уздовж і вшир де попало; він тішився, прикладав пляшку до уст і робив один ковток; я, в нетерпінні й розпачі, що наука так трудно мені дається, гидив підлогу клітки, що його теж надзвичайно тішило; тепер знову далеко відводив пляшку, а потім з розмахом підносив її до уст й випивав її одним духом, перебільшено з навчальною метою закинувши назад голову. Виснажений безмежним бажанням наслідувати його, я безсило повисав на прутті клітки, а він тим часом теоретичне навчання закінчував тим, що починав гладити собі живіт й усміхався.

Аж тоді почалися практичні вправи. Чи не занадто втомило мене теоретичне навчання? Звичайно, втомило виснажливо. Але така моя доля. Проте я з напруженням схопив простягнену мені пляшку, відкоркував її тремтливими руками; цей успіх додав мені нових сил; підніс пляшку до уст не гірше свого вчителя і — і кинув її з відразою, з відразою, хоч вона була порожня, лише смерділа гидким духом, з відразою кинув її на землю. На жаль для вчителя, на превеликий жаль для мене самого, не втішив я ні його ні себе тим, що, кинувши пляшку, не забув вправно погладити свій живіт і до того посміхнутися.

Так досить часто відбувалося моє навчання. На честь мого вчителя треба сказати, що він ніколи не гнівався на мене; звичайно, іноді він прикладав запалену люльку до моєї шерсті, тримав її на тих місцях, куди мені важко було досягнути, аж доки починало горіти, але потім сам гасив своєю величезною рукою; він не гнівався на мене, бо розумів, що ми обидва спільно ведемо боротьбу проти мавп'ячої натури і що найважче припадало на мою долю.

Зате ж і яка велика перемога для нього й для мене

була, коли я одного вечора при великому зборищі — мабуть, було якесь свято, грав грамофон, серед команди опинився й один офіцер — коли я цього вечора, саме тоді ніхто не звертав на мене уваги, схопив одну пляшку, необачно залишену перед моєю кліткою, під пильними поглядами товариства уміло відкоркував її, приклав до писка і, не вагаючися, навіть не скривившись, як вправний пияк, з виряченими очима і з перехопленим подихом, справді випив її до дна; не як невдаха в розпачі, а як справжній майстер, кинув геть пляшку, правда, забув при тому погладити живіт; але зате, піддаючися непереможному бажанню, відчуваючи, що мені шумить у голові, голосно й виразно крикнув: «Гальо!» — інакше кажучи, заговорив членоподільно і завдяки цьому вигукові вирвався з свого минулого в товариство людей; вигуки глядачів, що пролунали у відповідь: «Ви дивіться, він говорить!» — я сприйняв усім своїм спітнілим тілом як поцілунок.

Повторюю, мене не приваблювало наслідувати людей; я їх наслідував тому, що шукав виходу, а не з жадної іншої причини. Та й та перемога покищо мало важила. Я відразу ж втратив мову і здобув її знову по кількох місяцях, а огида до горілки стала ще гострішою. Але у всьому разі переді мною пролягла відкрита дорога назавжди.

Коли мене в Гамбурзі піддали першій дресурі, я невдовзі побачив перед собою дві можливості: зоопарк або вар'єте. Я не вагався. Я сказав собі: приклади всіх сил, щоб потрапити до вар'єте, бо це вихід; зоопарк — нова гратована клітка; загинеш, як потрапиш туди.

І я вчився, мої панове. Ох, доводиться вчитися, коли мусиш; доводиться вчитися, коли шукаєш виходу; доводиться вчитися, не зважаючи ні на що. Я підхльостував себе сам; підхльостував до крові при найменшому опорі. Мавп'ячий дух випаровував з мене з такою силою, що мій перший учитель ледве сам не став мавпою; довелося

припинити навчання, бо його мусіли віддати до лікарні. На щастя, невдовзі він повернувся.

Але я використав багатьох учителів, іноді навіть кількох одночасно. А коли я переконався в своїх силах, коли мої успіхи стали загально відомі, а моє блискуче майбутнє почало вияснюватися, я сам собі добирав учителів, розсаджував їх у п'ятьох кімнатах, розташованих одна за одною, й учився у всіх одночасно, переходячи з однієї кімнати в іншу.

Такі були успіхи! Світло знання проникало з усіх боків у мій розбуджений мозок. Не перечу: я був щасливий. Але разом з тим стверджую: я не переоцінював цих успіхів уже тоді, тим більше тепер. Завдяки напруженню, невідомому досі в світі, я досяг рівня середнього європейця. Сам собою цей факт, можливо, не вартий був би уваги, однак для мене він важить багато: він допоміг мені вирватися з клітки і забезпечив мені вихід, що виявився виходом у людську істоту. Є чудова німецька приказка: схватися в кущі; це я й зробив, я заховався в кущі. Ніякого іншого виходу в мене не було, якщо врахувати, що свободи домогтися я не міг.

Оглядаючися на свій дотеперішній розвиток і його мету, я не нарікаю, але й не почувую себе задоволеним. Заклавши руки в кишені, при пляшці вина на столі, я півлежу, півсиджу в гойдалці-фотелі й поглядаю у вікно. Мій імпресаріо сидить у передпокої; на мій дзвінок він з'являється, щоб вислухати, що я маю сказати. Майже щовечора відбуваються вистави, і я вже ледве чи можу досягнути більшого успіху. Коли я повертаюся вночі з банкетів, з засідань наукових товариств чи з затишних приватних відвідин, дома чекає на мене маленька напівдресована шимпандзе, з якою я розважаюся на мавп'ячий спосіб. Удень я не хочу її бачити; з її погляду відсвічує безумство, як і з погляду всіх дресованих тварин; це могу помічати і не витримувати тільки я.

У цілому я на всякий випадок досягнув того, чого

досягнути прагнув. Не можу сказати, що зусилля не виправдали себе. Поза тим мене не цікавить людська оцінка; моя мета — тільки подати відомості, я доповідаю й вам, високодостойні панове академіки, те, що мав доповісти.

НА ВІДРІ ВЕРХИ

Усе вугілля зужите; відро порожнє; совок ні до чого; холодом дихає піч; кімната геть промерзла; перед вікном залякли в інеї дерева; небо — срібний щит проти того, хто благає в нього допомоги. Мені треба вугілля; не замерзати ж мені; ззаду — безжалісна піч, переді мною — таке саме небо, я мушу звинно проскочити між ними й просити допомоги в гендляря вугіллям. Але до моїх звичайних благань він уже глухий; я мушу зовсім ясно йому довести, що не маю ні зернини вугілля і що тому для мене він, як сонце в небі, потрібний. Я мушу прийти, як жебрак, який, захрипши з голоду, готовий сконати на дверях, і тільки через це панська куховарка схильна вділити йому гущі від решток кави; отак мусить гендляр вугілям, лютий, але під наказом заповіді «Не убий!» — кинути мені до відра повний совок вугілля.

Сама моя поява мусить виключати відмову; тому їду я до нього на відрі верхи. Як вершник на відрі, тримаючись за дужку, ніби за повід, з'їжджаю я обережно по сходах; але внизу моє відро зноситься в повітря, пишно, пишно; навіть верблюди, що лежать, припавши до землі, не підводяться так пишно під ударами палиці погонича; часто я підношуся аж до другого поверху, але ніколи не знижуюся до рівня вхідної брами. А вже особливо високо ширяю я перед склепінням підвалу гендляря, в якому він, зігнувшись над столиком, щось пише; а щоб позбутися надмірної спеки, у нього відчинені двері.

— Гендлярє вугіллям! — гукаю я захриплим з холоду голосом, огорнений хмарою пари з рота, — будь ласкавий, гендлярє, дай мені трохи вугілля. Моє відро так спорожнилося, що я можу на ньому верхи їхати. Будь такий ласкавий. Щойно тільки зможу — заплачу тобі.

Гендляр підносить руку до вуха.

— Чи не причулося мені? — питає він через плече свою дружину, що плете на лавці коло печі, — чи не причулося мені, наче гукає покупець?

— Я нічого не чую, — відказала, рівно дихаючи над спицями, дружина, приємно відчуваючи плечима тепло.

— Ой, так, — гукаю я. — Це я; давній ваш клієнт; щиро відданий; лише що під цю пору без грошей.

— Жінко, — каже гендляр, — таки є, таки є хтось; аж так уже я не помиляюся; це мусить бути давній, дуже давній клієнт, що так промовляє до мого серця.

— Та що ти, чоловіче? — мовила жінка і, зупинившись на мить, притиснула своє плетиво до грудей. — Нікого немає, провулок порожній, усі наші покупці забезпечені вугіллям; ми можемо на кілька днів замкнути підвал і відпочити.

— Алеж я сиджу тут верхи на відрі, — кричу я й не помічаю холодних сліз, що заливають мені очі, будьте ласкаві, гляньте вгору, відразу побачите мене; я прошу один повний совок вугілля, а дасте два — буду без міри щасливий. Бож усі інші покупці вже забезпечені. Хай би вже й мені заторохтіло вугіллям у відрі!

— Я йду, — відповів гендляр і вже хотів подріботити сходами вгору, але жінка скочила до нього, схопила міцно за руку й мовила:

— Не йди. А як не хочеш мене слухати, я сама піду. Пам'ятай про свій важкий кашель минулої ночі. Заради якогось покупця, навіть уявного, ти ладен забути жінку й дитину й ризикувати своїми легенями. Піду я.

— Як так, тоді перелічи йому всі гатунки, які ми маємо на складі, а ціни я крикну тобі звідси.

— Добре, — відповіла гендлярка й вийшла на завулок. Звичайно ж, вона побачила мене відразу.

— Пані гендлярці, — гукаю я, — найнижчий уклін; лише один совок вугілля; просто осюди до відра; я сам відвезу його додому; один совок шонайгіршого. Я заплачу, звичайно, що належить, але не зараз, тільки не зараз.

Як удар дзвону ці троє слів — «тільки не зараз», і наче навмисне прозвучали вони разом з вечірнім дзвоном, який саме загув з дзвіниці.

— Чого він там хоче? — гукає гендляр.

— Нічого, — відповідає йому жінка, — нікого тут немає, не видно й не чути нічого. Лише вдарило шосту годину, і ми тепер будемо замикати. Жахлива холоднеча тут; мабуть, ще й завтра матимемо багато роботи.

Вона нічого не чула й не бачила, але тим часом розв'язує поворозки фартуха й намагається ним відігнати мене геть. На жаль, це вдається їй. Усі переваги доброго скакуна має моє відро, але не має сили опору, надто легке воно; сам тільки помах бабського фартуха зриває його з землі.

— Ти злюка, — гукаю я, обернувшись через плече, тим часом, як вона напівзневажливо, напівзадоволено вимахуючи руками, повертається до підвалу. — Ти злюка! Одного совочка найгіршого вугілля просив я в тебе, а ти й того не дала.

І, сказавши це, я зношуся на висоти вічних льодовиків і зникаю там назавжди.

З ПОСМЕРТНОЇ СПАДЩИНИ

СІЛЬСЬКИЙ УЧИТЕЛЬ

Усі ті, до них належу і я, для яких уже малий звичайний кріт виглядає огидним, імовірно сконали б від огиди, дивлячись на величезного крота, що кілька років тому появився був поблизу невеликого села, яке з тієї причини стало на якийсь час славетним. Натепер воно вже давно, звичайно, пішло в забуття, разом з тією безславною подією, яка так і лишилася до кінця не з'ясованою, та ніхто дуже й не клопотався тим, щоб її з'ясувати, що сталося у висліді незрозумілої байдужості саме тих кіл, яким і належало б цією справою зацікавитися, вони ж натужно висилувалися над дослідженням куди дрібніших справ, а цю пустили в забуття. Годі було б шукати виправдання в тому, що село дуже віддалене від залізниці. Багато людей з цікавості прибувало здалека, навіть з-за кордону, не прийшли тільки ті, кому належало виявити щось більше, ніж зацікавлення. Так сталося, що якби найпростіші люди, люди, яким звичайна щоденна праця ледве дозволяла вільно дихнути, якби ці люди не заходилися коло справи зовсім безкорисно, чутка про подію дуже ймовірно ледве чи й вийшла б за межі найближчої околиці. Треба ще й те визнати, що сама чутка у цьому випадку, всупереч звичайній її властивості швидко поширюватися, виявилася надто повільною, так що якби її достоту силоміць не підштовхували, ледве чи сама й взагалі поширилася б. Але, звісно, й це не було жадною підставою цілком

занехаяти ту справу, навпаки, навіть сам цей факт з поширенням чутки вартий був дослідження. Замість того, опрацювання єдиного письмового звідомлення цього випадку випало на долю старого сільського учителя, який, щоправда, був бездоганно досвідченою людиною в своїй справі, а проте не мав ні достатніх природних даних, ні спеціальної освіти для вичерпного, справді наукового викладу своїх спостережень, не кажучи вже про повну неспроможність їх пояснити. Невеличке справоздання було надруковане й серед тодішніх відвідувачів села досить масово розпродуване, воно здохло навіть певне визнання, але вчитель був достатньо розумною людиною, щоб тямити, що його одноосібні, ніким не підтримані зусилля в суті речі не мали вартости. І якщо він не розчарувався в своїх зусиллях та продовжував вважати вияснення дивовижного випадку справою свого життя, хоч воно рік за роком обіцяло дедалі менше надій, це доводить, поперше, яка сила впливу таїлася в тому явищі, а з другого боку, скільки наполегливості й переконаности могло критися в душі старого, непомітного сільського вчителя. А що він під впливом негативного наставлення, виявленого відповідними авторитетними колами, багато вистраждав, про це свідчить невелика післямова, якою він доповнив свою працю, щоправда, по кількох роках, отож за того часу, коли ледве чи хто й спроможен був пригадати, про що власне там мовилося. У цій післямові він висловив, якщо не дуже складно, то зі широю переконливістю, нарікання на той цілковитий брак зрозуміння, на який він наразився там, де найменше міг цього сподіватися. Про цих людей він говорить дуже влучно: «Не я, а вони висловлюються, як сільські вчителі». І наводить серед іншого вислів одного вченого, до якого він їздив у своїй справі. Ім'я вченого не було назване, але з низки побічних обставин можна було відгадати, про кого мова. Після всіх тих труднощів, які вчителеві довелося подолати, щоб лише бути допущеним до вченого, до якого він зголосився

за кілька тижнів наперед, з перших слів привітання він уже відчув, що вчений ставиться до його справи з непереборним упередженням. Про те, як неухважно був вислуханий докладний звіт учителя, свідчить зауваження вченого, кинуте ним після деякого роздуму чи, власне, видимости замислення:

— Земля у ваших краях багата на чорнозем і плодюча. Отож, тим вона дає особливо багато харчу й кротам, то вони й ростуть неймовірно великі.

— Але не аж такі, — вигукнув учитель і, опанований обуренням, від того дещо перебільшуючи, відміряв на стіні два метри.

— Чом би й ні, — відповів учений, якого явно бавила ця розмова.

З отаким повчанням і повернувся учитель додому. Він розповідав, як увечорі під заметіллю на сільській дорозі чекала на нього дружина з шістьома їхніми дітьми, а він розповідав їм про остаточно втрачені надії.

Читаючи про те, як учений прийняв учителя, я ще зовсім не знав головної вчительової розвідки. Але я відразу ж поклав собі самому все зібрати й упорядкувати про той випадок, що взагалі міг пригадати. А що я не міг нічого вдіяти супроти байдужости вченого, то принаймні сподівався бодай підтримати учителя, вірніше кажучи, не так учителя, як добрі наміри чесної, але безпомічної людини. Признаюся, пізніше я каюся в своїй нерозважності, бо скоро відчув, що виконання цього наміру поставить мене в досить незручне становище. З одного боку, я далеко не міг мати достатнього впливу, щоб змінити наставлення вченого, не кажучи вже про загальну громадську думку, на користь учителя, але з другого — вчитель не міг не помітити, що мені стосовно його головного наміру залежало не так на доведенні появи великого крота, як на обороні його чесних намірів, які з його власного погляду не потребували жадної оборони. Вийшло так, що моя спроба об'єднатися з ним не зустріла належного

розуміння, і, замість того, щоб йому допомогти, мені самому довелося думати про помічника, появи якого ледве чи можна було сподіватися. А поза тим своїм рішенням я звалив собі на плечі велику роботу. Хотівши когось переконувати, я не смів посилатися на вчителя, який сам не міг нікого переконати. Знайомство з його розвідкою тільки збило б мене з пантелику, й тому я вирішив не читати її, доки не закінчу власної праці. Та я навіть ухвалив собі з ним не зустрічатися. Правда, через сторонніх людей він дізнався про моє дослідження, але не знав, як я працюю: у тому самому напрямі, що й він, чи проти нього. Звичайно, він, мабуть, скоріше припускав останнє, хоч пізніше й заперечував це, але я пересвідчився, що він чинив мені різні перешкоди. Це йому було легко робити, бо я ж був змушений усі дослідження, які він уже проробив, починати спочатку, і він у кожному випадку міг забігати мені наперед. У цьому міг би бути єдиний справедливий закид — до речі сказати, неминучий, який можна було пред'явити моїй методі, — але й він значною мірою втрачав на силі з уваги на вкрай обережний, навіть самокритичний тон моїх висновків. Але поза тим моя розвідка була цілковито вільна від впливу вчителя, можливо, з цього погляду я виявив занадто велику обережність, і виглядало так, наче б досі ніхто того випадку не досліджував, наче б я був той перший, який вислухав самовидців і тих, що знали про випадок з чуток, ніби я перший упорядкував усі дані і перший зробив висновки. Читаючи пізніше розвідку вчителя, — вона мала досить незугарну назву: «Кріт, такий великий, якого досі ще ніхто не бачив», — я справді побачив, що ми у важливих висновках розходилися, хоч головне, власне, існування крота, обидва вважали доведеним. У всякому разі ті окремі розходження в поглядах пошкодили встановленню між нами дружніх взаємин, на які я, попри все, клав певні надії. Навіть виникло до якоїсь міри вороже наставлення з його боку. Щоправда, він завжди тримався супроти мене

скромно й шанобливо, але з цього тим виразніше можна було вичувати його справжній настрій. Він був твердо переконаний у тому, що я і йому й тій справі напевно пошкодив, що моє переконання, ніби я приніс чи міг принести йому користь, було як не виявом наївності, то напевно — нахабством і підступом. Передусім він часто вказував на те, що всі його дотеперішні сперечники свої заперечення або зовсім не висловлювали, або висловлювали в приватній розмові з ним, принаймні усно, тоді як я свої зауваження вирішив негайно друкувати. Крім того, ті кілька сперечників, які справді, хоч і дуже поверхово, цікавилися справою, принаймні вислухували його, учительу, отже фахову думку, заки самі починали щось говорити, я ж висловив погляди, побудовані на безсистемно дібраних і почасти фальшиво витлумачених фактах, отож, хоч ці погляди в головному й правильні, вони однак не можуть викликати довір'я ні масового, ні освіченого читача. А найменша ознака неправдоподібності була б тим найгіршим, що в цій справі може статися.

На всі ці закиди, хоч і висловлені приховано, я міг би легко відповісти йому — бож, для прикладу, його власне дослідження й являє собою вершок неправдоподібності, — але багато важче було б спростовувати його інші підозріння, і саме це було підставою на те, чому я у всій цій історії був вельми стриманий супроти нього. Він потайки був переконаний, що я хочу перехопити від нього славу першого прилюдного оборонця справи з кротом. Правду сказавши, і слави ніякої не було, саме посміховище, відоме дедалі у вужчому колі, і за таку справу я аж ніяк не хотів змагатися. Крім того, я у передмові до своєї студії виразно заявив, що вчителя назавжди й остаточно треба вважати тим, хто відкрив крота (хоч це відкриття аж ніяк йому не належить), і що тільки співчуття до долі вчителя спонукало мене до написання тієї праці.

«Мета цієї розвідки, — закінчував я аж надто патетично, але такий був мій тодішній настрій, — полягає

в тому, щоб сприяти заслуженому поширенню учительового дослідження. І якщо ця мета буде досягнута, хай тоді моє ім'я, причетне лише тимчасово й поверхово до обговорюваної справи, буде забуте остаточно й безповоротно».

Отож, я сам застерігався проти якоїсь значної участі в тій справі; і виглядало так, наче б я наперед відчував можливість безпідставних закидів учителя на мою адресу. А тим часом саме в цьому пункті він і знайшов потрібну точку оперття проти мене, і я не перечу, що в його словах, вірніше — натяках, містилася більша, хоч і невловна видимість правдоподібності, та й взагалі, як я вже неодноразово зауважував, у своєму ставленні до мене він був куди далекоглядніший, ніж у тій студії. Так, він запевняв, що мій вступ звучить двозначно. Якщо мені справді залежало тільки на поширенні його праці, чому я не обмежився виключно розповіддю про нього та його працю, чому не стверджував її перевагу й незаперечно правдивість, чому я не обмежився тільки підкресленням важливості відкриття і його пояснення, чому я, навпаки, при цілковитому замовчуванні його праці намагався піднести самого себе в ролі першовідкривача. Хіба ж відкриття не було вже зроблене? Чи потрібне було з цього погляду ще якесь доповнення? Коли ж я справді був переконаний, що відкриття потрібно ще раз робити, чому я так урочисто відмовлявся в передмові від ролі відкривача? Це могло здаватися фальшивою скромністю, але було ще чимось гіршим. Я знецінив відкриття, я звернув на нього увагу лише з тією метою, щоб його знецінити, я дослідив його, щоб потім засудити на забуття. Галас навколо цієї справи, либонь, уже дещо заспокоївся, я ж зчинив його знову, а разом з тим зробив і становище вчителя куди важчим супроти того, як воно було раніше. Що йому, вчителю, з захисту його добропорядності! Йому ж ішлося тільки про справу, виключно тільки про справу. Я ж її зрадив, бо не міг її зрозуміти, я неправильно оцінив її,

бо нічого з неї не втямив. Вона значно перевищувала мої розумові здібності. Він сидів проти мене, звернувши до мене своє спокійне старе, зморшквате обличчя, але саме така була його думка про мене. До речі сказавши, то була неправда, ніби йому залежало тільки на справі, він був навіть досить честолюбний, та й розраховував на грошовий прибуток, що з уваги на його велику родину було зовсім зрозуміле. Але моє зацікавлення відкриттям порівняно з його власним здавалося йому таким малозначним, що він сам собі не здавався брехуном, претендуючи на свою цілковиту некорисливість. Доводиться визнати, що мене й самого не вдовольяли мої докази, хоч і скільки я запевняв би себе, що закиди старого по суті обумовлені його бажаннями, так би мовити, триматися обома руками за свого крота, і тому він кожного, хто доторкається до його скарбу, називає злочинцем. Воно не було й так, не тільки жадобою треба пояснювати його поведінку, принаймні не самою тільки жадобою, скоріше роздратуванням, що викликане було повним неуспіхом його довготривалих зусиль. Але й роздратування не пояснює всього. Можливе, що моє зацікавлення його відкриттям і справді не було достатньо велике. До байдужості сторонніх людей учитель устиг дещо привикнути, страждав від неї, але не від кожного її окремого випадку. А тут врешті знайшовся один такий, що заходився коло справи особливим способом, але навіть і цей не зрозумів її. Загнаний таким робом у тісний кут, я вже не хотів виправдуватися. Я не зоолог, і можливе, що, якби я зробив це відкриття сам, таке явище схвилювало б мене до глибини душі, але ж відкрив його не я. Такий величезний кріт — щось справді надзвичайне, але не можна вимагати до нього безконечної уваги всього світу, особливо за умови, що існування його не можна довести беззастережно, у кожному разі його не можна продемонструвати. І я зізнаюся, що якби навіть і сам відкрив його, то не став би з доброї волі так відстоювати його, як став на оборону вчителя.

Правдоподібно також, що розходження межі мною й учителем скоро розвіялися б, якби моя праця мала успіх. Але саме успіху їй і бракувало. Можливе також і те, що вона недостатньо добра, не досить переконливо написана; я ж бо комерсант, і можливе, що укладення такої студії лежить ще далі поза обсягом моїх зацікавлень, ніж воно було у випадку вчителя, хоч знову ж таки я безумовно посідаю куди більший запас знань, ніж їх має вчитель. Мій неуспіх можна було пояснити ще й інакше: імовірно, моя праця появилася за несприятливого часу. З одного боку, відкриття, що не знайшло собі визнання, сталося не так уже й давно, щоб про нього остаточно забули, і годі було сподіватися, що моя праця викличе загальне зацікавлення своєю новиною; з другого ж боку, пройшло й досить часу для того, щоб те незначне зацікавлення, яке існувало спочатку, було цілковито вичерпане. Ті, кому моя праця взагалі стала чимось помітним, говорили з того самого роду безнадією, якою відзначалася дискусія вже кілька років тому, що от доведеться знову спочатку висилюватися над тією самою безплідною справою, а дехто навіть і переплутував мою розвідку з учительською. В одному з керівних сільсько-господарських журналів з'явилося наступне зауваження, на щастя, тільки в самому кінці й надруковане дрібним шрифтом:

«Нам знову прислали статтю про велетенського крота. Пригадуємо собі, що вже кілька років тому досить насміялися з неї. Відтоді вона не зробилася розумнішою, а ми не подурнішали. Лише що ми не можемо сміятися вдруге. Зате можемо спитати в наших учительських спілок: чи сільські вчителі справді не мають іншої кориснішої роботи, як тільки полювати на велетенських кротів?»

Непрощенна плутанина! Видно, там не читали ні першої, ні другої статті, і чотирьох на швидку руч вихоплених нещасних слів *велетенський кріт* та *сільський учитель* вистачало тим панам, щоб виступати в ролі

речників громадської думки. Звичайно, з такими твердженнями можна було б з успіхом сперечатися, але відсутність взаємозрозуміння межі мною й учителем стримала мене від суперечки. Навпаки, я намагався тримати журнал в таємниці від нього так довго, як тільки це було можливе. Але він невдовзі його зауважив, про що я дізнався з його згадки в листі, яким він повідомляв, що відвідає мене на різдвяні свята. У листі він серед іншого писав: «Цей світ поганій, і йому допомагають бути саме таким», — чим хотів сказати, що й я до того поганого світу належу, але навіть не вдоволяюся тим, що сам поганій, а ще й улегшую світові бути таким, іншими словами — намагаюся викликати загальну злосливість і допомогти їй здобути перемогу. Отож, я схвалив уже собі відповідні рішення і міг спокійно чекати, спокійно споглядати, як він прийшов до мене, ще менше люб'язно, ніж звичайно, привітався, мовчазно сів навпроти мене, обережно витягнув з нагрудної кишені свого чомусь підватованого сурдута журнал і, розкривши його на відповідному місці, посунув до мене.

— Я вже знаю про це, — сказав я і, не читаючи його, посунув журнал до нього.

— Ви вже знаєте, — сказав він, зідхнувши; він мав давню звичку вчителів повторювати чужі відповіді. — Я звичайно так не залишу цієї справи, — вів він далі, постукавши збуджено пальцем по сторінках журналу, і при тому дивився на мене гострим поглядом, так ніби я був іншої думки; імовірно, він відчував, що я хочу сказати; я ж, щоправда, не так з його слів, як з інших прикмет, мав змогу зрозуміти, що він, певно, відгадає мої наміри, але не хоче їм піддатися і відмовитися від свого рішення. Те, що я йому сказав, можу майже дослівно тепер повторити, бо записав тоді невдовзі по нашій розмові.

— Робіть, як знаєте, — мовив я, — наші дороги від сьогодні розходяться. Гадаю, що сказане не здасться вам ні несподіваним, ні недоречним. Ця нотатка в журналі не

стала причиною мого рішення, вона лише остаточно підкріпила його; головна ж причина полягає в тому, що я спочатку мав надію своїм втручанням допомогти вам, тим часом, як тепер побачив, лише у всіх відношеннях пошкодив вам. Чому воно так сталося, я не знаю; причини для успіху й поразки завжди можна різно тлумачити, тож не намагайтеся вишукувати лише тих аргументів, які промовляють проти мене. Погляньте на себе: ви ж так само мали найліпші наміри, але, як узяти все разом, — зазнали поразки. Мені не до жартів, бож я говорю й проти самого себе, коли кажу, що ваш зв'язок зі мною пішов вам на шкоду. А що я тепер усуваюся від цієї справи, це ані зрада, ні боягузтво. Це стається навіть не без зусилля над самим собою; з якою пошаною я ставлюся до вас — видно з моєї статті; у певному розумінні ви стали мені вчителем; я майже полюбив і крота. І все ж я усуваюся, честь відкриття належить вам, а я, хоч і як намагався б, тільки заважаю вам здобути належну славу та спричиняюся до невдач, які спостігають і вас. Принаймні так думаєте ви. Та й годі про це. Єдина кара, яку я можу взяти на себе, — це просити вашого вибачення, а якби ви цього домагалися, повторити висловлене тут визнання публічно, наприклад, на сторінках цього самого журналу.

Такі були мої тодішні слова, і якщо вони не були зовсім щирі, то щире в них легко було відчуті. Моя заява вплинула на нього так, як я приблизно й припускав. У більшості літніх людей у взаєминах з молодшими виявляється щось оманне, щось від лжі; ти спокійно живеш поруч з ними, вважаєш відносини усталеними, знаєш панівні погляди, дістаєш кожночасно підтвердження мирних взаємин, вважаєш усе це самозрозумілим, і раптом, коли стається щось вирішальне і цей виплюканий довготривалий спокій мусить відограти належну роль, підводяться ці старі люди, як чужі, у них виявляються глибші й твердіші погляди, шойно тепер вони рішуче розгортають свій прапор, і ти з острахом читаєш на ньому

нове гасло. Цей страх постає передусім з того, що те, мовлене тепер старими, справді виявляється тепер багато справедливішим, розумнішим і, ніби беззастережне може мати ще й порівняльний ступінь, — беззастережнішим. А неперевершена брехливість казаного ними полягає в тому, що те, що вони тепер кажуть, вони говорили завжди, а виглядає так, ніби воно зовсім не передбачене. І видно, я так глибоко збагнув свідомість учителя, що він не спромігся тепер мене приголомшити.

— Дитино, — мовив він, поклав свою руку на мою й дружньо поглядив її, — як вам взагалі впало на думку зацікавитися цією справою? Уперше почувши про це, я розповів про ваше втручання своїй жінці. — Він відсунувся від стола, розвів руки й задивився в підлогу, так наче б він там побачив у зменшеному вигляді свою жінку й говорив до неї. — Так багато років, казав я їй, боролися ми самотньо, й ось тепер, здається, з'явився в місті наш прихильник, якийсь міський комерсант, так, мов, і так йому на ім'я. Отож, масмо тепер бути дуже втішені, чи не так? Міський комерсант — не щонебудь; це не задрипаний селянин, який як і вірить нам і каже про це — з того нам ніякої допомоги, бо хоч і що робив би селянин — усе воно непристойне. Скаже він, для прикладу: старий сільський учитель має рацію, чи непристойно плюне — тому й другому одна ціна. А коли, замість одного селянина, виступить десять тисяч їх, вислід може бути ще гірший. Натомість якийсь комерсант з міста — це вже щось інше, така людина має зв'язки, навіть те, що він скаже між іншим, розійдеться серед широкої публіки, до нашого діла пристануть нові прихильники; скаже такий, наприклад: «І від сільських учителів можна чогось навчитися», а вже на другий день підуть поголоски серед маси людей, з зовнішнього вигляду яких, здавалося б, годі було б щось подібне й припустити. Тоді знайдуться для нашої справи й гроші; один збирає, а інші платять йому на руки готівкою; додумуються, що сільського учителя треба витягнути з

села, а що жінка й діти не хочуть лишитися самі, візьмуть і їх разом з ним. Чи ти спостерігала колинебудь міських людей? Вони шебечуть безугавно. Щойно зберуться вони до гурту, як пішло цвірінкання від правого боку ліворуч, знову назад і знову туди й сюди. І під цей шебет саджають вони нас до карети, не даючи змоги нам з тими, що вийдуть, попрощатися. Той пан на передку поправить собі пенсне, змахне канчуком — і поїхали. Усі вимахують на прощання в напрямі села руками, так наче б ми там лишилися, а не були серед них. А вже з міста рухаються назустріч кілька карет з особливо нетерплячими нам назустріч. При нашому наближенні вони витягують шиї, щоб до нас придивитися. Той, що збирав гроші, усім порядкує й взиває до спокою. Коли ми підїжджаємо до міста, з нами рухається вже велика валка карет. Ми собі гадали, що привітання вже скінчилося, а воно перед готелем щойно починається. На чийсь поклик у місті збирається дуже багато людей. Чим заклопотаний хтось один, тим починають клопотатися вже й інші. Вони схоплюють чужу думку з чверти слова й уже вважають її власною. Не всі ті, що зібралися, можуть їздити в каретах, і вони товпляться коло готелю, інші, правда, могли б і приїхати, але не роблять цього з почуття власної гідності. Ці теж чекають під готелем. Годі навіть збагнути, як той, що збирав гроші, дає собі з усім цим раду.

Я спокійно слухав його; ба що далі він говорив, то більше заспокоювався. Я поклав на столі всі примірники свого дослідження, які мав до диспозиції. Бракувало їх зовсім мало, бо за останній час я з допомогою обіжного листа зажадав повернути всі розіслані примірники і більшість з них уже одержав. Зрештою, від багатьох я дістав дуже ввічливі повідомлення, в яких говорилося, що адресат не пам'ятає, чи щось подібне одержував, але якщо воно й надійшло, то, на жаль, десь, видно, загубилося. Це також було добре, бо нічого іншого я й не хотів. Лише один просив дозволу зберегти ту статтю як курйоз, але

обіцяв мені, у згоді з моїм обіжним листом, протягом двадцятьох наступних років нікому її не показувати. Мого обіжного листа сільський учитель досі ще не бачив, і мене дуже тішило, що після його слів мені легко було того листа показати. Але й без того я міг зовсім спокійно це зробити, бо при укладанні тексту свого листа я був надзвичайно обережний і ні на мить не забував про інтереси сільського учителя та його справу. Головні тези мого листа звучали наступно:

«Я прошу повернути мені статтю не тому, що відмовляюся від висловлених у ній думок чи вважаю їх в окремих місцях помилковими або просто такими, які годі було б довести. Моє прохання умотивоване чисто особистими, хоч і дуже нагальними причинами; але воно не дає жадних підстав судити про мої погляди в даному питанні. Прошу на це останнє звернути особливу увагу і, якщо ласка, подати до широкого відома».

Але покищо я тримав свого обіжного листа в руках і сказав:

— Чи не хочете ви робити мені закиди в тому, що сталося не так, як ви сподівалися? Пощо ці закиди? Пощо нам затруювати цю мить розставання? І спробуйте нарешті зрозуміти, що ви, щоправда, зробили відкриття, але це відкриття не є важливіше від усякого іншого, тож і несправедливість, якої ви зазнали, не перевищує всяку іншу несправедливість. Я не ознайомлений зі статутами наукових товариств, але я не вірю, щоб вам навіть у найліпшому випадку було приготоване таке прийняття, яке бодай у наближенні було б подібне на те, яке ви, виглядає, розмалювали своїй бідній жінці. Якщо я й сподівався на якийсь вплив моєї статті, то думав, що, може, якийсь професор зацікавиться нашим випадком, що він доручить якомусь молодому студентові дослідити це питання, що той студент приїде до вас і тут на місці ваше й моє дослідження ще раз на свій лад перевірить, і що він, нарешті, якщо йому висновки здадуться вартими уваги, —

тут слід застерегтися, що молоді студенти завжди схильні до сумнівів, — що він скомпонує свою власну статтю, в якій те, що ви написали, буде науково обґрунтоване. Однак, навіть якби усі ці сподіванки здійснилися, ледве чи щось істотне було б досягнуте. Стаття студента, в якій ішлося б про такий дивовижний випадок, могла б бути тільки висміяна. Ось тут вам приклад у цьому сільсько-господарському журналі, як легко таке може статися, а наукові журнали з цього погляду ще безоглядніші. Що цілком зрозуміле, бо професори мають почуття відповідальності перед собою, перед наукою, перед нащадками, вони не можуть приймати з відкритими обіймами кожне нове відкриття. Ми порівняно з ними в далеко кращому становищі. Але я лишаю все це на боці й готовий припустити, що стаття студента могла б дістати позитивну оцінку. Що в такому випадку сталося б? Ваше ім'я згадане було б кілька разів з пошаною, усе це, ймовірно, пішло б на користь і всьому вчителю: «Наші сільські вчителі мають добре око», — сказав би хтось, і цей ось журнал, якщо журналам не бракує пам'яті й сумління, публічно вибачився б перед вами, можливо, знайшовся б якийсь професор-добродій, який виведнав би для вас стипендію, справді можливе й те, що спробувано б вас перевести до міста, знайти для вас місце в міській народній школі й дати вам можливість скористатися для своєї дальшої освіти засобами, якими диспонує місто для наукових цілей. Та якщо бути одвертим, я мушу сказати, що все це були б тільки спроби. Вас викликали б сюди, і ви, звичайно, з'явилися б, але тільки як звичайний прохач, подібний до сотень інших, без всякого урочистого прийняття, з вами поговорили б, визнали б чесність ваших намірів, але одночасно й побачили б, що ви вже старша людина, що в цьому віці годі й думати починати наукову працю і що ви радше випадково, ніж у висліді систематичного дослідження, дійшли до свого відкриття та й поза цим одиничним випадком не мали на меті працювати науково далі. Отож,

на підставі цих аргументів вас напевно залишили б на селі. Але ваше відкриття досліджувано б далі, бо воно не таке мале, щоб, раз уже буди визнаним, було засуджене на забуття. Та ви вже про нього мало що й дізналися б, а те, що дізналися б — ледве чи й розуміли б. Кожне відкриття відразу ж входить у загальну систему наук і тим самим ніби взагалі перестає бути відкриттям, воно розчиняється й зникає в цілому, і треба мати досвідчене око вченого, щоб і далі його ще помічати. Його відразу ж пов'язують з певними засадами, про існування яких ми навіть не чули, і в наукових суперечках з допомогою цих засад підносять його під саме небо. Де вже нам таке розуміти? Прислухаючися до наукової дискусії, ми набираємо, наприклад, враження, що мова йде про відкриття, але в дійсності виявляється, що йдеться про зовсім інші речі; іншим же разом нам здається, що мова про щось зовсім інше, не про відкриття, а насправді йдеться саме про нього.

Розумієте, про що мова? Ви залишилися б у селі, коштом одержаних грошей могли б дещо ліпше харчувати й одягнути свою родину, але ваше відкриття перестало б бути вашим, а ви навіть не мали б морального права боронитися проти цього, бо лише в місті могло б виявитися його справжнє значення. Можливо, не були б супроти вас і зовсім невдячними: могли б, наприклад, на тому місці, де зроблено відкриття, поставити маленький музейчик, який став би місцевою пам'яткою, ви, розуміється, були б його наглядцем і, щоб не бракувало вам зовнішніх ознак пошани, дали б вам маленький нагрудний знак, які звичайно носять службовці наукових інституцій. Усе це було б далєбі можливе, але чи цього ви хотіли?

Він без затримки зовсім справедливо відповів:

— І ви чогось подібного для мене хотіли домогтися?

— Можливо, — сказав я, — я тоді діяв не здаючи собі ясно справи, щоб тепер з певністю вам відповісти. Я хотів вам допомогти, але мені це не вдалося і навіть стало найневдалішим з усього, що я будь-коли зробив. Тому я

Якийсь хлопчик відчинив вікно, глянув саме тоді, як група зникла в будинку, і швидко знову зачинив вікно. Добре припасована брама з чорного дуба теж зачинилася. Згряя голубів, що досі літала навколо дзвіниці, спустилася перед будинком. Голуби згромадилися перед брамою, наче б у будинку зберігався їх харч. Один з них злетів до першого поверху і клюнув у віконну шибку. Це були яснопері, добре виплекані жваві тварини. З усього розмаху жінка з барки кинула їм зерна. Вони позбирали його й полетіли потім до жінки.

Чоловік у циліндрі з траурною стрічкою спускався вузьким, дуже спадистим завулочком, що вів до гавані. Він уважно оглядався, все турбувало його, при вигляді сміття в однім закуті обличчя його скривилося. На приступцях пам'ятника лежали лушпайки з фруктів, проходячи повз, він згорнув їх своєю палицею. Під дверима кімнати він постукав, одночасно знявши правою рукою, вдягнуеною в гарну рукавицю, циліндер. Двері відразу відчинилися, яких п'ятдесят малих хлопців стали шпалерою в довгих сінцях і схилюлися.

Стерновий човна спустився сходами, вклонився панові, повів його вгору, на першому поверсі обійшов разом з ним двір, оточений легко збудованими, тендітними льожами, і обоє, тим часом як хлопці слідували за ними на шанобливій віддалі, зайшли до прохолодного просторого приміщення по задньому боці будинку, супроти якого не було жадної будівлі, лише видно було голу чорно-сіру скелю. Носії поставили в головах носилок кілька довгих свічок і запалили їх, але від того не стало ясніше, лише тіні, спокійні перед тим, переполохано замелькали по стінах. З носилок зняли покривало. На них лежав чоловік з дико переплутаним волоссям і бородою, з засмаленою шкірою, подібний до мисливця. Він лежав нерухомо, закривши очі, й не дихав, проте тільки оточення вказувало на те, що це, можливо, був покійник.

Пан приступив до носилок, поклав руку тому, що на

них лежав, на чоло, потім схилився на коліна й почав молитися. Стерновий кивнув носіям, щоб вони залишили кімнату, ті вийшли, прогнали хлопців, що скупчилися коло кімнати, й замкнули двері. Але панові й ця тиша здавалася ще недостатньою, він подивився на стернового, цей зрозумів і вийшов бічними дверима до сусідньої кімнати. Відразу ж чоловік на носилках відкрив очі, повернув, хворобливо сміючись, обличчя до пана і мовив:

— Хто ти?

Пан підвівся з колін без жадного здивування й відповів:

— Староста Ріви.

Чоловік на носилках кивнув головою, показав слабо протягнуеною рукою на стілець і мовив після того, як староста за його запрошенням сів:

— Я це знав, пане старосто, але в першу мить я завжди все забуваю, усе крутиться мені в голові, і я краще питаю навіть тоді, коли все знаю. Та й ви, мабуть, знаєте, що я мисливець Гракх.

— Певно, — сказав староста. — Ви з'явилися мені сьогодні вночі. Ми вже давно спали. Десь коло півночі моя дружина гукнула: Сальваторе, — так звать мене, — дивися, голуб у вікні. Це справді був голуб, але з півня завбільшки. Він підлетів до мого вуха і сказав: «Завтра прибуде мертвий мисливець Гракх, прийми його від імени міста».

Мисливець хитнув головою й провів кінчиком язика між зубами:

— Так, — мовив мисливець, — як бачите. Уже багато років тому, але мусить бути незвично багато років, зірвався я в Шварцвальді — це в Німеччині — зі скелі, переслідуючи сарну. З того часу я мертвий.

— Та одначе ви живете, — сказав староста.

— До певної міри, — сказав мисливець, — до певної міри я ще живу. Мій смертельний човен схибив з шляху, один фальшивий поворот стерна, одна мить неухважности

хочу тепер стати збоку й зробити все вчинене недійсним, наскільки це буде в моїх силах.

— Гарзд, — сказав сільський учитель, вийняв свою люльку й почав набивати її тютюном, який він носив просто по всіх своїх кишенях. — Ви добровільно заходилися коло невдячної справи й тепер добровільно усуваєтеся від неї. Усе це зовсім у порядку.

— Я не впертюх, — відповів я. — Маєте якісь заперечення супроти моєї пропозиції?

— Ні, рішуче не маю нічого проти, — мовив сільський учитель, задимивши своєю люлькою.

Я не міг витримувати духу його тютюну, тому встав і почав ходити по кімнаті. Уже з попередніх розмов з ним я привик до того, що сільський учитель був мовчазний супроти мене, але вже як приходив, то годі було його позбутися. Його поведінка часто надокучала мені; здавалося, він чогось хоче від мене, і я пропонував йому гроші, які він завжди й приймав. Але відходив він шойно тоді, коли йому хотілося. Звичайно натоді люлька була вже викурена, він обходив навколо фотеля, акуратно й шанобливо присував його до столу, брав свою сучкувату палицю з кута, гаряче стискав мою руку й ішов геть. Але сьогодні його сидіння в кімнаті здавалося мені особливо надокучливим. Коли вже комусь запропоновано остаточно розійтися, як це зробив я, і той другий вважає цю пропозицію правильною, тоді йому не лишається нічого іншого, як покінчити з тим, що ще небагато лишалося, й не надокучати другому своєю мовчазною присутністю. Якби хтось подивився на цього благенького, але впертого малого старого ззаду, як він сидів при моєму столі, могло б складатися враження, що взагалі не буде змоги випроводити його з кімнати.

МИСЛИВЕЦЬ ГРАКХ

Двоє хлопців сиділи на прибережному мурі й грали в кості. Один чоловік читав газету на приступцях пам'ятника в тіні героя, що вимахував шаблею. Дівчина біля криниці набирала воду. Продавець садовини лежав коло своїх терезів і дивився на море. У глибині шинку видно було через порожні отвори дверей і вікон двох чоловіків, що пили вино. Шинкар сидів спереду при столі й дрімав. Тихо, наче тримаючись над водою, хиталася у малій гавані барка. Людина в синьому кітелі зійшла на землю й протягнула через кільце канат. Двоє інших у темних сурдутах з срібними гудзиками несли за боцманом носилки, на яких під великим розмальованим квітами шовковим покривалом з китицями лежала, очевидно, людина.

На побережжі ніхто не зацікавився прибулими; навіть коли вони поставили носилки, чекаючи на стернового човна, який ще порався коло каната, ніхто не підійшов, ніхто не звернувся до них з питанням, ніхто уважніше не глянув на них.

Стернового ще трохи затримала жінка, яка, з дитиною на руках, з'явилася з розмяяним волоссям на палубі. Потім він підійшов, указав на жовтавий двоповерховий будинок, що прямолінійно підводився, ліворуч близько води. Носії підняли вантаж і понесли його в низьку, але обрамлену струнками колонами браму.

стернового, замилювання моєю чудовою батьківщиною — я не знаю, що це було, знаю лише, що я лишився на землі і що мій човен від того часу плаває по земних водах. Так мандрую я, по своїй смерті через усі країни світу, хоч хотів жити лише в своїх горах.

— І ви не маєте жадної частки в потойбічному світі? — запитав староста, зморщивши чоло.

— Я, — відповів мисливець, — завжди перебуваю на великих сходах, що ведуть туди. На цих безмежно широких сходах мандрую то вгору, то вниз, то ліворуч, то праворуч, завжди в русі. Мисливець перетворився на метелика. Не смійтеся.

— Я не сміюся, — запротестував староста.

— Дуже мудро, — мовив мисливець. — Я завжди в русі. Коли я злітаю високо й бачу вже світло брами вгорі, раптом знову прокидаюся у своєму старому порожньому човні, що застряв десь у земних водах. Грунтовна помилка моєї колишньої смерті сміється з мене в каюті. Юлія, дружина стернового, стукає й приносить мені до носилок ранковий напій тієї країни, повз береги якої ми пропливаємо. Я лежу на дерев'яній лавці, маю на собі — нема приємности дивитися на мене — брудну покійницьку сорочку, чорне й сиве волосся та борода зовсім збилися, мої ноги вкриті великою шовковою жіночою хусткою з китицями, розмальованою квітами. У головах стоїть церковна свічка і світить мені. На стіні проти мене висить маленький образ, мабуть, бушмена, який цілить в мене списом, старанно ховаючись за чудово розмальованим щитом. На кораблях трапляються такі дурні картини, але ця належить до найдурніших. Поза тим моя дерев'яна клітка зовсім порожня. Через отвір у бічній стіні проходить тепле повітря південної ночі, і я чую, як у стару барку б'ють хвилі.

Лежу я так з того часу, як я, ще живий мисливець Гракх, дома в Шварцвальді переслідував сарну й зірвався. Усе йшло за порядком. Я переслідував, зірвався, спливав

кров'ю в проваллі, помер, і ця барка повинна була відвезти мене в потойбічний світ. Я ще пригадую собі, як радісно простягнувся я вперше на лавці. Ніколи гори не чули від мене такого співу, як ці чотири тоді ще невиразні стіни.

Я охоче жив і охоче вмер. Я щасливо кинув геть від себе, перш ніж переступив борт, мотлох мисливського приладдя, торбину, рушницю, яку завжди гордо носив, і ховзнув у покійницьку сорочку, як дівчина у весільне вбрання. Тут я лежав і чекав. Потім сталося нещастя.

— Зла доля, — сказав староста, піднісши як на оборону руку. — І ви в тому зовсім не винні?

— Зовсім, — мовив мисливець, — я був мисливець, хіба це вина? Став я мисливцем у Шварцвальді, де тоді ще були вовки. Я засідав, стріляв, знімав шкуру. Хіба це вина? Моя праця була благословенна. Мене називали «великим мисливцем Шварцвальду». Хіба це вина?

— Я не покликаний вирішувати таке, — сказав староста, — але й мені здається, що в цьому немає ніякої вини. Але хто ж винен?

— Стерновий, — мовив мисливець. — Ніхто не читатиме того, що я тут пишу, ніхто не прийде мені на допомогу; якби постало завдання допомогти мені, всі двері всіх домів зачинилися б, усі вікна, усі лежали б у ліжках, натягнувши ковдри на голову, уся земля була б нічним притулком. Це має здоровий глузд, бо ніхто не знає про мене, а якби хто знав, не знав би місця мого перебування, не міг би мене затримати там, то й не знав би, як допомагати мені. Думка допомогти мені — це хвороба, і її треба лікувати в ліжку.

Я знаю це і тому не кричу, щоб прикликати допомогу; навіть коли я хвилево, не пануючи над собою, як от зараз, наприклад, — дуже настирливо думаю про це. Але щоб прогнати такі думки, вистачає мені озирнутися навколо й відновити в пам'яті, де я — це я можу категорично твердити — живу протягом століть.

— Надзвичайно, — сказав староста, — надзвичайно.
— І ви маєте намір лишитися у нас у Ріві?

— Я не маю наміру, — мовив мисливець сміючись і поклав руку на коліно старости, щоб зм'якшити жарт. — Я тут, більше нічого не знаю, більше нічого не можу робити. Мій човен не має стерна, він пливе за вітром, що дме в найнижчих сферах смерти.

ПРИ БУДОВІ КИТАЙСЬКОГО МУРУ

Китайський мур був закінчений у найпівнічнішій його частині. Будування йшло з південного сходу й південного заходу і тут кінці сполучалися. Цієї системи будування частинами трималися й малі загони двох великих робітничих армій, східньої й західньої. Сталося це так, що творилися групи приблизно по двадцять робітників, які мали зводити частини муру довжиною коло п'яти сот метрів, сусідня група будувала такої самої довжини їм назустріч. Але коли потім спрочування вивершувалось, будування не продовжувалося далі від кінця цих тисячі метрів, а, навпаки, робітничі групи знову розсилалися на будову муру в зовсім різні місцевості. Природно, що цим способом витворювалося багато великих прогалин, які лише пізніше заповнювалися, деякі навіть аж тоді, як будівництво муру оголошено закінченим. Ба навіть мусіли бути прогалини, які взагалі не були забудовані; правда, це твердження належало, можливо, лише до багатьох легенд, що постали навколо будови і що їх, бодай окремії людині, не сила власними очима й власними масштабами перевірити з уваги на розміри будови.

Можна було б просто подумати, що було б у всіх відношеннях доцільніше будувати суцільно або, щонайменше, суцільно у двох головних частинах. Стіна, як загально було оголошено й відомо, задумана була як захист від північних народів. Але як може боронити стіна, що збудована не суцільно? Та така стіна не лише не може

боронити, а й сама будова зазнає сталої небезпеки. Ці залишені в пустельній місцевості частини муру легко могли зруйнувати кочовики, тим більше, що вони тоді, перелякані будівництвом муру, з незбагненою швидкістю, як сарана, міняли свої місця осідку і тому, може, мали кращу уяву про поступ будови, ніж ми самі, будівники.

Не зважаючи на це, будову не можна було виконати інакше, ніж це робилося; щоб зрозуміти це, треба зміркувати таке: стіна мала бути охороною на століття; тому найпильніше будівництво, використання будівельної мудрости всіх відомих часів і народів, тривале почуття особистої відповідальности були неминучою передумовою праці. Правда, до простої праці можна було використати недосвідчених поденщиків з народу, чоловіків, жінок і дітей, що готові були працювати за добрі гроші, але для керівництва вже тільки над чотирма поденщиками потрібна була розумніша, в будівельному фахові освічена людина, людина, яка була спроможна до глибини серця відчувати, про що тут ішлося. А чим вища праця, тим більші вимоги. І такі люди справді були до послуг, якщо й не в такій масі, в якій будівництво могло б їх поглинути, то все ж у великому числі.

До початку будови підійшли не легковажно. За п'ятдесят років перед початком будівництва в усьому Китаї, що мав бути обведений муром, будівельне мистецтво, особливо мулярство, було оголошене за найважливішу науку, а все інше визнавалося лише настільки, наскільки воно мало до неї відношення. Я ще добре собі пригадую, як ми малими дітьми, ледве зіп'явши на ноги, стояли в садку нашого вчителя і мусіли будувати з камінчиків своєрідний мур, як учитель, підіткнувши сурдут, поспішав до муру, звичайно, все розкидав геть і з приводу слабости нашої будови робив нам такі закиди, що ми, виючі, розбігалися врозтіч до своїх батьків. Дрібний випадок, але характерний для духу часу.

Я мав щастя, що коли в двадцять років склав найвищий іспит найнижчої школи, тоді саме почалося будівництво муру. Я кажу щастя тому, що багато тих, які досягли вершка приступної їм освіти, роками не знали, що робити зі своїми знаннями, волочилися скрізь із блискучими будівельними плямами в голові й масово переводилися на ніщо. Але ті, що нарешті прийшли на будову, як будівельні майстри, хоч і найнижчої ранги, були дійсно гідні того. Це були мулярі, що багато передумали про будову й не переставали про неї думати, що з першим каменем, який вони поклали в ґрунт, почували, що вони зрослися з будовою. А такого муляра, поряд з природною жадобою працювати найґрунтовніше, підганяла ще й нетерплячка побачити будову в її остаточному досконалому вивершенні. Поденщик не знає цієї нетерплячки, його підгонить лише платня; вищі, а навіть середні керівники вже досить бачать всебічний ріст будови, щоб від того триматися міцно духом. Але за нижчих, що духовно стоять значно вище над своїм зовні малим завданням, треба було піклуватися інакше. Їх не можна, наприклад, змусити в безлюдній гірській місцевості, за сотні миль від батьківщини, місяцями й роками мурувати камінь до каменя. Безнадійність такої пильної, але навіть за довге людське життя не доведеної до мети праці кинула б їх у розпач і зробила б їх безвартісними передусім для самої праці. Тому й обрано систему частинної будови. П'ятсот метрів можна збудувати приблизно за п'ять років, після цього, як правило, керівники вичерпані, вони втратили довір'я до себе, до будови, до світу. Тому ще під час того, як вони перебували під впливом святочного збудження з нагоди з'єднання тисячометрового муру, їх відсилали далеко, далеко; в дорозі вони бачили там і там, як височать готові частини муру, проходили через постої вищих керівників, які обдаровували їх знаками пошани, чули бурхливу радість нових армій робітників, що потоками ринули з глибин країни, бачили звалені ліси, призначені

для риштування муру, бачили гори, розбиті на будівельний камінь, чули по святих місцях моління побожних за вивершення будови. Усе це гамувало їхню нетерплячку. Спокійне життя батьківщини, в якій вони перебували якийсь час, зміцнювало їх, повага, якою оточували всіх будівельників, побожна покора, з якою вислухувались їхні повідомлення, довір'я, з яким кожен простий, скромний громадянин чекав майбутнього вивершення муру — все це натягувало струни душі. Як діти, що вічно сподіваються, прощалися вони з батьківщиною, бажання знову працювати на народній будові було нерушиме. Вони від'їжджали з дому раніше, ніж було потрібно, половина села проводжала їх у далеку дорогу. На всіх шляхах гурти людей, вімпели, прапори; ніколи вони не бачили, яка велика, і багата, і гарна, і варта любови була їхня країна. Кожен земляк був братом, для якого будувався охоронний мур і який усім тим, що мав і чим був, усе життя дякував за це. Єдність! Єдність! Груди до грудей, єдиний танок народу, кров звільнена нарешті з пут жалюгідної циркуляції тіла, вона солодко пливе й знову повертається через увесь Китай.

Цим отже й пояснюється система будування частинами, але були ще й інші причини. Тож і не дивно, що я так довго затримуюся на цьому питанні, це центральне питання всього будівництва муру, хоч на перший погляд воно й здається неістотним. І хоч як я хочу віддати й пояснити думки й переживання того часу, я не можу достатньо заглибитися в це питання.

Насамперед треба сказати собі, що тоді виконано таку працю, яка мало чим поступалася будові Вавилонської вежі, а з погляду угодности Богові вона являла собою, бодай у людських розрахунках, пряму протилежність тій будові. Я згадую про це тому, що в ті часи початку будівництва один учений написав книгу, в якій докладно розглянув це порівняння. Він намагався в ній довести, що будова Вавилонської вежі не була доведена до кінця не з

тих причин, про які загально говорять, або, принаймні, ці відомі причини не були першорядними. Його докази ґрунтувалися не лише на письмових пам'ятках і звітностях, а він сам на місці провів дослідження, при яких виявилось, що будова не вдалася й мусіла не вдатися через слабкість фундаменту. У цьому відношенні наш час, звичайно, далеко переважив ті давноминулі часи. Майже кожен освічений сучасник був мулярем за фахом і непомильним у питанні фундаментації. Але не про це йшлося вченому, він лише запевняв, що тільки великий мур створить вперше в історії людства певний фундамент для нової Вавилонської вежі. Отже спочатку мур, а потім вежа. Книга тоді була у всіх на руках, але признаюсь, що я ще й сьогодні не розумію докладно, як він уявляв собі будування вежі. Стіна, що не була колом, а творила тільки чверть чи половину кола, мала бути фундаментом вежі? Так можна було подумати лише в духовному розумінні. Але пощо тоді мур, що був чимось дійсним, наслідком зусиль і життя сотень тисяч. І пощо креслилися пляни, правда, туманні пляни вежі і висувались аж до подробиць пропозиції, як належало зосередити народні сили для нового могутнього будівництва?

Тоді багато було — книжка ця лише один приклад — плутанини в головах; можливо, саме тому, що все, що тільки можна, намагалися зосередити для однієї мети. Людська істота, легковажна в своїй основі, з природи подібна літаючій пилюці, — не зносить кайданів, а як закує сама себе, тоді знову починає божевільно битися в кайданах і розносити мури, ланцюги й саму себе в усі кінці світу.

Можливо, що й ці, суперечні будуванню муру, міркування не лишалися поза увагою керівництва при запровадженні частинного принципу будівництва. Ми — я говорю тут, звичайно, від імені багатьох — пізнали себе лише після уважного читання розпоряджень верховного керівництва і знайшли, що без керівництва не вистачило б

ні нашої шкільної мудрости, ні нашого людського розуму для тієї малої ділянки, яку ми обіймали у великому цілому. У кімнаті керівництва — де вона була й хто там сидів, не знав і не знає ніхто, кого я питав, — у цій кімнаті кружляли всі людські думки й бажання, і в протилежному кружлянні — всі людські цілі й досягнення. А через вікно падав відблиск божественних світів на руку керівництва, що креслило пляни.

І тому непідкупному спостережникові не хочеться входити в те, що керівництво, якби воно поважно хотіло, могло б подолати й не лише ті труднощі, які постали б при суцільнім будівництві муру. Отже лишається тільки висновок, що керівництво накреслило собі будівництво частинами. Але частинне будівництво було лише крайнім засобом і недоцільне. Певно, і все ж він має й з іншого боку багато виправдань для себе. Сьогодні можна, можливо, про це говорити безпечно. Тоді був таємний принцип багатьох і навіть краших: прагни всіма силами зрозуміти розпорядження керівництва, але тільки до певної межі, далі припини свої розумування. Дуже розумний принцип, який, зрештою, знайшов ще одне тлумачення у часто повторюваному пізніше порівнянні: припини свої розумування ще й тому, що це тобі могло б пошкодити. Взагалі тут не можна говорити ні про шкоду, ні про нешкоду. Тут станеться тобі, як річці на весні. Вона підноситься, могутнішає, міцніше живить землю при своїх довгих берегах, зберігає свою власну істоту аж до моря і робиться морю рівніша й приємніша. — Так далеко обмірковуй розпорядження керівництва. — Але потім ріка виходить зі своїх берегів, втрачає обриси й форму, уповільнює свою течію, намагається супроти свого призначення творити малі моря на суходолі, нищить поля і все ж не може надто надовго зберегти своє розпросторення, а спливає знову в свої береги, ба навіть жалюгідно висихає в наступну гарячу пору року. — Так далеко не думай над розпорядженням керівництва.

Таке порівняння під час будівництва муру могло бути винятково влучним, але для мого теперішнього звіту має принаймні тільки обмежене значення. Моє дослідження лише історичне; з грозових хмар, що давно вже пропливли, вже не мигає блискавка, і тому я можу шукати пояснення частинної будови, що піде далі від того, чим ми задовольнялися тоді. Межі, які мені ставить моя здібність думати, дуже вузькі, а простір, який тут треба б пробігти, — безмежність.

Проти кого мав боронити великий мур? Проти північних народів. Я походжу з південно-східного Китаю. Жадний північний народ не може нам загрозувати там. Ми читаємо про них у старовинних книгах; жорстокості, які вони застосовують відповідно своїй натурі, змушують нас зідхати в своїх мирних садках. На правдоподібних образах мистців ми бачимо їх прокляті обличчя, роззявлені пащі, утикані вигостреними зубами щелепи, заскалені очі, які вже, здається, скоса пильнують за здобиччю, що їй паща пережовуватиме й шматуватиме. Коли діти недобрі, ми показуємо їм ці образи, і вони вже з плачем кидаються нам в обійми. Але більше ми нічого не знаємо про цих північників. Ми їх не бачили й живемо в своєму селі, ми їх ніколи не побачимо, якби вони навіть на своїх конях з гиком гнали до нас — велика країна, і вона не пустить їх до нас, вони показалися б у просторах.

Тож пощо, коли так стоїть справа, ми лишаємо батьківщину, ріку й мости, матір і батька, заплакану дружину, дітей, що потребують виховання, і мандруємо до школи в далеке місто, а наші думки витають ще далі — коло муру на півночі? Пощо? Спитай у керівництва. Воно знає нас. Воно, придавлене велетенською турботою, знає про нас, знає наше дрібне ремесло, бачить, як ми сидимо всі разом у низькій хаті, і вечірня молитва, яку читає батько родини, подобається йому або не подобається. І коли я наслідуюся висловити ці думки про керівництво, то мушу сказати, що, на мою думку, керівництво існувало

вже раніше, не сходилося так, як, наприклад, високі мандарини, схвильовані чудовим враніщнім сном, поспішно скликають засідання, поспішно ухвалюють і вже ввечері наказують барабаним биттям будити населення з ліжок на виконання наказів, хоча б ішлося лише про влаштування ілюмінації на честь якогось бога, що вчора ласкаво явився владикам, щоб на ранок, ледве погаснуть лямпіони, лупцювати його в темному закутку. Навпаки, керівництво існувало здавна, а так само й ухвала будувати мур. Невинні північні народи, які вірили, що були причиною тому; невинний гідний шани імператор, який вірив, що він видав наказ про будову. Ми знаємо про мур інакше й мовчимо.

Я вже тоді, під час будування муру, і пізніше, аж до сьогодні, працював майже виключно над порівняльною історією народів — є певні питання, на нерв яких до якоїсь міри натрапиш лише цим способом — і при тому встановив, що ми, китайці, посідаємо одні народні й державні установлення в неповторній ясності, а інші — в неповторній неясності. Мене завжди захоплювало і все ще захоплює нині бажання дослідити підстави особливо останнього явища, і будова муру істотно зачіпається цими питаннями.

До наших найневизначніших інституцій належить у всякому разі імператорство. У Пекіні, природно, особливо в придворному суспільстві, існує в цьому відношенні певна ясність, хоч і вона скоріше уявна, ніж дійсна. Та й учителі державного права й історії по високих школах запевняють, що вони точно поінформовані в цих речах і можуть передавати далі свої знання студентам. Але чим далі спадає до нижчих кіл, тим більше, звичайно, зростає сумнів у власних знаннях, і поверхова освіта височить горою над кількома обмеженими тезами, які, правда, не втратили вічної істини, але в цих випарах і туманах лишаються й вічно не пізнаними.

І саме про імператорство треба б спитати думку

народу, бож імператорство має там свої останні підпори. Звичайно, тут я можу знову говорити тільки про свою батьківщину. Поза сільськими божествами й обрядами на їх честь, що різноманітністю й красою виповнюють цілий рік, наші думки звертаються тільки до імператора. Але не до сучасного; чи інакше — вони стосувалися б і до сучасного, якби ми його знали або знали щось певне про нього. Звичайно, ми завжди прагнули — єдина цікавість, що сповнювала нас, — дізнатися щось про династію, але, як це не дивно звучить, ледве чи можна було про щось дізнатися; ні від пілігрима, що мандрував по багатьох країнах, ні від мореплавців, що плавали не лише по наших, а й по святих ріках. Правда, чули ми багато, але з того багато не можна нічого взяти.

Велика наша країна, ніяка казка не охоплює її величі, небо ледве охоплює її, — і Пекін лише цятка, а імператорський палац лише цяточка. Імператор одначе, як такий, великий понад усі поверхи світу. Але живий імператор людина, як і всі ми, лежить на ложі, що з достатком заміряє, але може бути вузьке й коротке. Як і ми, він часто потягується, а коли втомлений, позіхає своїми ніжно окресленими устами. Але як нам знати про це — тисячі миль на південь — ми майже межуємо з тибетським узгір'ям. Та крім того, кожна вістка, коли вона й досягає нас, приходиться дуже пізно, давно застарівши. Навколо імператора громадиться блискучий і все ж темний натовп придворних — злоба й ворожнеча в одязі слуг і друзів, — противага імператорству, що завжди намагається отруйними стрілами відбити імператора від його шальки терезів. Імператорство безсмертне, але кожен імператор падає або його скидають, навіть цілі династії зникають нарешті і в хрипоті віддають свій останній віддих. Про ці битви й страждання народ ніколи не довідається, як ті, що спізналися, як чужинці в місті, стоять вони в кінці залюднених бічних завулків і мирно споживають принесений з собою харч в той час, як на

базарній площі в центрі, далеко попереду, відбувається страта їхнього володаря.

Є один переказ, що добре віддає ці відносини. Імператор, так говориться в ньому, надіслав тобі, єдиному жалюгідному підданому, маленькій тіні, що в далеку далеч втекла від імператорського сонця, саме тобі надіслав імператор із свого смертного ложа послання. Посланцеві наказав він схилитися на коліна перед ложем і прошепотів йому послання; воно здавалося йому таким важливим, що він наказав повторити його собі до вуха. Хитнувши головою, він ствердив правильність сказаного. І перед усіма свідками своєї смерти — перешкоди всіх стін ламаються, і на сходах, що злітають вшир і вгору, стоять колом великі імперії, — перед усіма ними відрядив він посланця. Посланець відразу подався в дорогу; сильна, невтомна людина; простягаючи вперед раз одну раз другу руку, пробивав він собі шлях через натовп; наражаючись на опір, він показував на груди, де був знак сонця; він легко йшов уперед, як ніхто інший. Але натовп такий великий; його житла не мають кінця. Якби відкрилося чисте поле, як полетів би він, і скоро почув би ти шляхетні вдари його кулаків у твої двері. Але натомість як непотрібно виснажується він; він усе ще пробивається через покої найосереднішого палацу; ніколи він не подолає їх; а якби це й удалося йому — ніщо не було б здобуте; він мусів би пробиватися сходами вниз; а вдалося б це — ніщо не було б здобуте; лишалося перетяти подвір'я; а за подвір'ям другий коловий палац, і знову сходи й подвір'я, і знову палац, і так далі тисячоліттями; а якби він вирвався нарешті з останньої брами — але ніколи, ніколи цього не могло бути, — перед ним ще лежить резиденція, середина світу, обведена високими валами. Ніхто не проб'ється тут і навіть з посланням мертвого. — А ти сидиш біля вікна і мрієш про нього, як надходить вечір.

Саме так, так безнадійно й так багатонадійно, дивиться наш народ на імператора. Він не знає, котрий

імператор урядує, і навіть є сумніви щодо імені династії. У школі багато подібних речей вивчається за порядком, але загальна непевність у цьому відношенні така велика, що навіть найкращі учні не позбуваються її. Давно померлі імператори в уяві наших селян сидять на троні, а той, що живе вже тільки в пісні, недавно видав оголошення, яке священник читав перед вітварем. Битви нашої найдавнішої історії щойно відбуваються, і сусіда впадає в хату з цією вісткою. Імператорські жінки, що тонуть у шовкових подушках, відзвичасні від шляхетних звичаїв хитрими придворними, сповнені жадобою влади, запальні в жаданнях, нестримні в насолодах, безнастанно чинять свої злочини. Чим більше проминає часу, тим страшніше горять усі фарби, і з голосними криками розпачу довідується раптом село, що якась імператриця тисячоліття тому жадібно смоктала кров свого дружини.

Так уявляють у народі колишніх володарів, а сучасні змішуються з мертвими. А як прибуває колись, раз на людський вік, імператорський урядовець до нашого села, іменем того, що урядує, ставить якісь вимоги, перевіряє податкові списки, відвідує навчання в школі, розпитує священнослужителя про нашу поведінку і потім, перед тим, як сісти в паланкін, підсумовує все разом у довгих звертаннях до громади, яку прогонять повз нього, тоді усмішки з'являються на всіх обличчях, один крадькома дивиться на іншого і схиляється до дітей так, щоб не бачив урядовець. Як то, думають вони, він говорить про мертвого, як про живого, цей імператор уже давно помер, династія згасла; пан урядовець жартує з нами, але ми робимо вигляд, наче не помічаємо цього, щоб не образити його. Але щиро скоряємося ми лише нашому теперішньому володареві, бо все інше було б гріхом. І за паланкіном урядовця, що з поспіхом віддаляється, підводиться довільно якесь опудало з розбитої урни як володар села.

Так само державні перевороти, сучасні війни, як правило, мало зачіпають наших людей. Я пригадую один

випадок з моєї юности. В одній сусідній, а проте дуже віддаленій, провінції вибухло повстання. Я вже не пригадую причин, і тут вони не мають значення, причини для повстання знаходилися там кожного ранку, це неспокійний народ. І от одного разу жебрак, що перейшов ту провінцію, приніс до мого батька листівку повстанців. Якраз було свято, гості наповнювали наші кімнати, посередині був священнослужитель і студював листівку. Раптом усі засміялися, розірвали в колотнечі листок; жебрака, що вже був щедро обдарований, виштовхали з хати, усі змішались і вибігли на повітря. Чому? Діалект сусідньої провінції істотно відмінний від нашого, і це відбивається також на певних формах письма, що звучить для нас по-старовинному. Ледве священнослужитель прочитав пару таких сторінок, як усе вже було вирішене: давні речі, давно чути, давно переболіли. І попри те, що, — як здається мені, — устами жебрака говорило жорстоке життя, люди, сміючись, хитали головами і нічого не хотіли чути. Так можуть у нас гасити сучасність.

Якби хтось з таких явищ хотів би зробити висновки, що ми в принципі зовсім не маємо імператора, це було б не далеко від істини. Ще й ще раз мушу сказати: можливо, немає такого вірного імператорові народу, як наш на півдні, але з цієї вірності імператор не має користи. Правда, при виході з села на малих колонках стоїть священний дракон і, скільки сягає людська пам'ять, вірнопідданчо дихає вогнем у напрямі Пекіну, — але сам Пекін сільським людям багато дальший від потойбічного життя. Чи можна уявити собі таке село, де будинки стоять один до одного, покриваючи поля далі, ніж сягає погляд з нашого пагорба, і між цими будинками день і ніч голова в голову стоять люди? Легше, ніж уявити таке місто, думати нам, що Пекін і імператор це щось таке, як хмара, що спокійно мандрує під сонцем віками.

Наслідком таких поглядів є, до певної міри, вільне, непогамоване життя. Зовсім не аморальне, таку мораль-

ність, як на моїй батьківщині, я ледве чи де зустрічав у своїх подорожах. — А все ж це життя, що не підлягає ніяким сучасним законам і прислухається лише до вказівок і пересторог, які сягають до нас зі старих часів.

Я застерігаюся від узагальнень і не запевняю, що це саме стосується до всіх десятих тисяч сіл нашої провінції або й усіх п'яти сот провінцій Китаю. Однак я маю право на ґрунті багатьох письмових пам'яток, які я читав на цю тему, як і на ґрунті своїх власних спостережень, — на ґрунті всього цього я, можливо, маю право сказати, що уявлення, яке панує стосовно імператора, виявляє всюди й завжди спільну основну рису з уявленнями у моїй батьківщині. Це уявлення я зовсім не хочу окреслити як чесноту, навпаки. Правда, в головному тут вина падає на уряд, який у найстарішій імперії світу не спромігся або понад усе інше занедбав справу доведення інституції імператорства до такої ясності, щоб вона аж до найдальших кордонів імперії діяла безпосередньо й безвідмовно. Але, з іншого боку, винна тут і слаба сила уяви й віри в народі, який не здобувся на те, щоб прихилити імператорство з пекінського забуття у всій його життєвості й сучасності до підданських грудей, а воно нічого кращого й не жадає, як відчувати колись цей дотик і від нього загинути.

Отже це уявлення зовсім не чеснота. Але тим більше впадає в око, що якраз ця слабкість здається найважливішим чинником єднання нашого народу, ба, якщо б зважитися піти ще далі, саме тим ґрунтом, на якому живемо. Виразно обґрунтувати тут докір — значить не те що захитатись у власному сумлінні а, що ще гірше, — на власних ногах. І тому я не хочу покищо дослідження цього питання продовжувати далі.

Щасливий з того, що може ще говорити з Б. і все йому пояснити, А. біжить вгору по сходах. Уже він майже нагорі, але тут спотикається, дістає розтягнення сужиль і, майже непритомний від болю, не маючи навіть змоги кричати, лише скіглячи, чує він у пітьмі, як Б. — не знати, на великій віддалі чи щільно повз нього, — обурено гримить ногами по сходах униз і остаточно зникає.

ЩОДЕННА ПЛУТАНИНА

Щоденний випадок: його наслідок — щоденна плутанина. А. має важливу справу до Б., що мешкає в Г. Він іде на переговори до Г., витрачає на покриття віддалі туди й назад по десять хвилин і дома пишається такою особливою швидкістю. Наступного дня він знову йде до Г., цього разу для остаточного закінчення справи. Передбачаючи, що на це потрібно буде багато часу, А. виходить з дому дуже рано. Але не зважаючи на те, що всі обставини, бодай на думку А., точнісінько такі самі, що й попереднього дня, цього разу він витрачає на шлях до Г. десять годин. Коли він утомлений прибуває туди на вечір, йому кажуть, що Б., розгніваний відсутністю А., півгодини тому подався до А. в його село, і вони мусіли б властиво десь зустрітися по дорозі. А. радять зачекати. Але А., боячись за справу, негайно збирається й поспішає додому.

Цього разу покриває він шлях, не звертаючи на це особливої уваги, просто таки за одну мить. Вдома він дізнається, що Б. прибув зовсім рано — зразу по відході А., бо він навіть зустрів А. на брамі, нагадав йому про справу, але А. відповів, що він не має зараз часу, він мусить поспішати з дому.

Але не зважаючи на таку незрозумілу поведінку А., Б. все ж лишився тут чекати А. Він, правда, вже часто питав, чи А. не повернувся, але ще сидить нагорі в кімнаті А.

ГЕРБ МІСТА

Спочатку при будові Вавилонської вежі все було в певному порядку, порядок був навіть надто великий, дуже багато уваги зверталось на дороговкази, перекладачів, робітничі житла й шляхи сполучення, наче б попереду були цілі століття можливостей вільної праці. Тодішня панівна думка доходила аж до того, що, мовляв, треба будувати скільки можна повільніше; а вже не треба було дуже зловживати цією думкою, щоб взагалі стали боятися самого початку закладання фундаменту. Аргументувалося це власне так: істотна в усьому підприємстві ідея побудови такої вежі, що сягає неба. Усе інше поряд з цією ідеєю другорядне. Ідея, раз усвідомлена в своїй величч, вже не може зникнути; як довго існують люди, так само довго існуватиме й сильне бажання вивершити будову вежі. Але в цьому відношенні не треба турбуватися за майбутнє, навпаки, людське знання підноситься, будівельне мистецтво прогресувало й прогресуватиме далі, праця, на яку ми потребуємо одного року, сто літ пізніше може бути виконана за півроку, та ще й ліпше, міцніше. Отже чому вже сьогодні напружуватися докраю? Це мало б сенс лише тоді, коли б можна сподіватися спорудити вежу за життя одного покоління. Але такого ніяк не можна сподіватися. Скоріше можна думати, що наступне покоління з своїми вдосконаленими знаннями вважатиме працю попереднього покоління поганою й знесе будівлю, щоб почати нову.

Такі думки ослаблювали сили, і тому більше, ніж за будову вежі, турбувалися будовою робітничого міста. Кожне земляцтво хотіло мати найліпші ділянки, з того виникали суперечки, що розгорялися до кривавих боїв. Бої не припинялися, для керівників вони були новим аргументом за те, що з огляду на брак потрібної концентрації вежу треба будувати дуже повільно або, ще краще, після встановлення загального миру. Та час минав не лише в боях; у павзах покращували місто, з чого поставала нова задрість і нові бої. Так спливав час першого покоління, але жадне з наступних не було інакшим, тільки бузупинно зростала вправність, а з нею й жадоба воювати. Дійшло до того, що вже друге чи третє покоління пізнало безглуздість побудови вежі до неба, але занадто вже були сильні зв'язки, щоб покинути місто. Усі легенди й пісні, що постали в цьому місті, сповнені тугою за тим прореченим днем, коли велетенський кулак розтратить місто п'ятьма вдарами, що з короткими павзами слідуватимуть один за другим. Тому й має місто в гербі кулак.

ВІДМОВА

Наше містечко положене не на кордоні, далеко ні; до кордону ще така віддаль, що, ймовірно, ніхто з нашого містечка там не бував; бо треба було б пройти через пустельні високорівні, але також і широкі квітучі рівнини. Утомишся від самого уявлення частини цієї дороги, а більшу її частину навіть годі й уявити. Трапляються по дорозі й великі міста, далеко більші від нашого містечка. Десять таких містечок, збитих до купи, та ще десять, утиснених до них, не будуть разом такі великі, як ті велетенські густо заселені міста. Як не заблудиш по дорозі до них, то вже напевно заблудиш у тих містах, а обійти їх годі й думати, такі вони великі.

Але ще далі, ніж до кордону, якщо такі віддалі взагалі можна порівнювати — це те саме, як казати, що тристалитна людина старша від двістілітньої, — отож, ще далі від нашого містечка, ніж до кордону, до столиці. Тим часом, як ми коли-не-коли щось чуємо про військові сутички на кордоні, майже ніякі чутки не доходять до нас зі столиці, я маю на увазі нас, звичайних мешканців, бо державні урядовці мають, що не кажи, дуже добрий зв'язок зі столицею, так що за яких два-три місяці вони доставляють певні відомості зі столиці, принаймні так вони говорять.

Й от же дивовижна річ — я ніколи не перестаю думати про це, — що ми в своєму містечку спокійно коримся всім наказам, які приходять зі столиці. Протягом століть у нас

не відбулася жадна політична зміна з ініціативи місцевих громадян. У столиці приходять і відходять високі володарі, навіть вигасають чи усуваються династії й їх заступають інші, а в минулому столітті й сама столиця була зруйнована, і на великій віддалі від неї закладено нову, пізніше й ця була зруйнована, а замість неї знову відбудовано стару, та на наше містечко все це не мало жадного впливу. Наше чиновництво завжди лишалося на своїх місцях, найвищих урядовців присилали зі столиці, середні звичайно приходили з інших міст, лише найменші були з нашого середовища; так було завжди, і ми таким станом були вдоволені. Найвищий урядовець у нас — податковий оберінспектор, він має чин полковника, так його полковником і величають. Під цю пору це літня людина, але я знаю його вже багато років, бо вже й за мого дитинства він був полковником. Спочатку він дуже швидко пішов угору, потім його кар'єра якось загальмувалася, але для нашого містечка його ранги цілковито вистачає, урядовець вищого звання для нашого містечка вже й не підходив би. Коли я намагаюся уявити собі нашого оберінспектора, бачу його, як він сидить, спершись на спинку фотеля, з люлькою в зубах, на веранді свого дому, побудованого на базарній площі. Над ним на даху повіває державний прапор; по боках веранди, такої широкої, що на ній часами відбуваються й невеликі військові вправи, сушиться розвішана білизна. Його онуки, в гарних шовкових убраннях, граються навколо нього; виходити на базарну площу їм не вільно, бо інші діти їм не рівня; а проте площа приваблює їх, і вони принаймні висувають голови поміж стовпчики поруччя, і як інші діти сперечаються внизу, вони подають свій голос зверху.

Отож, цей полковник і панує над містом. Я думаю, що він досі ще нікому не показав паперу, який дає йому на це право. Певно, він і не має такого паперу. Може, він і справді податковий оберінспектор. Та хіба цього досить?

Чи воно дає йому право панувати над усіма ділянками управління містом? Його посада з погляду держави дуже важлива, але з погляду громадян міста вона все ж не найважливіша. У нас складається таке враження, ніби люди говорять:

— Гаразд, ти забрав усе від нас, що ми мали, то бери вже на додачу й нас.

Воно фактично так, що він і не захопив силоміць владу й не став тираном. Так уклалося вже здавна, що податковий оберінспектор став першим чиновником, і полковник дотримується цієї традиції так само, як і ми.

Та хоч він і живе серед нас, не дуже підкреслюючи вищість свого становища, він зовсім не те саме, що звичайний громадянин. Коли до нього приходять делегація з якимось проханням, він стоїть, як стіна, на якій тримається світ. За ним немає вже нічого, правда, здається, ніби там ще жебонять якісь голоси, але, мабуть, це звичайна омана, бо він втілює в своїй особі все, принаймні для нас. Варто його бачити під час таких прийняттів. Бувши дитиною, я став одного разу свідком, як делегація громадян звернулася до нього, прохаючи урядової допомоги для найбільш бідної ділянки міста, ущент знищеної пожежею. Мій батько, коваль з фаху, користуючися пошаною громади, був членом делегації й узяв мене з собою. У цьому не було нічого особливого, на подібне видовище збігаються всі, і ледве чи можна помітити, чим різниться делегація від загального натовпу; а тому що подібні прийняття відбуваються переважно на веранді, знаходяться люди, які, приставивши драбини з базарної площі, здираються аж на поруччя, щоб спостерігати, що там діється. Того разу уряджено було так, що чверть веранди була призначена для полковника, а решту виповнював натовп. Кілька вояків пильнували порядку і стояли півколом навколо полковника. Насправді цілковито вистачало б одного солдата, такий великий у нас страх перед ними. Я не знаю докладно, звідки в нас ці солдати, у

всякому разі десь здалека, усі вони такі подібні один на одного, що для них зайві були б й уніформи. Це не великі на зріст, не сильні, але меткі люди, найприкметніше в них — сильні щелепи, які ледве вміщаються в роті, й якісь з неспокойними зблисками погляди маленьких, на подобу щілинок очей. Саме цими прикметами вони є пострахом, але разом з тим і принадою для дітей, бо їм хочеться знову й знову лякатися цих щелепів та очей і втікати від них. Цей дитячий переляк, мабуть, не зникає остаточно й у дорослому віці, принаймні щось від нього лишається. Має значення ще одна обставина; солдати говорять якимось зовсім нам не відомим діалектом, до нашого ніяк не можуть звикнути; з цього походить їх певна відокремленість, яка до того ж відповідає й їх характерові; вони мовчазні, зосереджені, наче застигли, і хоч не чинять нічого злого — дихає від них чимось нестерпно злим. От приходять, наприклад, такий солдат до крамниці, купує якусь дрібницю й лишається стояти, спершись на ляду, прислухається до розмов, яких, напевно, не розуміє, але здається, що розуміє все, тільки не каже жадного слова, лише впирається поглядом у того, що говорить, потім у тих, що слухають, і при тому тримає руку на руків'ї довгого ножа при боці. Така сцена викликає почуття огиди, втрачається інтерес до розмови, люди залишають крамницю, а коли вона зовсім спорожня, виходить і солдат. Тож де тільки з'являються солдати — наш веселий люд змовкає. Так було й того разу. Як і при кожній урочистості, полковник стояв, випроставшись, і тримав у обох простягнутих уперед руках дві довгі бамбукові палиці. Це давній звичай, який означає приблизно таке: отак він спирається на закон, а закон спирається на нього. Звичайно, кожен знає, що чекає його на веранді, й одна лякаються кожного разу; от і тоді той, що уповноважений був говорити, не міг почати, стояв уже перед полковником, але потім утратив мужність і, щось белькочучи на своє виправдання, зашився в натовп. А крім нього не

знайшлося підходящого промовця, що згоден був говорити — хоч дехто з не вартих того зголошувався, — і витворилася прикра ситуація, довелося посилати по тих громадян, що були відомими промовцями. Протягом усього цього часу полковник стояв непорушно, тільки при диханні помітно здіймалися його груди. Не те щоб він важко дихав, ні, він лише дихав особливо виразно, як, наприклад, дишуть жаби, тільки вони так дишуть завжди, а для нього це дихання було виняткове. Я протиснувся поміж дорослими і спостерігав його через щілину між двома солдатами так довго, поки один з них не відіпхнув мене коліном. Тим часом той, кому від початку призначено було говорити, опанував себе і, підтримуваний міцно під руки двома громадянами, почав говорити. Зворушливо було бачити, як він під час цієї промови, в якій йшлося про велике нещастя, принижено усміхався, даремно намагаючися викликати бодай натяк на усмішку на обличчі полковника. Нарешті, він сформулював суть прохання, здається мені, він прохав лише звільнення від податку на один рік, але, можливо, також дешевого будівельного дерева з імператорських лісів. Потім він уклонився і так, склонивши голову, лишився стояти, як і всі інші, крім полковника, вояків та кількох урядовців на задньому пляні. Мені, дитині, було смішно дивитися, як люди на драбинах, приставлених до поруччя веранди, опустилися на два-три шаблі нижче, щоб їх не було видно під час цієї вирішальної павзи, і лише дехто з цікавих час від часу підносив голову над підлогою веранди. Це тривало якийсь час, потім до полковника підступив малий на зріс урядовець, витягнувся навшпиньки, щоб порівнятися з ним, а той, стоячи весь час непорушно, лише далі глибоко дихаючи, прошепотів йому щось до вуха; тоді урядовець ударив у долоні, після чого всі випросталися, і промовив:

— У проханні відмовлено. Розходьтєся.

Натовп зідхнув з полегшенням, усі поспішили до

виходу; на полковника, який раптом став звичайною людиною, як і всі ми інші, ніхто не звертав уваги, лише я бачив, як він, справді знесилений, випустив з рук палиці, що впали на підлогу, опутився в підсунутий якимось урядовцем фотель і з поспіхом ткнув собі в зуби люльку.

Цей випадок не єдиний, так у нас відбувається завжди. Подеколи трапляється, що буває задоволене невеличке прохання, але тоді виглядає так, ніби полковник робить це на власну відповідальність як видатна людина, і ці випадки — виразно про це не говорить, лише натяками — треба тримати в таємниці від уряду. Звичайно, око полковника в нашому місті, наскільки ми здібні це розуміти, — рівнозначне з оком уряду, а проте є між ними й якась різниця, яку трудно до кінця збагнути.

Громадяни міста мусять бути певні, що у всіх поважних справах їм буде відмовлено. Але дивне те, що така відмова наче б з певного погляду і конечна, і виглядає, ніби делегації й відмови їм не сама тільки формальність. Ми завжди поважно й бадьоро йдемо туди й повертаємося назад, аж ніяк не підбадьорені й ошасливлені, а проте й не розчаровані чи втомлені. Я зовсім не потребую бути переконаним у цьому від інших, бо відчуваю це в собі, як і всі інші. Я навіть не відчуваю зацікавлення збагнути взаємозв'язок у цих справах.

Правда, скільки сягають мої власні спостереження, є певна кляса людей, незадоволених таким станом, це молоді люди між сімнадцятьма й двадцятьма роками життя. Тобто зовсім молоді хлопці, які не здають собі справи, куди може завести навіть незначна ідея, не кажучи вже про революційну. А саме між ними й шириться невдоволення.

зрозумів; він злетів, потім гостро відкинувся назад, щоб набрати більшого розгону, і, як списник, глибоко увігнав свого дзьоба у мій рот. Падаючи навznak, я відчув себе вільним, коли він безнадійно втопився в моїй крові, що заливала всі глибини й береги.

ШУЛІКА

Це був шуліка, який довбав мені дзьобом ноги. Чоботи й панчохи він уже роздовбав і тепер довбав голі ноги. Він довбав і довбав, потім неспокійно облетів кілька разів навколо мене і знову продовжував свою роботу. Повз мене проходив якийсь пан, одну хвилину спостерігав, а потім запитав, чому я терплю того шуліку.

— Я безпомічний, — відповів я. — Він прилетів і почав довбати; я, звичайно, хотів прогнати, намагався навіть душити його, але ця тварина має велику силу. Він кидався вже й до мого обличчя, але я волів офірувати свої ноги. От вони тепер майже й розтерзані.

— Пощо ж терпіти таку муку, — сказав той пан, — вистачає одного пострілу — й шуліки нема.

— Так просто? — запитав я. — І ви можете це зробити?

— Охоче, — відповів пан, — мушу лише піти додому й узяти рушницю. Можете ще витримати якої півгодини?

— Цього не знаю, — відповів я й стояв якусь мить нерухомо, наче задубівши від болю, потім сказав: — Але на всякий випадок спробуйте.

— Добре, — мовив пан, — я швидко повернуся.

Шуліка спокійно слухав цю розмову, поглядаючи то на мене, то на того пана. Мені було ясно, що він усе

СТЕРНОВИЙ

— Чи я не стерновий? — крикнув я.

— Ти? — запитав смаглявий дебелий чоловік і провів рукою по очах, ніби зганяючи якийсь сон.

Я стояв при стерні; була темна ніч, над моєю головою блимав ліхтар, і от прийшов цей чоловік і хотів мене відштовхнути. А що я не зрушив з місця, він уперся мені ногою в груди й почав валити мене на землю, тим часом як я все ще тримався за спиці стернового колеса і, падаючи, крутив його на всі боки. Але тоді той чоловік схопив стерно й вирівняв його належно, а мене відіпхнув. Я ж швидко отямився, підбіг до люки, пробитої до приміщення залого, й гукнув:

— Командо! Товариші! Мерщій сюди! Чужинець відштовхнув мене від стерна!

Втомлені міцні постаті, похитуючися, почали виходити, з'являючися на покладі корабля.

— Хіба я не стерновий? — запитав я.

Вони ствердно закивали головами, але дивилися тільки на чужинця, оточивши його півколом; коли ж він владно скомандував: «Не заважайте мені!», вони збилися в гурт, кивнули мені й пішли вниз корабельними сходами. Що це за люди! Думають вони чи тільки безглуздо тиняються по землі?

ДЗИГА

Один філософ вештався завжди там, де гралися діти. Як побачив хлопця з дзигною, відразу насторожувався. І щойно дзига починала крутитися, філософ біг до неї, щоб упіймати. Він не звертав уваги на те, що діти кричать і гонять його від іграшки, і, захопивши дзигу, поки вона ще крутиться, був щасливий, але лише одну мить, потім кидав її на землю й ішов геть. Власне, він вірив, що пізнання кожної дрібниці, як от, наприклад, дзиги, що крутиться, вистачає, щоб розуміти взагалі все. З цієї причини він не цікавився великими проблемами, бо вважав це марнотратством. З моментом коли найменша дрібниця буде справді пізнана, то й усе буде пізнане, тому він і цікавився тільки дзигною, що крутиться. І завжди, бачивши, як готуються запустити дзигу, він був охоплений надією, що тепер йому пощастить, а як дзига вже крутилася й він, задихаючися, біг за нею, надія перетворювалася на певність, та щойно дурний шматок дерева опинявся в його руках, як він уже розчаровувався, і галас дітей, якого він доти не чув, тепер лящав йому у вухах, гнав його геть, і він відходив, хитаючися, як погано запущена дзига.

У ДОРОГУ

Я наказав вивести мого коня зі стайні. Слуга не зрозумів мене. Я пішов сам до стайні, осідлав коня й сів на нього. З даліни почув звуки горна й спитав слугу, що то могло б значити. Він не розумів і нічого не чув. На воротах він зупинив мене й запитав:

— Куди від їдждаєш, пане?

— Не знаю, — відповів я, — але геть звідси, тільки геть звідси. Будь-що геть звідси, шойно так я досягну своєї мети.

— Отже, ти знаєш свою мету? — запитав він.

— Так, — відповів я, — я ж сказав: геть-звідси, це й є моя мета.

— Ти не взяв харчів на дорогу, — мовив він.

— Я їх не потребую, — відповів я, — подорож така довга, що я мусів би згинуть з голоду, якби в дорозі нічого не дістав. Ніякий запас харчів не може мене врятувати. Це, на щастя, достеменно нескінченна подорож.

ПОДРУЖЖЯ

Загальний стан справ у торгівлі тепер такий поганий, що я іноді, заощадивши час у бюрі, сам беру набір зразків, щоб особисто відвідати покупців. Між іншим, я вже давно збирався якось відвідати Н., з яким раніше постійно утримував діловий зв'язок, який за останній рік з невідомих мені причин майже зовсім урвався. Для такої перерви не конче й мусять бути справжні причини; за сьогоднішніх непевних відносин вирішує тут часто ніщо, настрій, і так само ніщо, одне слово може все впорядкувати. Однак добитися до Н. дещо трудно, він стара людина, останнім часом дуже немічний, і хоч усе ще тримає в своїх руках усі справи, проте ледве чи заходить сам до магазину; коли хочеш говорити з ним, треба йти до нього додому, а такого роду справи залюбки відкладаються на пізніше.

Але вчора увечорі по шостій годині я вибрався у дорогу, правда, це вже не був час на відвідини, але йшлося не про товариські справи, а про ділові. Я мав щастя. Н. був дома; він саме, як сказали мені в передпокої, повернувся з дружиною з прогулянки і був тепер у кімнаті свого сина, який погано почував себе й лежав у ліжку. Мене попросили теж зайти туди; спочатку я вагався, але потім переважило бажання якомога скоріше скінчити неприємну візиту, і я, як був, у пальті, з капелюхом і течкою зразків у руках, був проведений через один покій до слабо освітленої кімнати, в якій зібралось невелике товариство.

Певно, зовсім інстинктивно мій погляд упав відразу на добре відомого мені торговельного агента, який почасти був моїм конкурентом. Він таки устиг прослизнути поперед мене. Агент зручно вмовився щільно при ліжку хворого, наче б був лікарем; велично сидів у своєму гарному розстебненому, настобурченому пальті, його нахабство не знало меж; щось подібне міг думати й хворий, що лежав з трохи почервонілими від гарячки щоками й іноді поглядав на нього. Зрештою, він, син, не був так дуже молодий, людина мого віку з короткою, трохи в наслідок хвороби занехаяною бородою. Старий Н., рослий, але, на мій подив, через виснажливий біль дуже схудлий, зігнутий чоловік, що втратив певність себе, стояв ще так, як увійшов, у своєму хутрі, і щось бурмотів до сина. Його жінка, мала й тендітна, але дуже жвава, бодай у стосунку до нього, — нас інших вона ледве чи помічала — поралася коло нього, знімаючи з нього хутро, що, з огляду на різницю зросту їх обох, спричинило деякі труднощі, але врешті вдалося. Зрештою, можливо, справжня трудність полягала в тому, що Н. був дуже нетерплячий і, неспокійно мацаючи руками рук, весь час вимагав крісла, яке йому жінка ж таки швидко підсунула, одночасно знявши з нього хутро. Вона сама взяла хутро, під яким майже зникла, і винесла його.

Мені здавалося нарешті, що надійшов мій час, чи, навпаки, він не надійшов і тут, може, ніколи не надійде; та коли я взагалі ще хотів щось спробувати, то це мусіло статися негайно, бо чуття підказувало мені, що передумови для ділової розмови дедалі гіршатимуть, а засісти тут назавжди, як, очевидячки, намірявся агент, не відповідало моїм правилам; зрештою, я зовсім не хотів на нього зважати. Не довго думавши, я почав викладати свою справу, хоч бачив, що Н. саме тепер мав охоту трохи поговорити зі своїм сином. На жаль, я маю звичку, коли говорю трохи збуджено — а це трапляється дуже швидко і в цій кімнаті сталося швидше, ніж звичайно, — встати й під

час промови ходити сюди й туди. У власному бюрі це зовсім добре, але в чужому помешканні трохи обтяжливе. Та я не міг опанувати себе, особливо тому, що мені бракувало звичної в таких випадках цигарки. Та кожен має свої погані звички, при тому я ще можу схвалювати свої в порівнянні зі звичками агента. Що можна б сказати, наприклад, про те, що він свій капелюх тримає на колінах і повільно соває ним сюди й туди, іноді раптом зовсім несподівано надіває, правда, відразу й знімає, наче б трапилася помилка, а все ж якусь мить тримає його на голові і час від часу повторює це саме. Таку поведінку справді можна назвати недозволеною. Мені це не зважає, я ходжу сюди й туди, зовсім захоплений своїми справами, і не зважаю на нього, але можуть бути люди, яких цей фокус з капелюхом може цілковито вивести з рівноваги. Правда, в захопленні я не зважаю не лише на це порушення порядку, а й взагалі ні на кого; звичайно, бачу, що відбувається, але не беру нічого до уваги, доки не скінчу або доки не чую прямих заперечень. Так, я добре помічаю, наприклад, що Н. дуже мало здібний до сприймання; поклавши руки на поруччя, він незручно крутиться сюди й туди, дивиться не на мене, а кудись, шукаючи безцільно, в простір; і його обличчя здається байдужим, наче до нього не доходить жаден звук моєї мови, ба навіть відчуття моєї присутності. Я, правда, бачив усю цю хворобливу поведінку, що давала мені мало надії, а проте говорив далі, наче б сподівався своїми словами, своєю вигідною пропозицією — я навіть злякався поступок, яких ніхто не вимагав, — все нарешті знову привести до рівноваги. Певне вдоволення давало мені також і те, що агент, як я побіжно зауважив, нарешті дав спокій своєму капелюхові і схрестив руки на грудях; мої пояснення, які частково були розраховані й на нього, здавалося, відчутно зачіпали його пляни. І, приємно відчуваючи це, я говорив би ще, мабуть, довго, якби не син, якого я досі ігнорував як другорядну для мене особу, що раптом напівпідвівся в ліжку і, загрожуючи

кулаком, змусив мене змовкнути. Очевидно, він хотів ще щось сказати, щось показати, але йому забракло сили. Я спочатку вважав це все за гарячкове затьмарення, але, глянувши мимоволі на старого Н., зрозумів краще, що сталося.

Н. сидів з відкритими скляними, виряченими очима, що служили йому ще якусь мить, далі дрижачи схилився наперед, наче хтось його тримав чи бив по спині, нижня губа, ба навіть нижня щелепа безсило одвисла з широко відкритими яснами, усе обличчя йому перекривилося; він ще дихав, хоч і важко, але потім, наче заспокоївшись, упав на спинку крісла, заплющив очі, вираз якогось великого напруження ще раз появився на його обличчі, і потім усе скінчилося. Я швидко підскочив до нього, схопив холодну руку, що мертво висіла і пройняла мене холодом; пульсу вже не було. Отже, все скінчилося. Звичайно, стара людина. Дай, Боже, нам такої легкої смерті. Але скільки тепер клопоту! І з чим насамперед треба поспішати? Я озирнувся, шукаючи допомоги; але син натягнув ковдру на голову, чути було тільки його безсилі схлипування; агент, холодний, як жаба, сидів непорушно в своєму кріслі два кроки перед Н. і, очевидячки, вирішив нічого не робити, лише до якогось часу чекати; отже, лишався я, сам я, щоб щось діяти і, що найважливіше, тепер подати вістку дружині в якійсь пом'якшеній формі, тобто в такій формі, якої немає в світі. І я вже чув чалапання поспішних кроків з сусідньої кімнати.

Вона принесла — усе ще у вихідному одязі, бо не мала часу переодягнутися, — нагріту на печі нічну сорочку, яку хотіла надіти своєму чоловікові.

— Він заснув, — сказала вона, сміючись і хитаючи головою, побачивши нас у такій мовчанці.

З безмежним довір'ям невинності вона взяла ту саму руку, яку щойно з відразою й страхом тримав я, поцілувала її, як у маленькій подружній грі, і — як нам було дивитися всім трьом! — Н. поворушився, голосно

позіхнув, дозволив натягнути на себе сорочку, вислухав з розгнівано-іронічним виразом обличчя пестливі закиди своєї дружини з приводу перевтоми на занадто великій прогулянці і сказав на те, даючи нам інше пояснення свого сну, щось про нудоту. Потім, щоб не простудитися при переході до іншої кімнати, ліг покищо до ліжка свого сина, поклавши голову на дві подушки, відразу ж принесені його жінкою, у ногах сина. По тому, що доти трапилося, я не знайшов уже в цьому нічого дивного. Тепер він зажадав вечірню газету, взяв її без огляду на гостей, але не читав, лише дивився поверхово на сторінки й сказав нам з дивовижно гострим розумінням справи децю досить неприємне з приводу наших пропозицій, роблячи весь час вільною рукою заперечливі рухи й прицмокуванням язика висловлюючи несмак, викликаний нашою гешефтьярською поведінкою. Агент не міг стриматися, щоб не висловити деяких недоречних зауважень, навіть своїм грубим розумом він відчув, що тут після того, що сталося, належало якось згадати справу, але це в нього ніяк не виходило. Я швидко попрощався і був майже вдячний агентові, бо без його присутності не знайшов би сили, щоб зважитися піти геть.

У передпокої я ще раз зустрів пані Н. Дивлячися на її слабовиту постать, я висловив свою думку вголос, що вона трохи нагадує мені мою матір. А коли вона й далі стояла мовчки, додав:

— До того можна б ще сказати, що вона могла творити чудеса. Усьому, що ми руйнували, вона знову давала лад. Я втратив її ще в дитинстві.

Я навмисне говорив підкреслено й виразно, бо припускав, що стара жінка недочуває. Але вона була зовсім глуха, бо запитала без жадного переходу:

— А як виглядає мій чоловік?

З пари прощальних слів я зауважив, крім того, що вона переплутала мене з агентом; мені хотілося вірити, що вона зі мною була б одвертіша.

Потім я пішов сходами вниз. Іти вниз було важче, ніж перед тим угору, хоч і тоді не було легко. Ох, які невдалі бувають шляхи ділової людини, але мусиш нести свій тягар далі.

НОРА

Я спорудив нору, і, здається, вона вдалася. Назовні видно лише один великий отвір, але в дійсності він нікуди не веде; уже по парі кроків натрапиш на природний твердий камінь. Не хочу хвалитися тим, що з наміром вдався до цієї хитрости, навпаки, це були рештки однієї з марних спроб викопати нору, але врешті-решт я вирішив не засипати цей отвір. Звичайно, деякі хитрощі бувають так вишукані, що собі виходять на шкоду, я знаю це ліпше, ніж будь-хто інший, і певно, хіба це не зухвальство — звернути увагу цим отвором на наявність тут чогось вартого придивитися. Одначе, помилиться той, хто вважатиме, що я боягуз і, мовляв, лише з боягузтва заклав цю нору. Яких тисячу кроків від цього отвору міститься прикритий шаром моху, який одгортається, справжній вхід до нори, він так замаскований, як взагалі може бути щось замасковане на світі; певно, може хтось ступити на мох або пробити його, тоді нора буде відкрита, і той, хто захоче, — правда, треба мати на увазі, що для цього потрібні ще й не абиякі здібності, — може залізти й назавжди все зруйнувати. Я добре це знаю, і навіть тепер моє життя, навіть зараз, коли воно досягло зеніту, ледве чи має одну годину спокою; там, на тому місці в темному моху, я теж смертний, і в моїй уяві часто чийсь жадібний ніс безупинно принохується навколо. Я міг би, скажуть на це, і цей вхід прикрити зверху тонким твердим шаром, а

далі вниз забити крихкою землею, так що мені завжди вистачило б лише невеликого зусилля кожного разу знову пробити собі вихід. Але це якраз і неможливе, саме обачність вимагає, щоб я мав негайну можливість вибігти, саме обачність вимагає кожного разу ризикувати життям. Усе це досить складні розрахунки, і задоволення мудрої голови саме собою іноді буває єдиною причиною того, що розрахунки ведуться далі. Я мушу мати негайну можливість вибігти, бо хіба ж не може статися, що, попри всю мою пильність, мене заатакують з зовсім несподіваного боку? Я живу мирно в самій середині свого дому, а тим часом ворог повільно й тихо звідкілясь підкопується до мене. Я не хочу сказати, що він має краще чуття, ніж я; може, він так само мало знає про мене, як і я про нього. Але є вперті хижакі, які сліпо перекопують землю, і при величезному поширенні мого житла навіть вони не позбавлені надії натрапити десь на мій слід. Звісно, моя перевага в тому, що я перебуваю в своєму домі, точно знаю всі шляхи й напрями. Хижак дуже легко може стати моєю жертвою, солодко смачною. Але я старію, є багато сильніших від мене, і моїм ворогам немає числа, може трапитися, що, втікаючи від одного, я потраплю в пазурі іншого. Ох, що тільки не може трапитися! Але на всякий випадок я мушу мати певність, що десь є легко досяжний, зовсім відкритий вихід, де я, щоб вийти, зовсім не потребую працювати, а не щоб, коли я одчайдушно копатиму, хоч і в легкому засипі, раптом — боронь Боже! — відчуті в своєму стегні зуби свого переслідувача. І загрожують мені не лише зовнішні вороги. Є такі й у самій землі. Я ще їх ніколи не бачив, але легенди оповідають про них, і я твердо в них вірю. Ці істоти живуть у глибині землі, і навіть легенди не можуть їх описати. Навіть той, хто став їх жертвою, ледве чи їх бачив; щойно вони наблизяться і ти почувеш скрегіт їх кігтів просто під тобою, і ти вже загинув, бо земля — їхня стихія. У цьому випадку не має значення, вихід, хоч він, мабуть, взагалі не врятує, а погубить мене,

але я покладаю на нього надію, бо без неї не можу жити. Крім того широкого ходу, мене в'яжуть з зовнішнім світом ще зовсім вузькі, досить безпечні отвори, які забезпечують мене чистим повітрям. Їх проклали лісові миші. Я зумів доцільно включити їх у свою нору. Вони дають мені також змогу далеко чути й цим охороняють мене. Через них проникає до мене різний дріб'язок, який я поїдаю, так що можу для скромного прожитку мати достатню внутрішню поживу, зовсім не виходячи зі своєї нори; це, природно, має для мене велику вартість.

Але найкраще, що властиве моїй норі, — це тиша. Звичайно, вона оманна. Раптом вона може бути порушена, і тоді кінець усьому. Але покищо вона ще тут. Годинами я можу прокрадатися по своїх ходах і чути тільки іноді шерех якоїсь дрібної тварини, яку я потім одразу ж заспокоюю своїми зубами, або обсіпання землі, що нагадує мені про потребу якогось улпшення: поза тим — тихо. Лісовий вітер дме в середину, і тут одночасно тепло й свіжо. Іноді я потягаюся і, ходячи, перекидаюся від задоволення. Добре з наближенням старости мати таку будову, мати над собою дах, коли надходить осінь. Через кожні сто метрів я поширив свої ходи на невеликі круглі площі, там я можу собі зручно влягтися бубликом, сам себе гріти й відпочивати. Там я сплю солодким сном миру, заспокоєних жадань, довершених цілей домовласника. Я не знаю, чи звичка з давніх часів, чи й небезпеки цього дому, теж поважні, будять мене: рівномірно через певні відтинки часу я з страхом зриваюся з глибокого сну і наслухаю, прислухаюся до тиші, що панує тут незмінно вдень і вночі, усміхаюся заспокоєно і знову поринаю з розслабленими м'язами у ще глибший сон. Бідні мандрівники без дому, в лісах, у найліпшому випадку вони залазять у купи листя або гріються, збиваючися зграєю до купи, наражені на всі лиха неба і землі! Я лежу тут на безпечному з усіх боків місці — понад п'ятдесят є таких у

моїй норі — і, сам собі до вподоби обираючи години, я то дримаю, то поринаю у глибокий сон.

Не зовсім посередні нори, добре розраховано на випадок крайньої небезпеки, не просто переслідування, а облоги, розташована головна площа. Коли все інше, може, праця не так тіла, як напруженого розуму, ця укріплена площа — наслідок найважчої праці мого тіла, і то всіх його частин. Скільки разів, охоплений тілесною втомою, я хотів кинути все, простягався на спині й проклинав будову, вилазив назовні й залишав її відкритою. Я міг так робити, бо не хотів більше до неї повертатися, аж поки по годинах, а то й днях каявся і все таки повертався, майже співаючи від радості з того, що нора не була ушкоджена, і зі справжньою втіхою знову починав працювати. Праця на укріпленій площі додатково утруднювалася (додатково в тому розумінні, що від зайвих зусиль будова не мала справжньої користі) тим, що саме на тому місці, де площа мала бути за пляном, земля була крихка й піскувата, цю землю треба було просто утрамбовувати, щоб утворити гарне склепіння й викруглений простір. Але цю працю я міг виконувати лише чолом; отож, чолом кидався я на цю землю тисячі й тисячі разів, цілі дні й ночі, і був щасливий, коли розбивав чоло до крові, бо це свідчило, що стіна починала тверднути; і цим способом, як подобало мені, я заслужив свою укріплену площу.

На цій укріпленій площі я згромаджую свої запаси; усе, що вполюю понад мої поточні потреби в норі; і все, що приношу з своїх полювань поза домом, складаю теж тут. Ця площа така велика, що її годі виповнити й запасами на півроку. Тому я можу їх розсувати, ходити між ними, гратися з ними, тішитися нагромадженим та різними пахощами і завжди мати точний облік придбаного. Потім я можу все наново впорядкувати й відповідно до пори року зробити конечні розрахунки наперед і сплянувати полювання. Бувають часи, коли я так забезпечений, що з

байдужості до їжі не зачіпаю дрібноти, яка тут бігає, що, правда, може бути небезпечно з інших причин. Постійні клопоти з підготовою до оборони призводять до того, що мої пляни стосовно використання нори для таких цілей змінюються або ускладнюються, правда, в незначних розмірах. Іноді здається мені небезпечним будувати оборону тільки на укріпленій площі; багатоскладність мого житла дає мені багато можливостей, і я приходжу до висновку, що було б обачніше запаси дещо розподілити й забезпечити ними деякі малі площі; тоді я вирішую орієнтовно кожную третю площу призначити як місце резервного складу запасів або кожную четверту як головне, а кожную другу як другорядне місце запасів і т. д. Або з метою обману я взагалі виключаю з нагромадження запасів деякі ходи чи обираю вже перескоками, відповідно до їх розташування супроти головного виходу, лише деякі площі. Кожен з цих нових плянів вимагає, правда, важкої праці переносу вантажів, бо за новими розрахунками мушу носитися з вантажами туди й сюди. Звичайно, я можу робити це спокійно, без надмірного поспіху, і зовсім не так зле носити в роті смачні речі, відпочивати, де тобі захочеться, і де захочеться — ласувати. Гірше тоді, коли, це звичайно буває, як я перелякано прокидаюся зі сну, мені здається, що теперішній розподіл зовсім хибний, може призвести до великої небезпеки, і його треба негайно, з поспіхом, без огляду на заспаність і втому, наново впорядкувати; тоді я поспішаю, літаю; тоді не маю часу на розрахунки; хочу здійснити новий, зовсім новий плян, хапаю довільно, що потрапляє на зуби, тягну, несучи, зідхаю, стогну, спотикаюся, бо перша-ліпша зміна сучасного стану, що здається мені таким небезпечним, вже може заспокоїти мене. Так триває аж поки поступово з повним пробудженням надходить протверезіння, тоді я ледве чи розумію такий надмірний поспіх, глибоко вдихаю спокій свого дому, який сам збаламутив, повертаюся на місце свого сну і в новонабутій утомі

негайно засинаю, а при пробудженні, як незаперечний доказ нічної праці, що вже здається майже сном, помічаю на зубах якогонебудь пацюка. Потім знову бувають часи, коли мені здається найкраще об'єднати всі запаси на одній площі. Як можуть вони допомогти мені на малих площах, взагалі скільки їх можна там розмістити, а як щось і розмістиш, воно перепиняє мені шлях і може колись при обороні заважатиме бігти. Крім того, це, звичайно, дурне, але правда, що мусиш потерпати, коли не бачиш усіх запасів разом і не знаєш, що в тебе є. Та й хіба не трапиться при цих розподілах щось утратити? Я не можу безугавно ганяти уздовж і впоперек своїх ходів, щоб бачити, чи все перебуває в належному порядку. Головна думка розподілу запасів правильна, але, властиво, тільки тоді, коли маєш багато площ на зразок моєї оборонної площі. Багато таких площ! Певно! Але хто може їх набудувати? Та й у загальний плян моєї нори тепер уже не включиш їх заднім числом. Припустімо, я погоджуюся, що хіба моєї нори, якщо вона взагалі має хиби, полягає в тому, що деякі влаштування зроблені тільки один раз. Признаюся навіть, що протягом усього процесу будовання у мене невиразно в свідомості, але й досить виразно, якби я мав лише добру волю, жила вимога мати більше оборонних площ, але я їй не піддався, бо почував себе слабим для такої велетенської праці, ба почував себе навіть слабим уявити собі її конечність. Так, я почував себе занадто слабим, щоб усвідомити собі до кінця конечність подібної праці, але якось тишив себе не менш невиразним відчуттям, що як цих засобів захисту й не вистачало б, то в моєму випадку можна поклатися на ласку Провидіння, якому залежало на тому, щоб зберегти моє чоло, мою трамбовку, і тому зробленого мало б вистачати. Отак я й маю лише одну оборонну площу, і ті невиразні почуття, що однієї не вистачатиме, зникли. Хоч і що там було б, я мушу вдоволитися однією, малі площі ніяк не можуть її замінити, і коли я зміцнююся в цьому переконанні, знову

починаю перетягувати все з малих площ на укріплену. На якийсь час я маю певну втіху з того, що вільні всі площі й проходи, бачу, як на головній площі копичаться маси м'яса і ширять аж до найдальших проходів суміш багатьох пахощів, кожна з яких по-своєму чарує мене, і здаля я можу визначити кожну з них. Потім своїм звичаєм настають особливо мирні часи, коли я свої місця сну поволі переносу, поступово з зовнішнього кола ближче до середини, поринаю все глибше в пахощі, доки нарешті не можу стриматися і якоїсь ночі кидаюся на укріплену площу, хижо вдаюся в свої запаси й аж до повного запаморочення поглинаю найкраще з того, що люблю. Щасливі, але небезпечні часи; якби хтось утямив їх використати, міг би легко знищити мене, не наражаючися на небезпеку. І в цьому випадку теж шкідливо впливає брак другої чи третьої укріпленої площі. Це велике єдине загальне скупчення зваблює мене. Я намагаюся різними способами боронитися від спокуси; розподіл по малих площах є одним з таких заходів, але, на жаль, як й інші подібні заходи, він приводить через стриманість до ще більшої жадоби, яка, затьмарюючи розум, свавільно міняє пляни оборони на догоду насиченню.

По таких часах я маю звичку, щоб опанувати себе, перевіряти свій дім, і по застосуванні потрібних покращень часто, бодай на короткий час, залишати його. Навіть і тоді довго лишатися поза домом здається мені суворою карою, але невеликі прогулянки я вважаю потрібними. Завжди наближення до виходу має в собі щось урочисте. Під час хатнього життя я уникаю його, уникаю навіть заходити в прохід, що веде до нього, в останні розгалуження; та й не легко там блукати, бо я застосував невелике зігзагоподібне ускладнення ходів; там починалася моя нора, я тоді ще не смів і сподіватися, що її так збудую, як вона уявлялася мені в плянах, я почав, наче граючися, з цього кутика, і вперше бурхлива радість праці вилася у створення лябіринту, що здавався мені тоді

вершком будівельного мистецтва, а сьогодні я, мабуть, справедливо оцінив би його як надто дрібничкову будову, яка, теоретично, може, й вишукана — ось вхід до мого дому, говорив я тоді іронічно до невидимих ворогів, і вже бачив, як усі вони душаться при вході до лябіриту, — але в дійсності занадто тонкостінна іграшка, яка ледве чи бореться за своє життя. Чи повинен я з цієї причини перебудувати цю частину? Я вагаюся з рішенням, і, певно, вона залишиться, як є. Попри велику працю, для якої потрібен відповідний настрій, було б це найнебезпечніше, що можна вигадати. Тоді, як я починав копати нору, я міг там відносно спокійно працювати, небезпека не була багато більшою, ніж де інде, але сьогодні було б, далєбі, легковажно звертати увагу світу на цю будову, сьогодні це вже неможливе. Мене майже тішить бережне ставлення до цього первістка нори. А якби мав статися великий наступ, який плян входу міг би врятувати мене? Вхід має вводити в оману, відволікати, мучити напасника; на випадок потреби й цей може виконувати цю ролю. Але справжній великий напад я мушу зустріти разом усіма засобами цієї нори й усіма силами свого тіла й душі — це зрозуміле. Тож і цей вхід може лишитися. Нора має так багато від природи накинених слабостей, що може лишитися й ця, створена моїми руками, хоч і пізно, але чітко усвідомлена. Це, звичайно, не означає, що ця слабкість час від часу, а може, й стало не хвилює мене. Коли я в своїх звичайних прогулянках обходжу цю частину мого житла, то це й трапляється головне тому, що мені неприємно бачити її, що я не хочу дивитися на слабе місце будови, яка вже й так занадто непокоїть мою свідомість. Хай те слабе місце вгорі при вході лишається непоправним, але хай і я, скільки це можливе, не маю його перед очима. Ледве я наближаюся до виходу, хоч і відокремлений ще проходами й площами від нього, як уже почуваю, що потрапив в атмосферу великої небезпеки: іноді мені здається, наче з

мене сиплеться шерсть, наче я от-от стану голий тілом, і в цю мить мене привітає виття моїх ворогів. Певно, подібне почуття викликає вже вихід сам собою, кінець хатнього затишку, але ще й ця будова входу мене особливо мучить. Іноді мені сниться, наче я його перебудував, зовсім його змінив, швидко, величезним зусиллям за одну ніч, ніким не помічений, і хоч він не здійснений, цей сон, в якому таке відбувається, він найсолодший з усіх, сльози радості від порятунку ще блищать на моїй бороді, коли я прокидаюся.

Муки цього лябіриту доводиться мені долати й фізично, коли я виходжу; мені страшно й одночасно приємно від зворушення, коли я іноді в своєму власному витворі заблуджуся на мить, і твір усе ще, здається, напружується виправдати своє існування переді мною, перед тим, хто вже давно виніс свій вирок. А потім я опиняюся під моховою покрівлею, якій іноді даю час — коли не виходжу з дому — зростися з лісовим ґрунтом; тепер потрібен ще один натиск головою — і я надворі. Цей малий рух я довго не наважуюся зробити. Якби мені не треба було знову перемагати труднощі вхідного лябіриту, певно, я сьогодні відмовився б від свого наміру й повернувся назад. Ну, то й що? Твій дім у безпеці, замкнений у собі. Ти живеш у спокої, в теплі, добре харчуєшся, ти володар, єдиний володар безлічі проходів і площ, і всім цим, певно, ти не хочеш жертвувати, але все ж від чогось доводиться й відмовитися; маєш певність повернутися, але чи вдасться тобі ризикована гра? Чи є розумні підстави для неї? Ні, для чогось подібного не може бути розумних підстав. Але потім я все ж обережно підношу ляду й опиняюся надворі, обережно опускаю її й жену якнайшвидше геть від зрадливого місця.

Але, властиво, я не на свободі, правда, не протискаюся вже через проходи, а мчу відкритим лісом, чую в своєму тілі нові сили, для яких до деякої міри нема простору в норі, і навіть на оборонній площі, навіть як вона була б і в десять разів більша. Та й харчування надворі краще;

полювання, правда, важче, успіх не такий певний, але здобич у всіх відношеннях кращої якості; усього цього я не заперечую, умію відчуті й смакувати його, бодай так само добре, як і кожний інший, але, мабуть, багато ліпше, бо я полюю, не як волоцюга, з легковажності або розпачу, а доцільно й спокійно. Та я й не призначений і не приречений на безконечне життя, а знаю, що мій час обмежений, що я не мушу тут полювати без кінця, знаю, що мене, коли до певної міри захочу й утомлюся цим життям, хтось покличе до себе, чийому запрошенню я не зможу протистояти. І так я міг би цей час тут використати й провести його безтурботно, а, одначе, я не міг би так жити й не можу зараз. Багато клопоту завдає мені нора. Я швидко відбіг від входу, але скоро повертаюся назад. Я шукаю доброго сховку й пильную входу до мого будинку — цього разу ззовні — день і ніч. Хай назвуть це безумством, воно справляє мені невимовну радість і заспокоює мене. Мені здається тоді так, наче я стою не перед своїм домом, а перед самим собою, коли сплю й маю щастя одночасно міцно спати і при тому пильно охороняти себе. Я до певної міри нагороджений не лише можливістю бачити привидів ночі в безсиллі щасливого сну, а й зустрічатися з ними одночасно в дійсності й при повній силі пильності, у спокійній здібності міркувати й зважувати. І я переконуюся, що дивним чином мої справи не так уже й погані, як я часто уявляю і як, мабуть, знову уявлятиму, коли увійду до свого дому. У цьому відношенні, як і в інших, але в цьому особливо, такі прогулянки справді конечні. Певно, я таки старанно обрав собі вхід осторонь, рух, що відбувається тут, якщо зібрати спостереження одного тижня, все таки дуже великий, але так воно, мабуть, скрізь, у всіх придатних до життя місцях, і може, навіть ліпше бути на більшому русі, який у висліді своєї інтенсивності сам себе підгонить, ніж у певній самотності бути відданим на поталу першому-ліпшому прогнозі, який шукає повільно. Тут багато ворогів і ще

більше їх помічників, але вони борються й між собою і мчать у своїй заклопотаності повз нору. За весь цей час я не бачив нікого, хто шукав би безпосередньо коло мого входу, на моє й його щастя, бо, ошалілий від страху за нору, я, певно, схопив би його за горло. Звісно, проходили й такі, поблизу яких я не зважувався лишатися, перед якими, зачувши їх уже здаля, мусів утікати; про їх ставлення до нори я не міг би з певністю нічого сказати, але для заспокоєння зовсім вистачало того, що при поверненні я нікого з них не бачив, і вхід не був порушений. Бували щасливі часи, коли я майже говорив собі, що ворожість світу до мене, може, припинилася чи заспокоїлася; або що міць моєї споруди вилучила мене з дотеперішньої нищівної боротьби. Можливо, нора боронить більше, ніж я взагалі думав або в середині її зважувався думати. Доходило аж до того, що я іноді мав бажання зовсім уже не повертатися в нору, а влаштуватися тут, поблизу входу, проводити своє життя в спостереженні входу; завжди мати його на оці й у тому знайти своє щастя, думати, як певно могла б боронити мене нора, якби я в ній сидів. Та від дитячих снів ми знову прокидаємося, здригаючися з переляку. Яка ж то безпека, коли я спостерігаю її ззовні? Чи можу я взагалі оцінювати небезпеку, в якій перебуваю в норі, на підставі досвіду, здобутого тут, надворі? Чи мають мої вороги справжнє відчуття мене, коли я не в норі? Певне чуття мене вони, звичайно, мають, але повного — ні. А коли чуєш усе, чи не є це передумовою реальної загрози? Ні, я все таки не пильную себе у сні, як думав, навпаки, я сплю, а ворог пильнує. Можливо, він знаходиться серед тих, що байдуже мандрують повз моє житло й лише кожного разу перевіряє, як і я, чи двері не ушкоджені і чи приготовані вони до нападу, і проходить далі лише тому, що, як йому відомо, господаря нема вдома, а то й знає, що він наївно притаївся поруч у кущах. І я залишаю свій пункт спостереження, досить з мене життя на свободі; мені здається, що я не міг би більше навчитися

ні тепер, ні пізніше. Я дістаю бажання попроситися з усім, що тут є, повернутися в нору й ніколи більше сюди не виходити, дати речам іти своїм порядком і не затримувати їх непотрібними спостереженнями. Але розбещеному тим, що доти все бачив, що відбувається над входом, мені тепер дуже страшно проробити процедуру повернення, що сама з себе притягає увагу, і не знати, що діється скрізь навколо, за моєю спиною і що станеться за зачиненою лядою. Я пробую робити це в буряні ночі з швидким укиданням до середини здобичі, це ніби вдається, але чи воно справді вдалося, виявиться лише тоді, коли я сам увійду; воно виявиться, але вже не мені, а як і мені, то надто пізно. Отже, стримуюся і не входжу. Я копаю, звичайно, на достатній віддалі від справжнього входу, тимчасову спробну нору, вона не довша від мене самого і теж прикрита мохом. Я залажу в цю нору, прикриваю її за собою, терпляче чекаю, обраховую різні відтинки часу в різні пори дня, потім відкидаю мох, виходжу й реєструю свої спостереження. Я здобуваю найрізноманітніший досвід доброго й поганого гатунку, але загального закону чи непомильної методи входити в дім не знаходжу. У висліді цього я ще не зайшов у справжній вхід і перебуваю в стані розпачу, що скоро таки мушу це зробити. Я не далекий від думки піти геть, продовжити попереднє безрадісне життя, в якому не було жадного захисту, а лише суцільна невиразна маса небезпек, і, можливо, окрема небезпека була не так помітна й не така страшна, як учить мене порівняння між моїм надійним житлом й усією останньою дійсністю. Певно, подібне рішення було б суцільною дурнотою, викликаною лише занадто довгим життям на свободі; але нора ще належить мені, вистачає зробити лише один крок, і я вже в безпеці. Тож я відкидаю всі сумніви і просто в ясний день біжу до дверей, щоб зовсім певно піднести їх, але не можу цього зробити, перебігаю через них і навмисне кидаюся у колючий кущ, щоб покарати себе, покарати за провину, якої сам не знаю. Потім усе таки в кінцевому

рахунку мушу сказати собі, що маю рацію і що справді неможливо залізити, не відкривши найдорожчого, хоч на одну мить усім навколо — на землі, на деревах, у повітрі. І небезпека зовсім не уявна, а цілком реальна. Це не мусить бути справжній ворог, що йому я можу піддати охоту стежити за мною, це може бути щонебудь з дрібноти, яканебудь огидна дрібна істота, яка з цікавості піде за мною, щоб тоді, сама того не знаючи, стати провідником усього світу проти мене; та воно не мусить бути й таке; можливе, буде, і це не менш погано порівняно з іншим, у багатьох відношеннях це найгірше, — можливо, буде хтонебудь з моєї породи, знавець вартості нор, якийсь лісовий брат, що полюбляє спокій, але ледачий негідник, який хоче жити, не будуючи. І якби він лише прийшов тепер, якби лише в своїй нищій жадобі відкрив вхід, якби лише почав підносити мох, а як йому це вдалося б, хай би він мені туди втиснувся і вже був би аж так далеко, щоб лише на одну мить виринув його зад переді мною, щоб я в нестямі міг стрибнути на нього, вільний від будь-якого застереження, закусати його, розірвати, розшматувати й виссати, а його труп відразу ж кинути до іншої здобичі, а насамперед, і це найголовніше, нарешті опинитися в своїй норі; у цьому випадку я навіть тішився б своїм лабіринтом, і насамперед мені хотілося б натягнути мохову покришку над собою й відпочивати, як мені здається, всю решту свого життя. Але ніхто не йде, і я лишаюся сам з собою. Тому що я заклопотаний труднощами цього діла, мій переляк значною мірою зменшується, і тепер я фактично не уникаю входу; кружляти колом навколо нього робиться моїм улюбленим заняттям, це виглядає вже майже так, ніби я сам ворог і чигаю відповідної нагоди, щоб успішно вломитися в нору. Якби я мав когось такого, на кого міг би поклататися, кого міг би поставити на свій пункт спостереження, тоді я міг би зовсім спокійно увійти в нору. Я домовився б з тим, до кого маю довір'я, щоб він пильно спостерігав ситуацію під час мого входу в нору і довгий час

після того, на випадок познаник небезпеки стукав би в мохову покришку, але тільки в цьому випадку. Таким робом наді мною все було б поладжене і нічого не лишилося б, крім того, на кого я покладаюся. Але чи не зажадав би він послуги за послугу, чи не захотів би бодай оглянути нору? Уже саме це: когось добровільно пустити в свою нору, було б безмірно боляче для мене. Я збудував її для себе, а не для відвідувачів, і думаю, що не впустив би його; і навіть за те, що він дав би можливість увійти в нору, не впустив би його. Але я й не міг би його впустити, бо мусів би або впустити його самого, що поза межами всякої уяви, або ми мусіли б увійти разом, від чого втрачала значення та послуга, яку він мав мені зробити — пильнувати після мого входу. А як бути з довір'ям? Чи можу я так само довіряти тому, кому довіряю віч-на-віч, і тоді, коли не бачу його й нас роз'єднує мохова покришка? Відносно легко довіряти комуністичній, коли за ним одночасно пильнуєш або можеш пильнувати, можна навіть комуністичній довіряти на віддалі, але з середини нори, отже, з іншого світу, цілковито на когось поклатися, я думаю, неможливо. Але й ці сумніви зайві, вистачає вже одного переконання, що під час або по моєму вході вся безліч життєвих випадковостей може перешкодити довіреному виконати свій обов'язок; і які не передбачені для мене наслідки може мати найменша з цих перешкод. Ні, взявши все разом, я зовсім не мушу нарікати, що живу сам і не маю нікого, на кого мушу поклатися. Я, певно, не втрачаю ніяких вигод і, мабуть, уникаю шкоди. а довіряти я можу тільки своїй норі. Я мав би це раніше зважити і на випадок, який мене турбує тепер, все обміркувати наперед. Я мусів би прокласти перший хід так, щоб він мав на відповідній віддалі один від одного два входи, так щоб через один вхід міг зайти з усіма кінцевими обережностями, швидко пробігти початковий хід до другого входу, прохилити там трохи мохову покришку, що мусіла бути влаштована відповідно до цієї мети, і

звідти спробувати оглядати становище кілька днів і ночей. Лише так було б правильно. Правда, два входи подвоюють небезпеку, але це застереження треба б лишити на боці, тим більше, що один вхід, задуманий лише як спостережний пункт, був би зовсім вузький. І далі я вже гублюся в технічних міркуваннях, починаю знову снувати свою мрію про зовсім досконалу нору, це мене трохи заспокоює, захоплено я бачу з заплушеними очима ясні й менш ясні можливості будови, які дають змогу непомітно залізти й вилізти. Так лежачи й думаючи, я оцінюю ці можливості дуже високо, але лише як технічні досягнення, а не справжні вигоди, бо що таке ці безперешкодні залізання й вилізання? Це свідчить про неспокійне почуття, непевну самооцінку, нечисті пристрасті, — погані якості, які виглядають ще багато гірше при наявності споруди, що є ось тут і може забезпечити спокій, коли їй цілковито довіритися. Розуміється, я тепер за її межами й шукаю можливості повернутися; для цього дуже бажані були б відповідні технічні уділишення. А може, й не дуже. Хіба це не велика недооцінка житла в стіні сучасного нервового страху, коли розглядаєш його лише як дупло, до якого хочеться залізти з найбільшою певністю? Звичайно, воно й є таке дупло або мало б бути ним, і коли я уявляю собі, що перебуваю в небезпеці, тоді з затисненими зубами й усією силою волі тільки хочу, щоб споруда була лише ямкою, призначеною для рятунку мого життя і щоб вона це чітко поставлене завдання найдосконаліше виконувала, а від усіх інших завдань я готовий звільнити її. А справа стоїть так, що вона в дійсності — якої в нещасті не бачиш, а лише в часи крайньої небезпеки навчасішя бачити — гарантує значну безпеку, але не зовсім достатню, щоб у ній турботи будь-коли зовсім зникли? Бувають інші, гордовитіші, змістовніші, значно дальші турботи, але їх роз'їдаюча дія, можливо, подібна до тих турбот, яких життя завдає надворі. Якби я заклав нору тільки для охорони свого

життя, я, правда, не помилився б, але співвідношення між велетенською працею і фактичною безпекою, бодай наскільки я спроможен її розуміти й наскільки можу нею скористатися, було б для мене невигідне. Дуже прикро признаватися собі в цьому, але таке визнання конечне, особливо з уваги на той вхід, який від мене, будівничого й власника, замкнувся, дослівно наче скорчився. Алеж житло — не просто рятівна нора. Коли я стою на укріпленій площі, оточений високими нагромадженнями м'яса, повернувшись обличчям до десяткох ходів, що розгалужуються звідти, кожен відповідно до загального розташування опущений униз чи піднесений, видовжений чи округлий, розширений чи звужений, і всі однаково тихі й порожні, кожен готовий по-своєму вести мене далі до багатьох площ, теж тихих і порожніх, — тоді думка про безпеку усувається на задній плян, тоді я знаю напевно, що тут мій замок, який я, дряпаючи й кусаючи, трамбуючи й вибиваючи, відвоював від затятої землі, мій замок, який не може ніколи належати комусь іншому і такий дорогий мені, що в кінцевому рахунку я готовий спокійно прийняти тут смертельну рану від свого ворога, бо моя кров усмокчеться тут у мою землю й не пропаде. І що ж інше, як не це, виповнює змістом чудові години, які я маю звичку переживати, чи мирно сплючи, чи весело пильнуючи у проходах, у тих проходах, які зовсім точно розраховані для мене, для приємного потягування, дитячого перекидання, лежання в замріянні, щасливого пробудження. А ці малі площі, кожна з них я добре знаю, попри цілковиту їх подібність, можу чітко відрізнати з заплющеними очима з самого вигину стін, вони оточують мене мирно й тепло, як не огортає ніяке гніздо свого птаха. І все, все тихе й порожнє.

А якщо це так, то чому ж я вагаюся, чому боюся напасника більше, ніж можливості, може, ніколи не побачити свого житла? Але це останнє, на щастя, неможливе, зайве було б у роздумах доводити собі, що

означає для мене нора; я й нора так нерозривні, і я міг би спокійно, спокійно, не зважаючи на свій страх, оселитися тут назавжди, для чого зовсім не треба перемагати себе і, всупереч усім сумнівам, відкрити вхід; зовсім уже вистачає того, що я бездіяльно чекав, бо ніщо не може розлучити нас надовго, і якимось я нарешті таки зійду вниз. Це зрозуміле, але скільки ще проміне часу і скільки всього ще може статися як тут угорі, так і там унизу? І все ж тільки від мене залежить скоротити цей час і негайно зробити потрібне.

Й от, уже нездібний думати від втоми, з опущеною головою, непевними ногами, уже півсонний, більше мацаючи ногами, ніж ідучи, я наближаюся до входу, повільно підношу мох, повільно сходжу вниз, з неухважності лишаю вхід надто довго відкритим, згадую потім про це, повертаюся знову, щоб направити недогляд, але пощо вилазити нагору? Я маю натягнути лише мохову покришку, добре, спускаюся знову вниз і нарешті натягаю мохове заткало. Лише в цьому стані, виключно в цьому стані можу виконати цю операцію. Потім лежу під мохом поверх накиданої здобичі, облитий кров'ю й соками м'яса, і тепер міг би вже поринути у вимріяний сон. Ніщо не заважає мені, ніхто не йшов слідом за мною; під мхом, здається, бодай досі було спокійно, і якби навіть не було спокійно, мені здається, я не міг би тепер пильнувати; я змінив місце, з горішнього світу прийшов у своє житло і його вплив відразу відчуваю. Це новий світ, який додає нових сил, і те, що нагорі здавалося втомою, тут уже такою не відчувається. Я повернувся з подорожі, до нестями втомлений турботами, але зустріч зі старим помешканням, праця коло впорядкування, що чекає на мене, потреба бодай поверхово оглянути все приміщення, але передусім з поспіхом добитися до укріпленої площі — усе це перетворює мою втому на неспокій і завзяття, наче б я до повернення в нору перебув у довгому й глибокому сні. Перша праця дуже важка, і вона цілком поглинає мою

увагу: протягнути здобич через вузькі й тонкостінні проходи лябіринту. Я тисну вперед усіма силами, і справа посувається, але, як на мене, дуже повільно; щоб прискорити рух, я відтискаю назад частину м'яса, протискаюся через нього вперед, тепер переді мною лише частина здобичі, мені легше штовхати її; але я так затиснений м'ясом у цьому вузькому проході, яким, навіть коли я нічого не тягну, буває трудно протискатися, так що я міг би задихнутися у своїх власних запасах, і тоді я можу звільнитися від них, лише з'їдаючи й висмоктуючи дещо. Але транспорт вдається, я за короткий час закінчую його, лябірину подоланий, відсапуючися, я опиняюся в належному проході, тягну здобич через сполучний прохід до спеціального, для цих випадків передбаченого головного ходу, який крутим спадом виходить на головну площу. Тепер уже зайві зусилля, усе пливе й котиться майже саме вниз. Нарешті я на своїй укріпленій площі! Нарешті я можу спочити. Усе лишилося без змін, ніякого помітного нещастя, здається, не сталося, дрібні ушкодження, які я помітив з першого погляду, можна швидко направити, ще лишається тільки довга мандрівка ходами, але вона неважка, це розмова з друзями, як я робив за старих часів або — я ще не такий старий, але про багато речей спогади цілковито затьмарюються — як робив чи чув, що так робиться. Тепер я починаю з другого проходу навмисне повільніше, по оглядинах укріпленої площі часу в мене досить — у своїй норі я завжди маю без міри часу, — бо все, що я роблю тут, добре й важливе, і до певної міри воно вдовольняє мене. Я починаю з другого проходу й перериваю оглядини посередині, переходжу до третього проходу, дозволяю йому вести мене на укріплену площу і мушу тепер знову йти до другого проходу; так я граюся з працею, і збільшую її, і сміюся, й радію, і зовсім заплутуюся у праці, але не відриваюся від неї. Заради вас, проходи й площі, і передусім заради тебе, укріплена площа, прийшов я сюди, ризикував життям після того, як,

довготривало оглупілий, дрижав у клопоті за вас і не зважувався повернутися. Що мені тепер небезпека, коли я з вами. Ви належите мені, а я вам; ми з'єдналися; що нам може статися? Хай там зверху вже тиснетяся натовп і наставляє пащі пробити мох. Своєю мовчанкою й порожнечою вітає мене тепер оселя і стверджує те, що я кажу. — А тепер мене опановує така якась млявість, і на одній площі, що належить до моїх улюблених, я легенько скручуюся; правда, ще багато чого не оглянуто, але я й оглядатиму далі, до кінця, я не хочу тут спати, лише піддаюся спокусі так розташуватися тут, наче б хотів заснути, хочу лише переконатися, чи вдається, але мені не вдається перемогти себе, і я поринаю у глибокій сон.

Я таки дуже довго спав. Прокинувся лише в кінці сну, який сам розвіюється; сон, видимо, був дуже легкий, бо збудив мене ледь чутий писк. Я впізнаю його відразу, це дріб'язок, на який я мало звертав уваги й занадто шкодував його, десь за моєї відсутності прорив новий шлях, цей шлях перетнувся зі старим шляхом, на тому місці завихрюється повітря й витворює легенький шум. Що за невпинний народ, і яка обтяжлива його пильність! Я мусітиму, старанно прислухаючися до стін свого проходу, випробовуючи копанням, знайти місце ушкодження, і лише тоді можна буде усунути той шум. Зрештою, нова нора, якщо вона якось відповідає системі моєї споруди, може бути корисна мені як нове джерело повітря. Але той дріб'язок, я мусітиму пильнувати далеко краще, ніж раніше, нікого не шкодуючи.

Тому що я маю багатий досвід у подібному дослідженні, воно не триватиме довго, і я можу відразу ж з цього почати; передбачаються, правда, ще інші праці, але ця найконечніша, у моїх проходах мусить бути тиша. Цей шум, до речі, відносно невинний; я не чув його тоді, як увійшов, хоч він, певно, вже був і тоді; треба було мені почути себе зовсім удома, щоб його помітити, він до певної міри помітний лише вухові домовласника. Та він і

не сталий, як звичайно бувають такі шуми; він проривається з великими павзами, що походять, очевидно, від сили тиску повітряного струму. Я починаю дослідження, але мені не вдається знайти те місце, де потрібне втручання; я пробую, правда, копати, але наугад; природне, що нічого не виходить, і велика праця копання, а ще більше засипання й вирівнювання пропадає даремно. Я зовсім не наближаюся до джерела шуму, він усе ще незмінно тонко звучить з рівномірними павзами, то як сичання, то як свист. Власне, тепер я міг би заспокоїтися; він, правда, дуже заважає, але ледве чи можна сумніватися в правильності встановленого мною походження шуму, він навряд чи посилюватиметься, навпаки, може трапитися й так, що — досі мені все таки не доводилося так довго чекати — подібні шуми з часом під впливом дальшої праці малих свердлярів самі зникають, а окрім того, випадок часто легко наводить на слід ушкодження, тоді як систематичне шукання може довго не вдаватися. Так потішаю я себе й хотів би залюбки далі поблукати проходами й відвідати площі, з яких багатьох ще не бачив, а між тим і потовктися трохи на укріпленій площі, але все це мене не заспокоює, і я мушу шукати далі. Багато часу, який я міг би краще застосувати, коштує мені той дріб'язок. При таких нагодах мене звичайно приваблює технічна проблема; я уявляю собі, наприклад, зі звуку, який моє вухо з усією властивою йому тонкістю має здібність розрізнити спрчинника шуму, зовсім точно окресленого; а потім мене тягне перевірити, чи дійсність відповідає моєму припущенню. І це правильно, бо, поки причина не стверджена, я не можу почувати себе впевнено навіть коли б мова йшла лише про те, куди скочується піщина, відірвавшись від стіни. І такий шум з цього погляду зовсім не другорядна справа. Але другорядна чи не другорядна, хоч і як старанно я шукаю, нічого не знаходжу або, навпаки, знаходжу надто багато. Саме на моїй улюбленій площі мало це статися, думаю я, відходжу

якнайдалі, майже до середини ходу, що веде до наступної площі; усе це властиво жарт, ніби я хочу сказати, що, мовляв, не сама лише моя улюблена площа приготувала мені це ушкодження, а що є вони й в інших місцях, і починаю сміючися слухати, але скоро перестаю сміятися, бо справді подібні ознаки є й тут. Це нічого, іноді думаю я, ніхто, крім мене, не почув би такого, я чую, звичайно, тепер дедалі виразніше вигостреним вправністю вухом, та в дійсності, як я міг з допомогою порівняння переконатися, скрізь чути той самий звук. Він і не посилюється, як я пересвідчуюся, коли, не притуляючися безпосередньо до стіни, слухаю посередині проходу. Тоді я взагалі з напруженням, ба з завмиранням, більше відгадую, ніж чую, дихання звуку. Але саме ця рівномірність, що виявляється на кожному місці, заважає мені найбільше, бо годі це погодити з моїм первісним припущенням. Якби я правильно відгадав причину шуму, він з більшою силою звучав би з певного місця, яке саме й треба б знайти, а далі мусів би слабнути. Коли ж моє пояснення було помилкове, то що це могло б бути? Могла бути ще можливість, що є два центри шуму, який я слухав лише на віддалі від них, і коли я наближався до одного з центрів, його звук посилювався, але у висліді послаблення звуку з іншого центру загальне враження для вуха було завжди приблизно однакове. Я майже вірив уже, що уважно прислухаючися, пізнавав, хоч і дуже невиразно, відмінності звучання, які підтверджували нове припущення. У кожному разі я мусів значно розширити область дослідження супроти того, як робив це досі. Тому я йду вздовж проходу аж до головної площі й починаю слухати там. — Дивно, той самий звук і тут. Так, це шерех, витворюваний копанням якихось нікчемних тварин, які пілдо використали мою відсутність; у кожному разі вони далекі від намірів, спрямованих проти мене, вони заклопотані лише своєю справою і, доки не натрапляють по дорозі на перешкоду, тримаються наперед визначеного

напряму, усе це я знаю, одначе мені не зрозуміле й збуджує мене та збиває з глузду так потрібний для праці розум те, що вони наважилися підійти аж до головної площі. Я не хочу тепер заглиблюватися в міркування: чи то була все таки значна глибина, на якій лежить укріплена площа, чи великий обсяг і відповідний йому рух повітря, відстрашували досі копачів, чи сам той факт, що це укріплена площа, якось доходив до їх тупої свідомості? У всякому разі копання у стінах укріпленої площі я досі не зауважував. Правда, тварини приходили масово, приваблені гострими запахами, тут я мав багате полювання, але вони прокопувалися десь зверху в мої ходи і потім приходили, перелякані, але й сильно приваблені, збігаючи сходами вниз. Але тепер вони свердлували в стінах. Якби ж я виконав був бодай найголовніші пляни своєї юности й раннього змужніння, чи точніше — якби я мав силу їх виконати, бо бажання не бракувало. Одним з тих улюблених плянів було бажання відокремити укріплену площу від навколишньої землі, тобто лишити її стіни приблизно товщиною в мій зріст, а поза тим навколо укріпленої площі створити порожній простір на товщину стіни, лишивши лише невеличкий фундамент, який, на жаль, годі було б відірвати від землі. У цьому порожньому просторі я завжди уявляв собі, і ледве чи безпідставно, найкраще місце перебування для мене. Висіти на цьому склепінні, підтягатися вгору, сповзати вниз, перекидатися й знову чути ґрунт під ногами — і всі ці гри виробляти дослівно на тілі укріпленої площі, але й zarazом не в її дійсному просторі, мати змогу уникати укріпленої площі, дати очам відпочити від неї, відсунути радість оглядати її на пізнішу годину і разом з тим не мусіти відмовлятися від неї, а дослівно міцно тримати її в кігтях, усе це неможливе, коли маєш тільки один звичайний відкритий вхід до неї; а передусім мати змогу охороняти її, і за втрату можливості бачити її бути так винагородженим, що, напевно, коли постало б питання вибору місця перебування — на площі

чи в порожньому просторі, треба було обрати цей останній на все життя, лише там блукати навколо й охороняти укріплену площу. Тоді не було б жадних шерехів у стінах, жадних нахабних прокопувань аж до площі, тоді на ній забезпечений був би мир, і я тоді не прислухався б з огидою до копання дріб'язку, а з захопленням до чого іншого, що тепер зовсім вислизає від мене: до шелесту тиші на укріпленій площі.

Але все це, таке гарне, зараз відсутнє, і я мушу братися до праці, належало б майже радіти, що ця праця безпосередньо стосується укріпленої площі, бо це окрилює мене. Я потребую, розуміється, як виявляється далі, застосування усіх своїх сил до цієї праці, яка спочатку здавалася зовсім незначною. Я вислухую тепер стіну укріпленої площі, і хоч де слухав би, угорі й унизу, у стінах чи на підлозі — скрізь, скрізь той самий шерех. А скільки часу, скільки напруження вимагає це довге вислуховання уривчастого шереху. Якусь утіху для самоомани при бажанні можна знайти в тому, що тут, на укріпленій площі, коли віддаляєш вухо від підлоги, на відміну від проходів, завдяки величині площі нічого не чути. Лише для відпочинку, для самоопанування я роблю часто таку спробу: напружено слухаю і почуваю себе щасливим, як нічого не чую. Та, одначе, що ж сталось? Перед цим явищем цілковито безсилі мої перші пояснення. Але й інші пояснення, що напрошуються мені, доводиться відкинути. Можна б припустити, ніби те, що я чую, і є саме робота дріб'язку. Але це суперечило б усьому моєму досвідові; не можу ж я раптом почути те, чого ніколи не чув, хоч воно завжди існувало. Можливо, моя вразливість до порушень спокою в норі з роками зросла, але слух зовсім не став гостріший. У тому то й особливість дрібноти, що її не чуєш. Інакше хіба стерпів би його? Ризикуючи вмерти з голоду, я винищив би його дотла. А може (ця думка прокидається в мені), йдеться тут про тварину, якої я ще не знаю. Це можливе. Правда, я вже давно й досить пильно

спостерігаю життя тут, під землю, але світ такий різноманітний, і поганих несподіванок ніколи не бракує. Та це не могла б бути поодиноким тварина, це мусіла б бути велика зграя, що раптом увірвалася в мої володіння, велика зграя малих тварин, які, тому що їх чути, видно, більші від дрібноти, але незначно більші, бо шерех від їхньої праці сам із себе незначний. Отже, це могли б бути невідомі тварини, якась зграя в мандрівці, вони проходять побіч, заважають мені, але їх похід скоро скінчиться. Таким чином я міг би, властиво, чекати й не мусів би, зрештою, завдавати собі зайвої праці. Та коли це невідомі тварини, то чому я їх не бачив? Я копав уже кілька разів, щоб упіймати хоч одну з них, але жадної не знайшов. Мені починає здаватися, що, можливо, це зовсім дрібні тварини, багато менші від тих, яких я знаю, лише шум, який вони здійсмають, більший. Тому я беруся досліджувати викопану землю, підкидаю грудки вгору, щоб вони розпадалися на найдрібніші часточки, але спричинників шереху не знаходжу. Та поступово я усвідомлюю, що такими малими випадковими копаннями ні до чого не дійдеш, я лише руйную стіни своєї нори, рию з поспіхом то тут, то там, не маю часу закидати ями, у багатьох місцях уже згромадилися купи землі, які перешкоджають ходити й бачити. Звичайно, це другорядні клопоти, я тепер не можу ні ходити по норі, ні оглядатися навколо, ні відпочивати, часто вже засинаю в якійсь ямі при праці, уп'явшись однією лапою в землю вгорі, хотівши в півсні вирвати шматок її. Тепер я вирішую змінити методу праці. Копатиму в напрямі шуму справжню велику нору і доти не перестану копати, доки, незалежно від усіх теорій, не знайду справжню причину звуків. Тоді я усуну її, як вистачить мені сили, як ні — бодай знатиму напевно, в чому справа. Ця певність принесе мені заспокоєння або розпач, але що б там не було, це рішення безсумнівно вірне. Усе, що я досі робив, сталося з поспіху, я був схвильований поверненням, ще не звільнився від тривог

зовнішнього світу, ще не цілком заспокоєний перебуванням у своїй хаті, перечулений тим, що так довго не міг бачити її, тепер маю будь-що прийти до пам'яті з цим дивним явищем. Що ж сталося? Легке сичання, чути лише з довгими павзами, до якого, не можу сказати, що можна звикнути, ні, звикнути до такого не можна, але його, покищо не застосовуючи якихось заходів, можна деякий час спостерігати, тобто кожних пару годин принагідно прислухатися й терпляче реєструвати наслідки, а не так, як я соваюся вухом уздовж стіни і майже кожного разу, як почую шерех, рию землю, не для того, щоб знайти щось, а лише щоб затамувати внутрішній неспокій. Тепер, сподіваюся, буде інакше. І знову ж таки не сподіваюся — як в обуренні проти самого себе признаюся, лежачи з заплученими очима, — бо неспокій вібує в мені так само, як і кілька годин тому, і якби не стримував мене розум, я, мабуть, найлюбіше почав би на будь-якому місці, байдуже, чути там щось чи ні, отупіло, затято копати лише заради самого копання, уже майже на подобу тієї дрібноти, яка або копає зовсім безглуздо, або тому, що жере землю. Новий розумний плян приваблює й не приваблює мене. Нема як перечити проти нього, принаймні я не знаходжу жадного заперечення, він мусить, наскільки я розумію, привести до мети. А проте, по суті я в нього не вірю, вірю в нього так мало, що навіть не боюся від нього жажливих наслідків, навіть не вірю в його жажливі наслідки, бо здається мені, що я вже з першої появи шереху думав про таке послідовне копання, і лише тому, що не мав до нього жадного довір'я, досі не починав. Проте, я звичайно почну копати, мені не лишається іншого виходу, але почну не відразу, а трохи зажду з цією працею. Якщо розум має з честю перемагати, це напевно станеться, але я не хapatимуся з працею. У кожному разі я наперед направляю шкоди, яких завдав норі розкопуванням; це коштуватиме немало часу, але воно конче потрібне; коли нове копання справді має довести до мети, воно буде,

мабуть, довге, коли ж не має довести до жадної мети, воно буде безконечне; за всіх обставин ця праця означає тривале перебування за межами нори, не таке неприємне, як те, що в зовнішньому світі, я зможу, як захочу перервати працю і прийти відвідати свій дім, а коли навіть не робити й цього, повітря з укріпленої площі доходитиме до мене й огортатиме мене при праці, але так чи так це означає віддалення від нори й залишення її на поталу невідомої долі, тому я хочу залишити за собою житло в доброму порядку, не може того бути, щоб я, що борюся за його спокій, сам ушкодив його й негайно ж не відновив. Тож почну я працю з загортання землі в ями, працю, яку добре знаю, яку безліч разів, майже без усвідомлення як працю, виконував, яку, особливо що стосується останнього пресування й вигладжування, — це не просто собі самовихваляння, а чиста правда, — можу виконувати досконало. Але цього разу мені буде важко, я розгублений, весь час у праці притискаю вухо до стіни й наслухою, і лишаю розсипатися в проході ледве зібрану докупі землю. Останню ж, причепурювальну працю, що вимагає особливо пильної уваги, я ледве чи й зможу виконати. Лишаються огидні горби, розколини, що заважають, не може бути й мови про те, щоб і в цілому попередній вигин так підлатаної стіни не вимагав нового покращення. Я пробую втішати себе тим, що це тимчасова праця. Коли ж повернуся й установиться спокій, я все уліпшуватиму остаточно, тоді все вдасться зробити в одну мить. Ба в казках усе робиться одним махом, і до казок належить ця моя втіха. Ліпше було б відразу доклати остаточно працю, було б багато корисніше, ніж безнастанно її переривати, подаватися блукати по проходах й установлювати нові місця шереху, що, виявляється, дуже легко, бо не треба нічого більше, як зупинитися на першому-ліпшому місці й слухати. І я роблю ще низку непотрібних відкриттів. Іноді здається мені, ніби шум припинився; а він робить великі павзи, іноді не почувеш одного такого

сичання, бо занадто стукає власна кров у вухах, тоді сполучаються дві павзи докупі, і якусь хвилину здається, що сичання скінчилося назавжди. Тоді не наслухоєш більше, зриваєшся з місця, усе життя перевертається, наче б відкрилося джерело, з якого в нору вливається тиша. Спочатку не хочеш повірити в своє відкриття, шукаєш когонебудь, кому його відразу без вагання міг би довірити, чвалом мчиш на укріплену площу, пригадуєш, що всією своєю істотою прокинувся до нового життя, що давно нічого не їв, вириваєш щонебудь з напівзасипаних землею запасів й жадібно хапаєш, ще біжучи до місця неймовірного відкриття, хочеться насамперед лише побіжно, лише поверхово, одночасно ївши, переконатися ще раз, слухаєш, але кляте слухання негайно доводить, що ганебно помилився, незмінно сичить там, дець на великій віддалі. І випльовуєш їжу, хотів би її втоптати в землю, і повертаєшся до своєї праці, не знаючи навіть, до якої, кудись, де здається вона потрібна, а таких місць є досить, починаєш механічно щось робити, так, ніби тільки тому, що прийшов доглядач і мусиш перед ним грати комедію. Але ледве хвилину так попрацюєш, як може статися, що зробиш нове відкриття. Шерех, здається, посилився, звичайно, посилився не дуже, завжди йдеться про найменші відміни, а все ж трохи посилився, виразно помітно на вухо. І це посилення здається наближенням; багато виразніше, ніж чуєш посилення, дослівно бачиш крок, яким воно наближається. Відскакуєш від стіни, намагаєшся поглядом охопити всі можливості, які стануться у висліді цього відкриття. Маєш почуття, наче б, властиво, ніколи не споруджував нори для оборони проти нападу, намір, правда, був, але, всупереч усьому досвідіві, небезпека нападу й засоби захисту здавалися дуже далекими, а як і не далекими (як би це мало бути!), то за своєю значенням багато нижче супроти устаткування для мирного життя, якому з цієї причини в норі всюди надавано переваги. Багато чого могло б бути устатковане

в цьому напрямі без зміни основного пляну, але все це незрозумілим чином прогаяне. За останні роки я мав багато щастя, воно розбестило мене; правда, я був неспокійний, але неспокійний у щасті нічого не вартий.

Що тепер насамперед належало зробити — це докладно оглянути нору з погляду всіх небезпек, які можна уявити, виробити оборонний і відповідний йому будівельний плян і потім відразу, бадьоро, по-юнацькому починати працю. Це була б конечна праця, для якої, принагідно треба сказати, вже занадто пізно, але конечна була б саме вона, а не копання де трапиться великої розвідчої діри, яка по суті мала б лише одну мету: усіма силами відвести мене безборонного на шукання небезпеки в безглуздому переляку, що вона надто скоро спостигне мене. Раптом я перестаю розуміти сенс свого попереднього пляну. Я не бачу ні краплини розуму в тому, що зрозуміле було раніше, знову залишаю працю й перестаю прислухатися, тепер я не хочу відкривати ніяких нових посилень. вистачить мені відкрити, лишаю все і був би задоволений, якби заспокоїти суперечності, які терзають мене. Знову дозволяю проходам вести себе, іду до найвіддаленіших, ще не бачених після повернення, зовсім не торканих копанням моїх лап, тиша яких порушується моєю появою й знову западає за мною. Але я не піддаюся їй, я поспішаю далі, зовсім не знаючи, чого шукаю, мабуть, тільки відстрочки. Я блукаю так далеко, що доходжу аж до лябіринту, мене вабить послухати через мохову покришку; такі далекі речі, такі далекі особливо під цю пору цікавлять мене. Я протискаюся аж до верху й наслухаю. Глибока тиша; як гарно тут, ніхто там нагорі не турбується моєю корою, кожен має свої справи, які не мають жадного стосунку до мене; як я спромігся досягнути цього! Тут, коло мохової покришки, мабуть, єдине тепер місце в моїй норі, де я міг би годинами даремно прислухатися. — Цілковита зміна становища в моїй норі, колишнє місце небезпеки стало місцем спокою, а головна

площа втягнена в галас світу і його небезпек. А воно ще гірше, і тут у дійсності немає спокою, ніщо тут не змінилося, тиха чи голосна небезпека чигає, як і раніше над мохом, але я став невразливий на неї, надто заволоділо мною сичання в моїх стінах. Чи заволоділо воно мною? Воно посилюється, наближається, а я тим часом протискаюся через лябірину й укладаюся тут угорі, під мохом, наче б я вже тому сичанню залишаю свій дім, задоволений, що бодай тут угорі маю трохи спокою. Тому сичанню? Хіба я вже здобувся на нове переконання про причини шуму? Адже шум доходить з нір, що їх рие дріб'язок? Хіба не така моя думка? Її я, здається ще не змінив. І коли він походить не безпосередньо від тих нор, то принаймні посередньо. Коли ж шум і зовсім з ними не пов'язаний, тоді нічого наперед не можна припускати і треба чекати, доки причина, може, знайдеться або сама себе виявить. З припущеннями, звичайно, можна гратися й далі, наприклад, припустити, що десь далеко пробилася вода, те, що тут здається свистом і сичанням, — насправді плюскіт. Але, поминаючи те, що я в цьому відношенні не маю жадного досвіду — ґрунтову воду, знайдену тут спочатку, я відвів, і вона в цьому піскуватому ґрунті більше не появлялася, — поминаючи все те, це таки сичання і аж ніяк не плюскіт. Але нічого не можуть допомогти намови до заспокоєння, сила уяви не хоче заспокоїтися, і я приходжу до переконання — даремно вдаватися до самозаспокоєння, — що сичання походить від тварини, і то не від багатьох малих, а від однієї великої. Не одне промовляє проти цього припущення. Те, що шерех чути скрізь і завжди однакової сили, крім того, він рівномірний вдень і вночі. Тим то спершу приходиться на думку наявність багатьох малих тварин, але тому що при копанні я мусів їх знайти і не знайшов, лишається єдине припущення існування однієї великої тварини. При чому те, що ніби суперечить такому припущенню, робить його небезпечним понад усі можливості уяви. Лише тому я й

боронився проти цього припущення. Тепер я зрікаюся своєї самоомани. Уже давно я ношуся з думкою, що цей звук чути навіть на великій віддалі тому, що тварина працює несамовито, вона просувається так швидко в землі, як ходек іде вільним кроком, земля дрижить від її копання, навіть коли тварина перестає копати, і це дрижання й звуки від її копання на великій віддалі зливаються в одне, і я, до кого доходить лише останній відгук, чую його всюди рівномірно. Тут має значення й те, що тварина прямує не до мене, тому шум лишається незмінним; правдоподібно вона має свій плян, якого я не розумію, лише припускаю, що тварина — при тому я зовсім не хочу запевняти, що вона знає про мене, — з того часу, як я спостерігаю її, вже обтягнула мене кількома колами. Багато клопоту завдає мені характер шуму — сичання чи свист. Коли я сам порпаюся в землі й копаю, звуки бувають зовсім інакші. Сичання я можу пояснювати лише тим, що головне знаряддя тварини не кігті, якими вона, можливо, лише допомагає, а паща або хобот, які, при їх величезній силі, мають ще якісь гостряки. Мабуть, вона свердлить одним могутнім ударом рила в землю й вириває великі шматки, у цей час я не чую нічого, це павза, потім вона втягує повітря для нового удару. Це втягування повітря, що мусить бути таким шумом, від якого стрясається земля, не лише від сили тварини, а й від її поспіху, від її робочого завзяття; цей шум я чую потім як тихе сичання. Зовсім незрозумілою лишається для мене все таки її здібність безупинно працювати; можливо, що малі павзи дають їй також нагоду для короткого відпочинку, але справжнього, великого відпочинку, очевидно, ще не було; вона копає день і ніч, завжди з однаковою силою й завзяттям, з прискорено виконуваним пляном перед очима, на здійснення якого вона має всі дані. Що ж, такого ворога я не міг сподіватися. Але, поминаючи його особливості, тепер усе ж трапилося щось таке, чого я, властиво, завжди мав би боятися, щось, проти чого завжди

мав би бути готовим: хтось іде сюди! Як воно так, що так довго моє життя плывло тихо й щасливо? Хто керував шляхами ворогів, щоб вони великими дугами оминали мій маєток? Чому я так довго був у безпеці, щоб тепер так перелякатися? Що важать усі дрібні небезпеки, в обміркуванні яких я тратив свій час, супроти цієї однієї? Чи сподівався я, будучи власником своєї нори, мати перевагу сил над кожним, хто прийде? Саме як власник цього великого твору я, розуміється, безборонний проти кожного серйозного нападу. Щастя володіння ним розбестило мене, вразливість мого житла стала й моєю вразливістю, його ушкодження болять мені, наче це ушкодження мене самого. Саме це я й мусів би передбачити, думати не лише про свою власну оборону — а як поверхово й безуспішно робив я навіть і це, — а про оборону нори. Передусім треба було б потурбуватися тим, щоб окремі частини нори і, можливо, більше окремих частин, на випадок чийогось нападу, можна було б відокремити обвалами землі, які можна було б здійснити в найкоротший час, від менш загрозованих частин, і то такими масами землі й так ефективно відокремити, щоб напасник навіть не догадувався, що тільки далі починається справжня нора. Більше того, ці обвали землі мусіли б бути здатними не лише приховати нору, а й поховати під собою напасника. Я не зробив для чогось подібного найменшої спроби, нічого, зовсім нічого не зроблено в цьому напрямі, я був легковажний, як дитина, роки свого змужніння я провів у дитячих іграшках, навіть з думками про безпеку я тільки грався, думати по-справжньому про загрозу великої небезпеки я не поспішав. А пересторог не бракувало.

Проте чогось, що дорівнювало б теперішньому, ще все таки не було, щоправда, щось подібне трапилося, коли я починав копати свою нору. Головна відміна тут у тому, що то були лише початкові часи копання... Я працював тоді, достоту як недосвідчений учень, ще на першому

проході, лабіринт був запланований лише в загальних рисах, одну малу площу я вже був видовбав, але розміром й обробкою стін вона зовсім не вдалася, коротко кажучи, усе було в такому початковому стані, що взагалі могло розглядатися як щось таке, що, якби урвався терпець, можна було без великої шкоди й зовсім залишити. Тоді сталося так, що я під час однієї перерви в праці — я в своєму житті завжди робив багато перерв у праці — лежав між своїми купами землі й раптом почув здалеку шум. Молодий ще тоді, я не так злякався, як зацікавився тим шумом. Я припинив працю й переключився на слухання, все таки я слухав, а не побіг нагору під мох, щоб там заховатися й нічого не чути, тут я бодай слухав. Я міг виразно розрізняти, що йшлося про копання, подібне до мого, воно звучало значно слабше, але не можна було знати, як розрахувати віддаль до нього. Я відчував напруження, але був холодний і спокійний. Може, я в чужій норі, подумалося мені, і власник її тепер прокопується до мене. Якби я переконався в правильності цього припущення, я усунувся б, бо ніколи не мав жадоби до захоплень і не мав охоти нападати. Щоправда, я був ще молодий, не мав власної норі, міг холодно й спокійно чекати. Та й дальший перебіг подій не приніс мені особливого хвилювання, лише важко було встановити місце копання. Якби той, що там копав, дійсно намагався добитися до мене, почувши, що я копаю, то коли він змінив напрям, трудно було збагнути: чи, перервавши роботу, я позбавив його орієнтації, чи сталося це тому, що він сам змінив свій намір. А можливо, що я взагалі помилився, і він ніколи не прямував просто на мене, у кожному разі шум ще якийсь час посилювався, наче б він наближався; я ж, будучи тоді ще юнаком, зовсім не виявив би незадоволення, раптом побачивши копача з землі, але нічого подібного не трапилося, з якогось часу копання почало слабнути, наче б копач поступово звернув з свого попереднього напрямку, а потім воно й зовсім припинилося, наче б він вирішив повернутися цілком у

протилежний напрям і відсувався від мене в далечінь. Я ще довго прислухався до нього в тиші, перш ніж відновив свою працю. Так, це попередження було досить виразне, але я його скоро забув, і воно ледве чи мало якийсь вплив на мої будівельні пляни.

Між тоді й тепер лежить доба мого змузнення, але чи не виглядає воно так, що за цей час ніщо не змінилося, я все ще роблю великі перерви в праці й прислухаюся до стіни, а копач знову змінив свій напрям, він повертається, йде назад з своєї подорожі, він припускає, що полишив мені досить часу на приготування прийняти його. А в мене все влаштоване гірше, ніж було тоді, стоїть ось велика споруда, безборонна, а я вже зовсім не хлопчак-учень, а старий архітект, і сили, які ще лишилися мені, коли надходить вирішальна мить, відмовляються служити мені, та хоч який я старий, мені здається, що радо хотів би бути ще старшим, ніж тепер, щоб уже не міг підвестися зі свого місця відпочинку під мохом. Але в дійсності я таки не витримую тут, підводжуся й жену знову вниз до будинку, наче б, замість відпочинку, тут опанували мене нові турботи. Як воно стоїть справа тепер? Чи послабло сичання? Ні, воно посилилося. Я слухаю в десятиох перших-ліпших місцях і виразно зауважую оману, сичання лишилося таке саме, ніщо не змінилося. Там, потойбіч, немає жадних змін, там спокійно, там не зважають на час, а тут кожної хвилини здригаєшся в слуханні. Я знову повертаюся довгим шляхом до укріпленої площі, усе навколо здається мені стривоженим, дивиться на мене й потім відразу відвертається, щоб не заважати мені, але далі знову напружується, щоб вичитати з мого обличчя рятівне рішення. Я ж хитаю головою, бо не маю ніякого. Я не йду й до головної площі, щоб там заходитися коло виконання якогось пляну. Проходячи повз те місце, де я почав копати дослідну нору, перевіряю його ще раз, це було таки добре місце, нора йшла в тому напрямі, де міститься більшість повітряних каналів, які дуже улегшу-

вали б мою працю, можливо, я й зовсім не мусів би далеко копати, не мусів би довго докопуватися до причин шуму, може, вистачило б послухати в повітряних каналах. Але ніякі переконування не мають досить сили, щоб підбадьорити мене до цієї праці. Щоб ця нора мала принести мені певність? Я дійшов уже до того, що не хочу ніякої певности. На укріпленій площі я вибираю гарний шматок облупленого червоного м'яса й залажу з ним в одну з куп землі, тут принаймні буде тиша, якщо взагалі тут можлива десь тиша. Я лижу й ласую м'ясом, думаю по черзі то про невідому тварину, що в далині снує свій шлях, то знову про те, що я, доки ще маю змогу, повинен би якнайбільше споживати свої запаси. Цей останній, мабуть, єдиний здійснений плян, який я ще можу мати. Поза тим я намагаюся відгадати плян невідомої тварини. Мандрусе вона чи працює над будовою власної нори? Якби це мандрівка, може, вдалося б порозумітися з нею. Якщо вона справді проб'ється до мене, я дам їй дещо з своїх запасів, і вона піде геть. Сидячи в своїй купі землі, я звичайно можу мріяти про що завгодно, навіть про порозуміння, хоч і добре знаю, що чогось подібного не буває і що ми в ту ж мить, коли побачимо один одного, ба коли лише почуємо один одного зблизька, відразу ж безтямно, жаден пізніше, жаден раніше, з новим, іншим голодом, хоча були б і зовсім не голодні, виставимо один проти одного кігті й зуби. І як завжди, так і тут, з повним правом, бо хто ж, хай би він був і в мандрівці, не змінив би своєї подорожі і плянів на майбутнє? А може, тварина копає в своїй власній норі, тоді годі й мріяти про порозуміння. Навіть якби це була така дивна тварина, нора якої могла б витримувати сусідство, не може витримувати моя нора, у всякому разі вона не витримує сусідства, яке чути. Під цю пору тварина здається дуже далеко, якби вона ще хоч трохи віддалилася, зник би, розуміється, й шум, може, тоді знову було б так добре, як за давніх часів, і все це було б тільки поганим, але

благодійним досвідом, він спонукував би мене до найрізноманітніших уліпшень; коли я маю спокій і небезпека не загрожує безпосередньо, тоді я ще досить здібний до різної великої праці, може, тварина, з уваги на величезні можливості, які вона, здається, має при своїх силах, відмовиться від поширення своєї нори в напрямі моєї й знайде собі відшкодування в іншому напрямі. І цього теж годі домогтися в переговорах, воно станеться або з власного рішення тварини, або з примусу від застосованих мною заходів. В обох випадках вирішальним буде питання, чи і що тварина знає про мене. Чим далі я думаю над цим, тим неймовірнішим здається мені, щоб тварина взагалі почула мене; можливе, хоч і трудно собі це уявити, що вона якимось іншим шляхом довідалася про мене, але чути мене вона таки не могла. Доки я нічого про неї не знав, вона взагалі не могла мене чути, бо я тримався тут тихо, немає нічого тихшого від повернення до нори; потім, коли я копав у різних місцях, дослухаючися, вона могла б чути мене, хоч мій спосіб копання не викликає великого шуму; але коли б вона мене почула, я теж мусів би дещо помітити, при праці вона мусіла б бодай частіше зупинитися й наслухати... Але все лишалося незмінним...

ПРО АВТОРА

Франц Кафка народився 3 липня 1883 в Празі. Прізвище *Кафка* чеського походження, означає *галка*. Галка була фірмовим гербом комерсанта Германа Кафки, батька письменника, що походив з південної Богемії. Мати письменника Юлія походила з патріархальної й побожної родини Леві. Франц був первістком з-поміж шістьох дітей, з яких двоє його братів померли в дитячому віці, а три сестри загинули за доби націонал-соціалізму в концентраційних таборах. Будинок, в якому народився Кафка, був зруйнований у травні 1945. 1906 року Кафка одержав звання доктора прав у Празькому університеті. Десь за того часу він познайомився з письменником Максом Бродом, який по смерті Кафки популяризував його творчість, написав біографію й видав літературну спадщину. 1910 року Кафка зустрівся з трупою східньожидівських акторів, вистави яких справили помітний вплив на його творчість. 1911 року Кафка спільно з Максом Бродом вибрався в подорож до Люгано й Парижу, тоді ж вони почали спільно працювати над романом «Роберт і Самуїл», перший розділ якого був надрукований 1912 року. Цей рік позначився в творчості Кафки великою продуктивністю: у вересні він написав за одну ніч оповідання «Вирок», у листопаді — «Перетворення», одночасно почав працю над романом «Безслідно пропалий», що пізніше дістав назву «Америка». Того ж року він зустрівся з панною Ф. Б., своєю пізнішою нареченою. 1913 року вийшла перша збірка оповідань Кафки під назвою «Спостереження», тоді ж таки оповідання «Вирок» і перший розділ з роману «Америка» — «Шмаровоз». 1914 року Кафка почав працювати над романом «Процес» і того ж року заручився з панною Ф. Б., невдовзі розірвавши заручини. На 1915

рік припадає дальша праця над романом «Процес» й публікація оповідання «Перетворення», друга зустріч з панною Ф. Б. 1917 року в нього встановлено туберкульозу легенів і він оселяється в селі Цюрав, поблизу Заацу. Середовище цього села знайшло своє відображення в романі «Замок». Того ж року Кафка вдруге перериває свої заручини з Ф. Б. 1918 року він жив то в Цюрав, то в Празі. У травні 1919 опубліковано оповідання «Карна колонія» і тоді ж таки з присвятою «моєму батькові» — збірку оповідань «Сільський лікар». 1920 — лікування в Мерані; 1921 — перебування в одній з татранських сенаторій і знайомство там з Робертом Кльоштоком, лікарем і видатним ученим, який став останнім особливо близьким другом Кафки. З 1908 року Кафка працював як юрист у різних установах Праги. У висліді захворювання на туберкульозу з 1917 року дістав відпустку, з якої до праці вже не повернувся, 1922 був пенсіонований. 1923 закінчив працю над романом «Замок». У Мюріці над Балтицьким морем того ж року Кафка зустрівся з Дорою Дімант, супутницею останніх місяців свого життя, й переселився з нею до Берліну-Штегліцу. Тут пережив останній напад туберкульозу. Смерть спостигла його в санаторії Кірлінг під Віднем, 3 червня 1924 року. Ще на лікарняному ліжку він устиг прочитати першу коректу останньої збірки своїх оповідань «Майстер голоду», що їх сам визначив для публікації. Усю решту не публікованої літературної спадщини він заповів спалити. Відповідальність за невиконання заповіту письменника взяв на себе Макс Брод, який зібрав усе, що можна було, й опублікував посмертно.

До нашого видання увійшли оповідання як з публікованого за життя Кафки, так і з посмертної спадщини.

У висліді публікацій Макса Брода популярність Кафки особливо зросла по другій світовій війні, коли виявилось, що аж три новочасні течії в літературі визнали його за свого попередника: експресіоністи, сюрреалісти й екзистенціалісти.

В УРСР Кафка з причин, які важко пояснити, заборонений. Ще будши редактором «Всесвіту», Олекса Полторацький надрукував у цьому журналі маленький фрагмент з Кафки, додавши до нього редакційну примітку, що в українській літературі цей письменник непотрібний. Відтоді ставлення до творчості Кафки не змінилося.

1985

Іван Кошелівець

З М І С Т

5	Вирок
18	Шмаровоз
51	Перетворення
104	Карна колонія
134	Сільський лікар
141	Старовинний рукопис
144	Перед законом
146	Шакали і араби
150	Звіт для академії
161	На відрі верхи

З ПОСМЕРТНОЇ СПАДЩИНИ

167	Сільський учитель
183	Мисливець Гракх
189	При будові китайського муру
202	Щоденна плутанина
204	Герб міста
206	Відмова
212	Шуліка
214	Стерновий
215	Дзига
216	У дорогу
217	Подружжя
223	Нора
259	Про автора